

32V(54)

Ա-79

Կամսար
Ավետիսյան

ԱՐԵՎԵԼԹԻ
ՄԱՐԳԱՐԻՏԸ

Հայպերհրատ

32-11 (2 հեր.)

Ա. 79

Կատար Կվեյբիյան

ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ՄԱՐԳԱՐԻՏԸ

Հայպեփիրայ
Երևան - 1964

ձանձախեալ նրա բոլոր կողմերին՝ երկրին ու ժողովրդին, իր օրօրյն բազմապիստութեամբ և ներքին ընդհանրութեամբ:

Հեղինակին բախտ է վիճակվել լինելու Հնդկաստանի մեծ ու ազնկալից բազմաբնեւում, նրա ազգային մշակույթի կենտրոններում, գյուղերում, մտախից ձանձախեալ հնգիկ ժողովրդին, վաշիկ նրա հյուրասիրութունը, հիանալ նրա աշխատասիրութեամբ, բարի ու խաղաղասեր հոգով, տեսնել այդ ժողովրդի հանճարի ստեղծագործութիւնները:

Հնդկաստանը իրոք յուրանառուկ աշխարհ է, որը շատ բաներով տարբերվում է մյուս երկրներից: Անխեղ մշտական ամառ է, հովերձական կամառ:

Հնդկական բազմաբնեւը, ինչպես և ինքը Հնդկաստանը, ինն հակադրութիւններով: Այնտեղ ամեն քաջափոխում մարդ սկանաւան է լինում նորին և հին, նրանց ներքին հակասութիւններով ու պայքարով: Երեզ ու ազնկալից ժամանակակից բազմաբնեւը և հնագորշան կամածեփ հյուսիսներով գյուղերը, քաղաքային վերնախավի փարթեւ ապրելակերպը և պարիների ու կուլիների խղճուկ կյանքը հակադիր բնուներ են:

Այս գիրքը ընթերցողին կպատմի Հնդկաստանի բնութեան ու պատմութեան, նրա մարդկանց, կենցաղի, հոգեւոր ու նյութական մշակույթի, ինչպես նաև նրա մի շարք բազմաբնեւի մասին, որոնք սրված են համապատասխան գոյութեանում:

Ի զեպ, գրքի սահմանները հաճախ թույլ չեն տվել առավել լրիվ լուսարանելու մի շարք հարցեր:

Հեղինակը հուսով է, որ այս գիրքը կօգնի «Արթնացող Արևելքի» մեծ երկրներից մեկը՝ Հնդկաստանը, ալիւի մտախից ճանաչելու, իսկ իր պատանի ընթերցողներին՝ աշխարհագրութիւնը դերազանց ստիբելու գործում:

Հեղինակ

ՆԵՐԱՄՈՒՅՅՈՒՆ

Հնդկաստանի պաշտօնական անունը սանսկրիտերեն՝ Բհարատ է, որը կազմված է 92 միայն երկրի աշխարհագրական սահմանների, այլև միասնական ժողովրդի ու միասնական պետութեան գաղափարի հետ:

Երկիրն այն, որ բնիւծ է օվկիանոսից հյուսիս
եվ Այոնապատ լեանից հարավ,
կուլում է Բհարատ,
Փանի որ շատ բնակիչները Բհարատ հեանդուներ են:
(Օվիլեուս պորտանա II, 3. 1.)

Սակայն ժամանակի բնթացում երկրի Բհարատ անվանումը գործածութեանից զուրկ եկավ և նրան փոխարինեց Հնդկաստան անունը: Այս թև ինչպես: Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասով (ներկա Արևմտյան Պակիստանի տարիտորիայով) հոսում է Հարափային Ասիայի եշանավոր գետերից մեկը՝ Ինդոսը, որի հովիտ վրայով հնդիկները ցամաքային կապ են պահպանել Առաջավոր Ասիայի երկրների, հասկապես իրենց անմիջական հարեանի՝ Իրանի (Պարսկաստան):

1 Սանսկրիտը հին և միջնադարյան Հնդկաստանի կրօնական, փիլիսոփայական, գեղարվեստական և գիտական գրականութեան լեզուն է. նա Հնդկաստանի ժողովրդի սրբազան զբաղաբերն է:

կեն: Հանձնի աշխարհադրական առումով Հնդկաստան ստեղծված հասկանում են այն երկիրը, որը մայր ցամաքի մնացած մասերից սահմանադրամուտ է Հիմալայներից, Կարակորումով, Արևելյան Հինդիկոլով և Քիրալի լեռներով:

Մոսկեանք Հնդկաստանի բարոնեյին և ժողովաձևանք կրտ հետ: Հնդկաստանը թերակղզի է՝ մեկ կողմից շրջապատված Բարբր լեռներով, երեք կողմից՝ ծովերով: Իդար չէ, որ աշխարհադրականները նրան վաղուց ենթացամաք են անվանում՝ բնիզմելով Ասիա աշխարհամասի նկատմամբ նրա ունեցած առանձնացումը: Ենչա է ամփած, որ Հնդկաստանը մի երկիր է, որտեղ փոքրիկ ծավալի մեջ ներկայացված է ամբողջ աշխարհը: Մի նշանավոր անգլիացի արևելագետ Հնդկաստանի մասին այսպես է գրել: «Գրեթե մենք ամբողջ աշխարհում ցանկանանք փնտրել մի երկիր, որը բոլորից շատ օժտված լինի հարստություններով և գեղեցկությամբ, որպիսիք ի վիճակի է սույ միայն բնությունը, ես մանակացույց կանեի Հնդկաստանը: Մեր մոլորակի վրա բիշ կան երկրներ, որտեղ ունենան այնպիսի ճշտորոշ բնական սահմաններ, ինչպիսիք ունի Հնդկաստանը (նկատի ունենք Հնդկաստանը մինչև նրա բաժանումը): Մակայն նրա բաժանումից հետո, երբ ստեղծվեցին Հնդկաստանի և Պակիստանի հանրապետությունները, երկու պետությունների միջև անբիացված սահմաններ խզեցին այդ ենթացամաքի աշխարհագրական ամբողջությունը:

Հնդկական հանրապետությունը զբաղեցնում է 3 միլիոն 281 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածություն: Դա վեց անգամ մեծ է Ֆրանսիայից ու մոտ տասնչորս անգամ՝ Մեծ Բրիտանիայից: Հյուսիսից հարավ Փաշմիրից մինչև Կոմորնի հրվանդանը, անբրտիայի ձգվածությունը մոտ 3800 կիլոմետր է: Մտասլորտայես նույնքան էլ արևելքից արևմուտք է: Հնդկաստանի ցամաքային սահմաններն ունեն ավելի քան 15.000 կիլոմետր երկարություն, իսկ ծովայինը՝ 5500 կիլոմետր: Հնդկաստանի ամենահարավային վերջավորություն՝ Կա-

մորին հրվանդանի մոտ իրար են խառնվում Արարական ծովի և Բենգալյան ծոցի ջրերը: Կասպական ծառայիկ առում են, որ այստեղ կապի է մի ստեղծ կանգնել Արարական ծովում, մյուսով Բենգալյան ծոցում և ձևերը շփվացնել Հնդկական օվկիանոսում:

Հնդկաստանը բաժանվում է աշխարհադրական երեք հիմնական մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատկությունները և շատ է տարբերվում մյուսներից: Դրանք են՝ Հիմալայները կամ լեռնային շրջանը, Գանգեսի հարթավայրը և Հինդուստան թերակղզին: Այս հանգամանքը լինի է ծառայել զերմանացի անվանի աշխարհադրագետ Կարլ Ռիտտերին իր հուշերում Հնդկաստանը համեմատելու Ալպերի, Լոմբարդական դաշտավայրի և Ապենինյան թերակղզու հետ: Ռիտտերի կատարած այդ համեմատությունը իր ժամանակին ցույց է եկել Կարլ Մարքսին, որը Հնդկաստանը մասին խոսելիս նրան անվանել է ասիական լավերով Իտալիա, սակայն, որ միմյալայն լեռները համապատասխանում են Ալպերին, Բենգալիան՝ Լոմբարդիային, Գանգեսի լեռները՝ Ապենինյան լեռներին, իսկ Յեյլոն կղզին՝ Միջերկրա կղզուն:

Հնդկաստանը հյուսիսից շրջապատող Հիմալայները ձրգվում են 2400 կիլոմետր տարածության վրա, արևմուտքից՝ Բնդոսի կիրճից, մինչև արևելք՝ Բրահմապուտրա գետը: Ենչա է ամփած, որ բնությունը Հնդկաստանը հյուսիսից պաշտպանելու համար այնպիսի պատվար է կառուցել, որպիսին չէր կարող ստեղծել նույնիսկ ամենակատարյալ ճարտարապետական արևմուտք: Չնայած հյուսիսային բնական պատնեշը կարողանում է բազմաթիվ լեռնանցքներով, բայց դրանք զբոլորատուելի են եղել Հնդկաստան ներխուժելու համար:

Հիմալայներից հարավ տարածվում է Գանգեսի հարթավայրը, որը կոչվում է նաև Հյուսիսային Մեծ Հարթավայր, երբ նրա մեջ են ներառում երկրի հյուսիսում գտնվող բոլոր հարթավայրերը՝ Ռաջաստանից մինչև Բենգալիա:

Գանգեսի հարթավայրը Բնդոսի հարթավայրի հետ միասին հանդիսացել է Արիական քաղաքակրթության բնօրրանը: Այս արզավանդ է խոտ բնակեցված շրջանով հասում է Հիմա-

լայնորէք սկիզբ առնող Գանգեկը՝ իր բազմաթիվ վտակներով Գանգեկը, որը իրավապէս «Հնդկաստանի նեղուս անունըն է կրում, նախքան Քնդզայնի ծոցը թափվելը, միանալով Բրաճնապոլսոյային, առաջացնում է մի հսկա գեղատա Գանգեկը եւ Բրաճնապոլսոյայի բնդ՛անուոր գեղատան աշխարհում ամենամեծն է. գրազեցնում է 80 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածութիւնը:

Գանգեկի հարթավայրից հարավ, եռանկյունաձև ընկած է Քերակղզային Հնդկաստանը կամ Հնդկաստանի Քերակղզին, որի արևմտյան ափերը սղոզում են Արարեկան ծովի ջրերը եւ բնդ՛անուոր անունով հայանի են Մայաբարդյան եւ Կոնկանյան ափ անունով: Նրանց սահմանը հանգիստանում է Գուայի լայնութիւնը (գրագիտականորէ), որից հյուսիս ընկած է Կոնկանյան ափը, հարավ՝ Մայաբարդյան՝ ափը, Իսկ արեւմտյան ափը սղոզում են Բնեզայնի ծոցի ջրերը եւ կոչվում 'են Կորոմանդելյան ափ: Բնութիւնը առաջին գրավիչ է արեւորայան՝ հատկապէս Մայաբարդյան ափին: Օրը սղոզաւորայացի ծովագնաց Վասուր դա Գաման 15-րդ դարի վերջերին այս անկերի համբարը Սլորոպա հասցրեց, բորբոքեց պորտուգալացիների ախորժակը: Նրանք սկզբում այդ ափերին անտարկան ֆակտորիաներ հիմնեցին, որոնք հետագայում վերածվեցին գաղութային սղոզապետութիւնների: Գրանդից ամենանշանակաւորը Գուան էր, որը մինչև վերջերս մնում էր պորտուգալացիների ձեռքում:

Քերակղզային Հնդկաստանի հիմնական մասը գրազեցնում է Դեկանի սարահարթը: Դեկանի հին հնդկական անունը կղզի է Գակշիտա, որը «հարսուճ է նշանակում: Ժամանակի ընթացքում այդ բարձր ձևափոխվելով դարձել է Դեկան:

Դեկան անվով հանրա հասկանում են Քերակղզու կենտրոնական մասը միայն, իսկ երբեմն նաև ամբողջ Հնդկաստանի արևելքում արաւհարթային տարածութիւնը: Նա արեւելից ու արեւմուտքից կղերվում է Արևելյան Գատեր եւ Արեւմտյան Գատեր կոչվող լեռներով, որոնք հնովից մի վիթխարի սանդուղցի տեսք ունեն: Հենց «բարս» բարձր հինգու լեզվով նշանակում է «սատիճան» (սովորաբար դեպի շուրտանող առ-

աճան): Արեւելյան Գատերը ափնից ցածրագիր են, ըսն Արեւմտյան Գատերը, բայց ափնից դառնթափ են:

Դեկանի մահերուտիվը հարթ է: Այն կորսվում է խոր գետա՛նովիւններով: Հյուսիս-արեւելքում ձգվում են մի շարք լեռներ, որոնցից կարևոր է Վինդհիա շղթան, որը Դեկանը բաժանում է Գանգեկի հարթավայրից: Վինդհիայի լեռներից հարավ-արեւմուտք ձգվում է Սաստարա լեռնաշղթան: Այս լեռները իր ժամանակին շատ են խոնկարել: Օտար նվաճողներին՝ հյուսիսային շրջաններից հարավ անցնելիս:

Դեկանը Քերված է զեպի արևելքը: Դա է ազգացուցում նաև գետերի ընթացքը: Գետով դեպի արեւմուտք՝ սարահարթը փոխանցվում է Արեւմտյան Գատերին: Այս լեռները զովաւուն վայրեր են եւ շուրջ պաշտպանելիւտ լայն հարաւորութիւններ են քնձնում: Գան խիտ անտառներ եւ աղմկաւից չըվեժներ, որոնք վիպում են անդամների ստատուիւնայն մասին:

Քերակղզու այն մասերը, որոնք ունեն 600-ից մինչև 1000 մետր բարձրութիւն, աղիւլէ միտրինակ են: Այդ տարածութիւնները մեծ մասամբ սաղմաններ են՝ խոտային բուսականութիւնամբ, ուր սեղ-սեղ իրենց գլոխն են բարձրացնում ստանձին ծառեր ու թփուսներ:

Հնդկաստանի բնութիւնայն այս համառոտակի նկարագրութիւնը ցույց է տալիս, որ իրոք Հնդկաստանը մեր մուրթակի գլա կլած կրկրների շարքում յուրօրինակ հետաքրքիր մի աշխարհ է: Եվ իրոք, Հնդկաստանի հարաւային կետից՝ Կոմորնի հրովանկանից, մինչև «Ճյունների կացարանը»՝ Հիմալայները, երկիրը բազմազան է թե՛ կլիմայով եւ թե՛ բնութեամբ:

Այս կապակցութիւնամբ աճա թե ինչ է գրում Ներսես «Շեղեկաստանի հայտնագործութեք գրքում. «Հնդկաստանի մասին մտածելիս, ես մտածում եմ շատ բաների մասին. նրա բախումով զաշտերի եւ անթիվ գլաղերի մասին, մտածում եմ մեծ եւ վորք քաղաքների մասին, որոնք ես այցելել եմ, մտածում եմ անձրեւների ժամանակաշրջանի մտաւկան ուժի մասին, որը կյանքի է կոչում ծարավից խանձված հողը եւ աննկատսովորեն դարձնում այն մի հսկա կայսրդակայն գորգ, մտածում եմ մեծ դեաների եւ լեռնային հեղեղի մասին, հայրերի լեռնաց-

քի և նրա խիստ շրջակայքի մասին, Հնդկաստանի հարվային վերջավորության մասին, մասնում եմ տառնվել մարզկանց և ժողովրդական զանգվածների մասին: Եվ գրա պատճառը հիմնականում այն է, որ Հնդկաստանը ձգվում է հասարակածին մոտ ընկած շրջաններից մինչև Ասիայի ցուրտ սիրտը:

Հնդկաստանի միջին մասով անցնում է Հյուսիսային արևադարձը, որը երկիրը բաժանում է մոտավորապես երկու հավասար մասի: Հեռանալով, Հնդկաստանի հետը գտնվում է սաք գոտում, իսկ մյուս կեսը՝ մերձարևադարձներում: Չնայած դրան, Հնդկաստանի մասին խոսելիս մենք միշտ նրան, ամբողջապես վերջրած, արևադարձային երբ անվանում, ընդգծելով նաև նրա մուսսոնային երկիր լինելը:

Հնդկաստանը Ասիայի մնացած մասերից անջատված է լեռնային պարսպով և Հյուսիսային ցուրտ հոսանքները այնտեղ մտաք չեն զործում: Այդ հանդամների շնորհիվ Հնդկաստանի Հյուսիսային մասերում օդի տարեկան միջին ջերմաստիճանը հինգ աստիճանով ավելի բարձր է, քան աշխարհագրական նույն լայնությունների վրա գտնվող մյուս երկրներին: Ընդհանուր առմամբ Հնդկաստանի կլիման ամենուրեք տաք է: Ի դեպ, Հնդկաստան մեկնողը պետք է գիտենա, որ այնտեղ չի հանդիպելու տաքվա այն բոլոր եղանակներին, ինչպես որ մեղ մտա է նկատվում: Քայց և այնպես, հնդկները վազապի ի վեր նկատել են իրենց երկրի բնության սեզանային ուժգնությունը, երկնով իրենց սուրջայից, տարին բաժանել են երեք մասի՝ հով, տաք և անձրևային (մուսսոնային) ժամանակաշրջաններին:

Հով եղանակի շրջանը Հնդկաստանում ընդգրկում է նույնիսկ իրենց փետրվար ամիսները, տաք եղանակի շրջանը՝ մարտից մայիս, իսկ անձրևային ժամանակը՝ հունիսից սեպտեմբեր: Ինչ վերաբերում է հեղանքներ ամսին, ապա նա համարվում է անցողիկ ամիս՝ անձրևային և ցուրտ ժամանակաշրջանների միջև: Ի դեպ, հով հասկացողությունը Հնդկաստանում

նում խիստ հարարերական է: Այսպես, օրինակ՝ Բոմբեյում հունվար ամսին օդի միջին ջերմաստիճանը հասնում է + 34 աստիճանի, իսկ Մադրասում՝ + 38 աստիճանի: Այսպիսով, ձմեռվա ամիսներին, բացառությամբ բարձր լեռնային մասերի, ամենուրեք հունվարյան ջերմաստիճանը հավասար է մեր հանրապետության ամենատաք շրջանի՝ Արարատյան դաշտի հուլիսյան ջերմաստիճանին: Ջերմության աստատությունը թույլ է առիթս այստեղ տարեկան երկուսից երեք բերք ստանալու:

Հնդկաստանի կյանքում վճռական դեր են խաղում մուսսոնները: Եթե հիշենք հույն անվանի պատմաբան Հերոդոտի պատկերավոր արտահայտությունը՝ Եգիպտոսի մասին, որ «եգիպտոսը նեղուսի պարզն է, սպա Հնդկաստանի համար էլ սաղական կիներ և թեև ամենքը՝ «Հնդկաստանը մուսսոնների պարզն է»:

Մուսսոն՝ են կոչվում պարբերական, սեզանային այն բամիները, որոնք դերագանցապես փչում են Հարավային և Հարավ-Արևելյան Ասիայի արևադարձային ու մերձարևադարձային երկրներում հասնելով մինչև մապոնական ծովի ափերը: Մուսսոնները փոխում են իրենց ուղղությունը՝ ամառը ծովից դեպի ցամաք, իսկ ձմեռը՝ ցամաքից դեպի ծով: Այսպիսով, մուսսոն անաղվ պետք է նկատն ունենանք դույզ մուսսոն: Դրանցից առաջինը՝ ծովից փչողը, բերում է խոնավություն, իսկ մյուսը՝ ցամաքից փչողը, չոր օդ: Իհարկե, Հնդկաստանում հիմնական դերը պատկանում է հարավ-արևմուտյան մուսսոններին, որոնց հանդես գալու և վերջանալու օրը կարծես չվաճուցակով է սահմանված: Երբ Հնդկաստանում իխում է ամառային շրային սեզոնը, արևի կիզիչ ճառագայթները տաք բարձրանում են ցամաքը, շիկացնում հողը: Ցամաքի վրայի տաք օդը բարձրանում է վերև, ստեղծվում է թեթև

! «Մուսսոնը արարերին լուզից է դալիս, մասսիմ բաղից է և նշանակում է սեզոն, որովհետև նրանք փոխում են սեզոնների (ամառն ու ձմեռն) Շեա միասին Հերոդոտի մուսսոնի ստանալու են ասում:

Նշում և Հնդկական օվկիանոսից դուրջբռով հագեցած օղբ շարժվում է դեպի ցամաքի խորքը:

Ամառային մուսսոնները փչում են հարավ-արևմուտքից դեպի հյուսիս-արևելք և հանդիպելով Հիմալայներին՝ խառնում են և ստեղծում անձրևաբեր ամպեր: Սափայն, պետք է նշել, որ մուսսոնային անձրևները միտոսեռակ չեն բաշխված Հրեդ-կաստանի տեղիտեղիայում: Նրանց անհամաչափ անդառաշխումը հետևանք է բամբենեի ուղղություն և մայրերևույթի կազմության: Սովորաբար մուսսոնների բերած անձրևները միջին թվով վերևում 1200 միլիմետր, բայց տաք անձամ շատ թափվում է Հնդկաստանի հյուսիս-արևելյան մասում գտնվող Ասսամի շրջանի Չերապունջա բնակավայրում, այդ շրջանը դարձնելով աշխարհի ամենաանձրևառ վայրը: Մեկ հազար հնդկական մուսսոնը պատկերացնելը մի քիչ դժվար է, որովհետև այդ անձրևները թափվում են մի քանի ժամ տևող անդառաքափի ձևով:

Մուսսոնների նահանջը սկսում է սովորաբար սեպտեմբերի երրորդ շաբաթվա ընթացքում, սրից հետո իշխում է պարզ-կառ և զով եղանակ: Ի դեպ, եթև մուսսոնների ներխուժումը կատարվում է շատ արագ, ապա նրանց նահանջը, ընդհակառակը, տեղի է ունենում համեմատաբար դանդաղ: Մուսսոնի նահանջից հետո սկսում է շոր սեղանը՝ հնդկական ժառանգն ու «ձմեռը», որը Հնդկաստան այցելելու ամենալավ շրջանն է:

Մուսսոնը, ինչպես ասվեց, Հնդկաստանի կյանքում վրձնական դեր է խաղում: Նա մեզ շատ բան է ասում այդ երկրի բնակչության տեղաբաշխման բնույթի ու կյանքի պայմանների մասին: Մենք ասեցինք, որ Հնդկաստանին արված քնական պարզեններից ամենամեծը մուսսոնն է: Մուսսոնային շրջանը Հնդկաստանում, մասնավորապես դյուրացիների համար, տարվա ամենաերանիի ժամանակն է: Չէ՛ որ մուսսոնն է կենդանացնում խանձավ գաշտերն ու անասանբեր, նորից կյանք ապրես նրանց: Ժողովուրդը բնության այդ պարզը՝ մուսսոնային անձրևները, դիմավորում է խնդրվյալով, երբով ու պարզով: Հնդիկ ժողովուրդը մուսսոնը փառաբանող շատ երգեր է հորինել, որոնցից մեկն էլ հենց կոչվում է «Անձրև»:

«Անձրևաբեր ամպը բախտավորություն բերեց
եվ մեզ սովից փրկեց»:

Բայց լինում են նաև մուսսոնի ուշացման դեպքեր, երբ մարդիկ սարսափով համակված՝ դեպի երկինք են ուղղում իրենց աղերսալիկ հայացքները: Գյուլիումսը թմբուկներ են խփում, բրահմաները՝ Հնդիկ հոգեդրականները, այդ առիթը օգտագործելով, ժողովրդին համոզում են, որ անհրաժեշտ է Ինդրա աստվածուհուն շատ պարզեցնել՝ ծաղիկ, բրինձ, մրգեր ու այլ բարիքներ նվիրաբերել, որպեսզի նրա բարկությունը մեղմանա:

Պարերի ընթացքում Հնդիկները իրենց գյուղատնտեսա-թյունը հարձուրեցրել են մուսսոններին: Այսպես, օրինակ, անձրևային եղանակի սկզբում գյուղացիները այնպիսի կուլտուրաներ են մշակում, ինչպես բրինձ է, շաքարեղեգը, չափը և այլն, որոնք շատ շեմուկյուն ու խոնավություն են պահանջում: Չոր սեղանում մշակում են ցորեն, կորեկ, որսեր համեմատաբար քիչ խոնավություն են սիրում:

Արևելյի մաս զովերզված երկրի մասին ընդհանուր տեղեկություններ ասանալուց հետո, կարելի է արքեև ծանոթանալ նրա հետ քիչ մտփոխից. դեպի ուր ընթերցողին կառաջնորդեն նաև ապարհորդելու այս գրքի հետագա էջերը:

Մաքի հայացքով պատկերացնենք, որ մենք Հնդկաստան ենք մեկնում ոչ թև Միջին Ասիայով, այլ ափին հեռու մարշաբուտով: Այդ մարշաբուտ անցնում է Կենաբունական և Հարավային Եվրոպայով, Միջերկրական ծովով, Արաբական թերակղզու հյուսիս-արևելյան մասով, Պարսից ծոցով, Հնդկական օվկիանոսով մինչև Հնդկաստանի արևմտյան դարբասը՝ Բանբելը:

Այս տարածությունների մի մասը՝ Մոսկովայից մինչև Պրագա, ափին քան 3000 կիլոմետրը անցնում ենք գնացքով, իսկ 9000 կիլոմետրն էլ օդով լինելով Պրագա, Ճյուրիխ, Հռոմ:

և Քեյրոսի բազմաթիվ փոփոխություններով, վերջին կայանը Քեյրոսն է. աղ-
տակից մինչև Քոմբեյ 4039 կիլոմետր է:

Լոնդոնի ժամանակով դիշնըվա ժամը մեկին Քեյրոսի
կողմից օդանավակայանից մեկնողը Քոմբեյ է հասնում ցերեկ-
յա ժամը երկուսին, օդում մնալով ութ ժամ: Լուսա մնացած
ժամերը ի՛նչ եղան, կգործանա ընթերցողը: Մնացած ժամերը
կազմում են այն հինգ ժամվա տաշրերությունը, որ գույու-
թյուն ունի Հնդկաստանի և Լոնդոնի ժամանակների միջև: Այ-
սինքն, Հնդկական կեսօրը հինգ ժամ շուտ է սկսվում Լոնդոնի
կեսօրից: Այդ առիթով զվարճախոս մարզիկ սիրում են կատա-
կով ասել, որ Արևելքում արևը շուտ է վեր կենում և բնավ
նման չէ դանդաղեղտ տեղացիներին: Դրա պատճառը մարզ-
կանց հայանք է զարուցական աշխարհագրությունից՝ գոտիա-
կան ժամանակ թեմայից: Զէ՛ որ արևելք գնալով մենք շարժ-
վում ենք երկրի պտույտի հետ և յուրաքանչյուր 15 աստիճա-
նում մեկ ժամ շահում: Այնպես որ Հնդկաստանի ժամանակով
ցերեկվա ժամը երկուսին մոտ ներքևում երևում են մկնորսա-
կան նավակները: Դա նշան է, որ ցամաքը մոտ է: Քիչ հետո
երևում է հավերժ կանաչ Հնդկաստանը և նրա զեղատեսիլ
Արևմտյան Գառերը:

Մեր աչքերի առջև աստիճանաբար բացվում է մի զեղե-
ցիկ տեսարան, որ արևադարձների փարթեմ բուսականու-
թյան հետ զուգակցվում են բազմաճաղար տներ ու կոկոսյան
արմավենիներով զարդարված լայն փողոցներ. բոլոր նշան-
ներից երևում է, որ մոտենում ենք ժամանակակից մի խոշոր
բաղաբի: Դա Քոմբեյն է, որտեղից է մտաք կգործենք Հընդ-
կաստան:

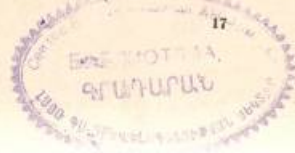
ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԳԱՐՔԱՍԸ

17
69

Ամեն մի բաղաբի առաջացման ու զարգացման զարժու-
նշանակալից դեր է խաղում նրա աշխարհագրական դիրքը:
Այդպես է եղել նաև Քոմբեյ բաղաբի հետ: Քոմբեյի աշխար-
հագրական դիրքը լավ պատկերացնելու համար հետևենք
քարտեզին: Հնդկաստանի ամբողջ արևմտյան ծովափը բավա-
կան ուղիղ գծով ձգվում է մի քանի հարյուր կիլոմետր և մի-
այն հյուսիսային լայնության 18 աստիճանի սակ կա մի խոր
ծովախորշ, որտեղ և սրանից 300 ասրի առաջ հիմնադրվել է
Քոմբեյը:

Միջերկրական ծովից եկող նավերը անցնելով Սուեզի
ջրանցքը, մտնում են Վարմիր ծով և ապա այնտեղից Քար-է-
Մանդերի նեղուցով դուրս գալիս Հնդկական օվկիանոսի մասը
կազմող Արաբական ծով և մոտենում Հնդկական ակերին,
որտեղ կիսաբշտանաձև տարածված է Քոմբեյը: Այս մեծ ու
զեղեցիկ բաղաբը հարմար նավահանգիստ լինելու նպատակ
է նաև այն, որ նա պաշտպանված է Արաբական ծովից փռոզ
քամիներից:

Եթե Հնդկաստանը նմանեցնում են Իտալիային, ապա սա-
զական է Քոմբեյն էլ նմանեցնել նեապոլիսին, դրանով մենք
շեշտած կլինենք նրա զեղատեսիլ պատկերը՝ ավերը ողորդող
Արաբական ծովի լաղուր ջրերը, արմավենիներով եզերված
ծովափը և հավերժ կանաչ Արևմտյան Գառերը: Քոմբեյի երկ-
նակամարի վրա երևում են թե՛ հարավային և թե՛ հյուսիսա-

յին համաստեղությունները: Երա երկինքը միշտ աստղային է և ամպերով է ծածկվում միայն մուսսոստալին անձրևների ժամանակ: Այստեղ ամբողջ տարին առք է, հովաթ կանաչ, հեռահալե կտրեր չի զգացվում ոչ թիթեղալ վառարանի և ոչ էլ շեռուցման սրևէ այլ միջոցի: Այսպիսի «սևոտան» օդի շեռմաստիճանը հիշեցնում է Երևանի օդաատոջան շոգ օրերը: Գա է սլատանաղ, որ կրը հյուսիսային լայնություններում բնակվող մարդիկ ձմռանը այցելում են Ընդկաստան, իսկա նեղվում են առ ար հաղուտներից: Իհարկե, շպեթը է մոտանալ, որ բարեխառն գոտու բնակիչների, մանավանդ երեսպայինների համար Ընդկասկան արևն ու շոգը ամենևին էլ արտասովոր չեն թվում: Ընդկաստանի և քնդհանրապես առ արկերների շոգի ու այրող արևի մասին աշխարհով մեկ տարածված կարծիքը ստեղծել են գլխավորապես անգլիացիները, որոնք Լոնդոնի մտախելապատ փողոցներից բնկել են արևադարձ: Ինչպես սասցիներ, մեղ համար Ընդկաստանի եղանակները արտասովոր չեն այն սլաճառով, որ մեղ մոտ Երևանում ամառով ամիսներին չենում են այնպիսի շոգ օրեր, ինչպես Բոմբեյում: Սակայն այլ սլատեթեր կտապցվի, կրը համեմատենք Բոմբեյի տարեկան միջին ջերմասթյունը Երևանի ամառով ամենատար ամառով միջին ջերմասթյունի հետ: Բոմբեյի միջին ջերմասթյունը ամպերի բարձր է: Ի զեպ, Բոմբեյի դիրքը մեղմացնում է նրա կլիման և դարձնում ավելի տանելի, քան նույն լայնության վրա գտնվող մի արիշ քաղաքի կլիման: Բոմբեյի համար ամենալավ ժամանակը հակամերձից փետրվարն է, կրը արեքան է իսկա շոգ չի լինում: Գրանից հետո օդը գնալով տաքանում է և հունիսի սկզբներին սկսվում է մուսսոստալին անձրևների շրջան, որը տևում է մինչև սեպտեմբերի վերջերը:

Իհարկե՞ր վայրը է կատարում Բոմբեյի Սանտա-Կրուս օդանավակայանում, ուր այնքան ստառ են վառարեն ու փարթամ բուսականությունը: Օդանավակայանում հյուրերին զմեմտվորելիս հեղիական սովորաթյուն համաձայն վիճերին ծաղկեղթա են զգում: Գույնզույն ծաղկեղթերը հյուսած այդ շքեթան հեղիական սաղ ու հաց էր, հյուրերնայնջան նշանը:

Միջադային օդային դժով երթևեկող սավառակները

վայրը և կատարում Սանտա-Կրուս օդանավակայանում: Այդանդից մինչև Բոմբեյի կենտրոնական մասը մոտ քսան կիլոմետր է: Քաղաք սաղուղ ճանապարհը անցնում է մերթ կոկոսյան արմավենիներիով դարգարված արվարձաններիով, մերթ քաղաքային թաղերով և առափնյա փողոցներիով:

Նոտալու աղ կարծում զեռ երևում են Պակիստանից եկած զաղթականների համարները: Ինչպիսի՞ տխուր տեսարան: Հաղթականների խարտուղ տնայնիքը շինված են ծառերի ճյուղերից, ֆաներայի թերթերից ու փայտ կարտաներից: Կանաչ մի մասը լվացք է սեղում, մյուս մասը ճաշ եփում կամ սրևէ այլ աշխատանք կատարում, իսկ կիսամերկ երեսաները խաղում են հյուզակների շուրջը:

Ի զեպ, նման ճամբարներ կարելի է հանդիպել նաև հրեղկական մյուս մեծ քաղաքներում, որոնք առանց այդ էլ միշտ ծանրաբեռնված են եղել անօթեան մարդկանցով, իսկ գաղթականների գալը ավելի է շատացրել դրանք թիթը: Մինչև, այսպես սառած, բուն Բոմբեյ լուսնից անցնում ենք անթիվ տեսահման մանր խառնվելի կողքով և վերապես հասնում Բոմբեյի կենտրոնական մասը: Այնպես որ օդանավակայանի կողմից քաղաք մտնողի համար օդից տեսած Բոմբեյի տեսարանը վերականգնվում է զործարար կենտրոն հասնելուց հետո միայն:

Բոմբեյը զրականօթյան մեղ հաճախ անվանում են «Ընդկաստանի արևմտյան դարբաս», որովհետև այդ ափերին Երան զերպականցող ու մի այլ նավահանգիստ չկա: Վաղ անցյալում, մեր զեռ Բոմբեյի փոքր քաղաք էր, Ընդկաստանի արևմտյան ափերին անընդառ Եղել են վաճառաչ՝ նավահանադիտաներ, որտեղից Ընդկական անտարական նավերը ակոսելով Արարական ծովի ջրերը, ապրանքներ էին տանում դեպի Բաթնյան, Հնում և այլուր: Բայց այսօր այդ ափերին իշխում է Բոմբեյը: Աշխարհի զանազան մասերից, տարբեր երկրների նավերով ու ինքնաթիռներով Բոմբեյ է հոսում մարդկանց ու ապրանքների մի մեծ հեղուկ: Չէ՞ որ աշխարհի բոլոր մասերից, մանավանդ եվրոպայից կողմերը զերպատանում են Ընդկաստան մտնել Բոմբեյով: Այդպես են Երանը զեռում հրեղ-

կական առաջին հուշածվրները, այստեղ են կատարում առաջին նկարահանումները, վերջապես այստեղ են առաջին անգամ ծանօթանում հեղիական կյանքի շատ կոպտերին:

Բոմբեյ քաղաքի անուր մարդկանց ծանոթ է զեռես զբզբոցական աշխարհագրությունը: Նա աշխարհի ժամանակակից մեծ ու զեղեցիկ քաղաքներից մեկն է, Հնդկաստանի կարևորագույն նավահանգիստը, որի վրայում կատարվում է երկրի ծովային ապրանքաշրջանառության մեկ կորթը: Բոմբեյ երկաթգծով կապված է Կալիաթայի, Դեկհի, Նագորի, Մագրասի և Հնդկաստանի այլ զբոսայտներ ու շրջանների հետ:

Բոմբեյի Մանտա-Կրուս օգանավակայանը դասվում է միջազգային նշանակության ունեցող օգանավակայանների շարքին: Այսպիսով Բոմբեյը ոչ միայն դիտարկ նավահանգիստ է, այլև օդային ու երկաթուղային հաղորդակցության կենտրոն, որով Հնդկաստանը կապվում է աշխարհի հետ: Այստեղ են գտնվում խոշոր բանկերն ու շատ բնիկությունների գրասենյակները:

Բոմբեյը արդյունաբերական խոշոր կենտրոն է: Նրա արդյունաբերության մեջ գլխավոր դերը պատկանում է զործվածքեղենին: Երկու հարյուր երեսուներեկ տերտոնի զործաբաններից վաթսուհինգը բամբակյա զործվածքներ է արտադրում, իսկ մնացածները՝ մետաքսյա, բրդյա և տրիկոտաժ: Բոմբեյին է բաժին բնկնում հեղիական բամբակյա զործվածքեղենների արտադրության մեկ կորթը:

Արդյունաբերական նոր ճյուղերից են՝ մեքենաշինությունը, մետաղամշակումը, արանագորտային մեքենաշինությունը: Բոմբեյի արդյունաբերությունը ներկայացնում է հեղիական ազգային կապիտալը: Այդ տեսակետից Բոմբեյը կարելի է համարել հնդիական ազգային բուրժուադեմոկրատիայի օջախը: Այստեղ աժեն քալափոխին կարելի է հանդիպել Հնդկական աժենահարուստ կապիտալիստ Ջամշեդպուր Տատայի տնվանը, որը հայտնի է ուղղակի «Տատա» անունով: «Տատա» գրված է թև արծաթագույն առվանակների, թե ծխացող զործարանների գարտատների և պահեստների վրա: Կան նաև քառասույն» պատկանող հյուրանոցների և այլն:

Բոմբեյում է կենտրոնացած հեղիական կինոարդյունաբերության կենտրոնը: Այստեղ են գտնվում հանրահայտ հնդիկ գեյրասաններ ու սեմիալոները Ռաջ Կապուրի ու Բիմալ Բոսի ստուդիաները:

Բոմբեյը միաժամանակ Հնդկաստանի դեմոկրատիայի ու մշակույթի կարևոր օջախներից է, Բոմբեյ նահանգի մայրաքաղաքը: Նա ունի մաս երեք միլիոն բնակիչ, և երկրի երկրորդ քաղաքն է Կալիաթայից շատ:

Հետադրերի, բայց չես հետո ժամանակներ չի տանում Բոմբեյի պատմությունը: Այն սկսվում է 1661 թվականից, Մարտից 300 տարի առաջ Բոմբեյի տեղը, մի բանի կղզիների վրա, հեղիական փոքրիկ գյուղեր էին միայն, որոնք պատկանում էին պորտուգալացիներին: Նրանց այդ հողերը ձեռք էին բերել ժողով Հնդկաստան հասնելուց հետո: Պորտուգալական արքունիքին պատկանող այս կալվածքը հետագայում պորտուգալական թագավոր նվիրեց արքայազգային Կառաթեմա Բրանզալացուն, կրք վերջինս ամուսնացավ անդիական թագավոր Կարլոս 2-րդի հետ:

«Արքայազատեր ժոխը» հայրենական տան համար մեծ կարևատ չէր, մանավանդ որ Պորտուգալիան Հնդկաստանում առիճանաբար կորցրեց իր դիրքերը, այնինչ փեսայի՝ անդիական թագավոր Կարլոս համար խիական գյուտ էր: Ժամանակի բնթացում այդ գյուղերն ու կղզիները զարձան ապագա մեծ քաղաքի կորիզը: Եվ այդ քաղաքը կրչվեց Բոմբեյ: Բոմբեյի անվանումը հեղիական է, զայն է Մումբա աստվածուհու անունից:

Բոմբեյի արագ աճը նավահանգստային քաղաքի վառ օրինակներից մեկն է: Դեռևս 17-րդ դարի կեսերին քաղաքը ուներ բնդամներ 20 հազար բնակիչ, իսկ ժամանակի բնթացում նավամատուցյանի կառուցումը, բամբակեղենի և արդյունաբերության այլ ճյուղերի զարգացումը, առևտրի և ար-

1 Բոմբեյ նահանգը ներկայումս բաժանվում է երկու մասի՝ Մահաթարա և Գուջարաթ նահանգների: Բոմբեյը Մահաթարալի կենտրոնն է:

հետքի առջ հասցրին այն բանին, որ նա դարձավ Հեղկաստանի երկրորդ բաղաբը:

Չնայած Բամբեյը կղզիները վրա է կառուցված, բայց նրանք կամայք-կամաց միացան իրար ու բազարը փառատորեն ստացավ թիրակղզու տեսք: Այնպես որ Բամբեյը հիմա արդեն մի թիրակղզի է: Այս թիրակղզին ունի 18 կիլոմետր երկարություն և 7 կիլոմետր շահույթություն: Փա, այսպես ասած, բուն Բամբեյն է՝ Քաղարի կրկիզը դարձավ Ֆուրթը (ստորին Բամբեյը), որտեղ այսօր էլ գտնվում են առտարական ձկնորսարկությունները, բանկերը, բարանները, համալսարանը և շատ հյուանատները:

Բամբեյի բացառիկ վերելքը երկու պատճառ ունի. նախ՝ որ նա վերածվեց «Հեղկասկան Մանչեստրին», այսինքն՝ դարձավ տեսարիչ արգելումարեթումբյան խոշոր կենտրոն, երկրորդ՝ Սուեզի ջրանցքի բացումից հետո Բամբեյի աշխարհագրական դիրքը շատ բարենպաստ դարձավ նվթրայայի հետ ծովով կապ պահպանելու տեսակետից:

Երբեք է Բամբեյի տեղը ընտրել են անպիտանները, նրանք են այդ քաղաքը հիմնադրել, քայքայ այն կառուցել են Հեղիկ աշխատավոր մարդիկ և նրան այդ փառքին հասցրել: Աշխատավոր հեղինակներն ին կառուցել նրա գործարանները, ֆաբրիկաները, նավահանգիստները, կաթնափառային կայարանները, պլանտներն ու գեղեցիկ շենքերը: Այդ նրանք են աշխատել և աշխատում են ձեռնարկություններում, արտադրելով տնային սարանքներ, որոնք հայտնի են Հեղկաստանի սահմաններից դուրս: Բամբեյի փառքը ոչ միայն այն է, որ նա հեղիկ ժողովրդի ստեղծարար գործունեության կենտրոններից մեկն է, այլև նրա ազգային հպարտությունը: Բամբեյի պրոլետարիատը Հեղկաստանի ազգային ազատագրական շարժման պատմության մեջ փառապանձ էջեր է գրել: Նրա օղակալումը Հեղկաստանը ազատագրվեց զավթիային ճնշումից, ստացավ բազմալի ազատություն:

Բամբեյի քահալությունն անն օտանձնապես մեծ թափ ստացավ 19-րդ դարի կեսերին: Բամբեյը ամեն էլ զխաղաղության հուզարաթի ու Մահարաշտրաթի նահանգներից եկող քահալա-

թյան հաշվին: Գուշարաթը գտնվում է հյուսիսում՝ Սուրաթ և Ահմադաբադ զխաղոր բաղաթներով, իսկ մարաթների երկիրը՝ Մահարաշտրան հարավում Բամբեյ կենտրոնով:

Բամբեյը ներկայումս մի վիթխարի ու ինչպես ասում են բազմալեզու քաղաք է: Այդ պատճառով էլ նրան նաև «Հեղկասկան Բարնոն» են անվանում:

Քաղաքում մեր շրջապատվյալներ սկսեցինք Մարին Գրայվ առափնյա փողոցից, զորս եկանք քաղաքի գեղեցիկ ու բարձրադիր շրջանը, որը հայտնի է Մալարադ Հիլ անունով: Մարին Գրայվը Բամբեյի ամենաբնակելի փողոցն է, որտեղ կան շատ կոկոսյան արժավենիներ և հարուստների բոլեկներ: Այս փողոցը «Բամբեյի մանյակ» են անվանում:

Մարին Գրայվով զնայիս մեր մեկնակետն է զառնում այն հաղթական կամարը, որը կրում է Հեղկաստանի դարբաս» անունը: Դա քաղաքի գեղեցիկ նախամուտքն է: Կամարը կառուցվել է 1911 թվականի ղեկավարների անդիակական Գեորգ 5-րդ թագավորի և Մերի թագուհու Հեղկաստան ժամանելու առթիվ:

«Հեղկաստանի դարբասի» հետ են կապված 1946 թվականի անստանալի փետրվարյան դեպքերը, երբ «Տավար» նովի վրա ծագած պոստամբումբյան միացան տասնյակ նավեր: Քաղաքով անցնող ցայաբարները ասնում էին «Ջա՛հ Հինց» (Կեցցե Հեղկաստանը), «Կորչե Բրիտանական իմպերիալիզմը լողունները: Այս դեպքերը դիտվեցին որպես զաղոփարարության դեմ պայքարի օրինակ:

Նվ ահա մի քանի տարի անց հենց նույն «Հեղկաստանի դարբասով» էլ զաղոփարարները զորս գնացին: 1947 թվականի օգոստոսի 15-ին Անգլիա մեկնեց այն նավը, որ տարավ բրիտանական քահալի վերջին չեփառը:

Բամբեյում կառուցված հուշարձանները գերազանցապես անդիակական ժամանակաշրջանին են վերաբերում և նվիրված են նրանց զորավարներին, փոխարարներին ու այլ պաշտոնական անձանց: Հեղինները զորավարներին, փոխարարներին մեծարելու սովորությունը շուտով, որը բխում է նրանց բարոյական սկզբունքներից, կյանքի նկատմամբ ունեցած վերա-

րերմաներից: Նրանք երբեք այդ չեն ունեցել ուրիշ մտղովորդ-
ների Տողերի վրա: Եվ այդ իսկ առանկախից հնդիկները Բա-
զաժքանները, իշխանները, զորավարների համար արձան չեն
կանդնեցրել: Ընդհանրապես, հնդիկները մեծաթիվ են ու արձան
են կանդնեցրել իմաստասերին, փիլիսոփաներին և մտածող-
ներին:

«Հնդկաստանի գաղութներ» մտասկա աշխր բնիկող շենքե-
րից կարևոր է «Քաջ-Սահալ» հյուրանոցը, որն ամենայամն է
Բոմբեյում: Աչքի բեկնող մյուս շինություններից են երկաթու-
գային կայարանը, երկաթուղային վաղուխյան շենքը և առան-
յալ այլ կառույցներ, որոնցից շատերը գաիկ են վիկտորյան
մամանակաշրջանից¹: «Քաջ-Սահալ» հյուրանոցը իր հարմա-
րություններով կարող է մրցել Եվրոպայի առաջնակարգ հյու-
րանոցների հետ: Հեռավոր երևում է Ռաշարայի աշտարակը,
որը համալսարանին կից է և իշխում է քաղաքի վրա: Նրա
բարձրությունը հասնում է 80 մետրի:

Առաջ շարժվելով Մարին Դրալվով մենք անցնում ենք
կոկոսյան արմավենիների ծառուղով: փողոցի երկայնքով կա-
ռուցված են հարուստների առանձնատները:

Մենք անցնում ենք Բոմբեյի ստափնյա մասով, ուրիշ
խոսքով Արարական մարզի արևի արևով: Ծանուցարձին անհնում
ենք արհին նստած մարդիկ, որոնք չեն համարձակվում շուրք
մտնել: Նրանք շնամկների պտուճառով վախենում են րաց ծա-
վում լողանալուց: Պարզվում է, որ լողանալ կարելի է միայն
հասուն տեղերում: Իսկ դրանք էլ պտուկանում են մասնավոր
հյուրանոցների և ակումբներին, որը ոչ բոլորին է մատչելի:

Աստիճանաբար մենք բարձրանում ենք վեր և հասնում
Բոմբեյի Մայրաքաղ Հիլի կողմող բարձունքները: Այսպես կոչ-
ված «Կախված ալյուրներ» թաղ: Մայրաքաղ Հիլի «Կախված
ալյուրները» իրենց փարթամ բուսականությունը, շատրվաննի-

րով ու ժաղկանոցներով արտակարգ գեղեցիկ են անգամ
Հնդկաստանի համար, ուր ամեն ինչ բացառիկ է թվում: Մեր
աչքերի առջև փռվում է քաղաքը, իր հիանալի համայնա-
պատկերով՝ մարդաշատ փողոցները, բազմահարկ շենքերը:
Իսկ հեռավոր միում են ծովի ափերը:

Մայրաքաղ Հիլում են գտնվում Բոմբեյի կինոստուդիանե-
րը, որոնցից մեկն էլ պատկանում է հոնրահայտ հնդիկ կինո-
դերասան Ռաջ Կապուրին: Ստուդիան կրճատ անվանում են
«R K» (Ռաջ Կապուրի անվան սնդիկերեն առաջին տառերը):
Այդ տառերն են զբոսով նաև նրա ստուդիայի ցուցանակի վրա,
որը երևում է շատ հեռվից:

Մայրաքաղ Հիլից վերադառնալու ճանապարհը անցնում
էր «Նոության աշտարակի» մոտով: Հնդկաստանում յուրաքան-
չուր կրոնական խումբ մեծածին թաղում է իր եղանակով:
Քրիստոնյաները և մահմեդականները հողին են հանձնում,
հինդուիզմին հետևողները ալրում են, իսկ փարսիքը գիպը
թողնում են, որ գիշատիչ թռչունները՝ գրիֆները (գառանդազ-
ները) և ուրուրները ուտեն: «Նոության աշտարակը» յուրա-
տեսակ գերեզմանաց է փարսերի համար: Աշտարակը բազա-
կանին բարձր է և գտնվում է ծառախիտ տնդում: Նրա շուր-
քը ճախրում են անթիվ գրիֆներ և ուրուրներ, որոնք սպասում
են հերթական սորոխին: Այս աշտարակում համապատասխան
աղբորդությունաց հետո զբոսում է գիպը: Աշտարակի շուրք
պարզ թռչունները մի քանի մամում կայահարում են գիպ-
ը, իսկ կմախքը առանձին հարմարանքներով գնում է օվ-
կիանոսի հաստիկը:

«Նոության աշտարակը» արիթ է փարսերի մասին համա-
պատասխան տեղեկություններ ստույ: Փարսերը Հնդկաստան
են Եկել Իրանից՝ սրանից 1300 տարի առաջ: Երբ Իրանում
արքաները մահմեդականություն արարեցին, կրակապաշտ
փարսերը, որոնք զրադաշտական կրոնին էին հանում, շր-
դանեցին Իսլամը և գաղթեցին Արևմտյան Հնդկաստան: Այս-
անոց նրանց սրտաբաց բնդունեցին Փարսերը ազատ կերպով
պահպանեցին և դարերի միջով ասրան իրենց կենցաղը, սո-
վորություններն ու կրոնը: Եսա շուտով Հնդկաստանը դարձավ

¹ Վիկտորյա թագուհին իշխել է 64 տարի, այն էլ՝ 1837—1901 թթ.: Այդ
մամանակաշրջանը գիտվում է որպես անդիկական բարձրագույնի սուկ
դարը: Անգլիան մեծ հարստություններ է հասնում զաղութային տիրույթ-
ությունների գործում: Զեղարվում է Բրիտանական գլխավոր կայսրությունը:

երանց երկրորդ հայրենիքը: Իսկ ժամանակի ընթացքում զուշարաթի լեզուն զորքավճ նրանց մայրենի լեզուն: Այսպեսով, փարսերը իրենց մայրենի լեզուն մոռացան, իսկ կենցաղն ու սովորությունները՝ ոչ: Ինչպես տեսանում ենք, կենցաղն ու սովորությունները ավելի երկար են պահվում, քան լեզուն:

Փարսերի համար սրբազան տարրեր են համարվում կրակը, շուրք, հողը և երկինքը: Նրանք մեռելների թաղման այդ տարրերնակ եղանակը բնորոշ են նրա համար, որովհետև թաղելու, այրելու կամ որհեցնել մի այլ ձև կլիներ նշված տարրերին սրբապղծվում:

Չնայած իրենց փորձաքննությունյան, նրանք Բոմբեյի քաղաքի կյանքում շատ մեծ դեր են խաղում: Նրանցից շատերը հայանի վաճառականներ ու գործարանատերեր են: Բոմբեյի սակոտ ու ափնեղենի առևտուրը փաստորեն փարսերի ձեռքին է: Նրանք կարևոր դիրք են զբաղում փաստալին և երկաթուղային գործում: Բոմբեյում եղած զիզդեր մեծամասամբ փարսեր են:

Մալարաբ Էլիքից վերագանունում ենք ոչ թե Մարին Դրալվա՛՝ ազնվականական թագերով, այլ քաղաքի զործարար մասով: Այստեղ տները բազմաճարկ են, խանութները մեծ են ու հարուստ: Բոմբեյի այս թաղերը հիմնականում հիշեցնում են եվրոպական քաղաքները: Այստեղ են գտնվում ունիվերսիտետները, բանկերը, բորսաները, եվրոպական խոշոր ֆերմաների գրասենյակները: Այս ազվկատ փողոցներով անցնելիս երկու քան է հիշեցնում, որ Հնդկաստանում ենք: Մեկը՝ նրա բնակչության տարազը և արտաքինը, մյուսը՝ արևադարձային փարթևած բնությունը, մանավանդ կոկոսյան արմավենիները: Բոմբեյի ազվկատ փողոցներով իրար հետևից սլանում են տարրեր երկրների արտադրություն հարյուրավոր շքեղ մեքենաներ, երկհարկանի ավտոբուսաներ, տրամվայներ: Պակաս հետաքրքիր չեն նաև հնդկական սալիներ՝ լծված սապատավոր զերու եղևներով: Նրբեմն այդ հոտուները հանկարծ կտնդ է առնում և մի քանի վայրկյան լռութիւն է ափրտում. ճանապարհը դանդաղորեն կարտւմ է մի կողմ՝ հնդիկների սրբազան կենդանին:

Օտարականին անտո՛ր է թվում նաև Բոմբեյի փողոցների ձախակողմյան շարժումը: Մեր փողոցներում ու ճանապարհներում զգուշացնում են շխախտել և պահպանել աշակողմյան շարժումը, այնինչ Հնդկաստանում, ընդհակառակը, թե՛ ոտքով գնացողի և թե՛ փոխադրամիջոցի համար սահմանված է ձախակողմյան շարժումը: Ինչո՞ւ է այդպես. մտածում է այստեղ առաջին անգամ եկողը: Իսկ այդ հարցը թիրևա շարք, ի՞նչ ծանոթ լինե՞ր Անգլիայի փողոցային շարժման հետ, որովհետև այդ գույն է Անգլիային:

Չնայած Բոմբեյը հիմնականում նոր, ժամանակակից քաղաքի անսր սենի, բայց այնտեղ կարծիք է տեսնել շատ բաներ, որոնք մեզ հիշեցնում են Հնդկաստանի անցյալը: Դա նրա արևելյան թաղերն ու շուկաներն են: Եսկաները ոչ միայն Բոմբեյի, այլև հնդկական քաղաքների գիտարժան վայրերից են:

Բոմբեյում ու մյուս քաղաքներում կան շուկաներ, որոնք մի անտակ մասնագիտացել են որոշ սպրտների վաճառելու մեջ: Առավել հայտնի է Կրոֆորդ շուկան, որ նպարեղեն են վաճառում: Բացի դրանից կան առանձին շարքեր, որտեղ ոսկերիչներն են աշխատում: Այստեղ վաճառում են գոհարեղեն, թանկագին քարեր, ոսկյա և արծաթյա իրեր, որոնց տերըրը գերազանցապես փարսեր են:

Օտարականին դրավում են սանդալի փայտից, փրոսիլից պատրաստված իրերը, դարբարյա գործվածքները: Այստեղ բաց օդում արևադարձների բարիքների լեռներ են կուտակված: Ինչե՞ր արևն որ չեն վաճառում, աղմուկ-աղաղակով ձեռ հրավիրում են զենկ կոկոսյան ընկուղ, կոպրա, զեղձավուն բանան, բուրավետ անտեսա, նորջնազուխ մանդր, դարբին:

Շարունակներ մեր ծանոթությունը Բոմբեյի հետ: Այցելենք Աարի, որ կղտնենք Բոմբեյին կաթ մատակարարող պնական-մասնավոր անտեսությունը: Այս ձևանարիությունը իր մեջ ընդգրկում է 26 ֆերմաներ, որտեղ պահվում են 16 հազար գլուխ կով և գոմեշ: Ձեռնարկության դիրկկոտոր մեզ պատմում է, որ Հնդկաստանի պարտաներում նման անտեսություններ ունենալը նպաստում է կաթնատվության բարձրացմանը

և շատ անհրաժեշտ է, որովհետև Հնդկաստանում թափառող կովերը պահատում են ու կովատերերը զգում, թե որքան անհաճավետ է եղել բազարում կով պահելը: Այդ պատճառով Բոմբեյի մունիցիպալիտետը որոշեց բազարից զուրս ֆերմաներ ստեղծել, որտեղ մասնավոր մարդիկ հանձնում են իրենց կովերը, իսկ պայմանագրի համաձայն էլ ամսական յուրաքանչյուր կովի համար ստանում են 12 սուպի: Ի զեպ, հորթեր տիրոջն է պահպանում: Այսպիսով, պետությունը անասնատիրոջ է կաթ սպառողի միջև հանդես է դալիս միջնորդի դերում: Մասնավոր կովատերերին վերը նշված զուտարբ տալով, նա պետական օժաթի կոոօնիան՝ ձևանարկության միջոցով կաթը վաճառում է Բոմբեյում:

Այս բոլոր տեսակից հետո գնացինք «Արմավենիների հյուրանոցը» կամ ինչպես ասում են՝ «Հոթել պալմո»: Նա զբոսնորմ է հենց ծովափին և ամբողջությամբ թաղված է կոկոսյան արմավենիների մեջ: Գեպի վեր բարձրացող արմավենիների ծալքից խուրձ-խուրձ կախ էին բնկած կոկոսյան բնկուղաներ, ամեն մի խրձում լինում է ութից տասը հատ: Այս հյուրանոցը մյուսների հետ համեմատած մի այլ առավելություն էլ ունի: Գա նրա լողափն է: Իհարկե ծովի ջուրը և՛ տաք է, և՛ շատ աղի, բայց Բոմբեյի շոգից թեթևանալու միջոցներից մեկն էլ լողանալն է:

Հանդատանալուց հետո այցելեցինք Բոմբեյի դիտարժան վայրերից մեկը՝ Էյնֆանտո կղզին, որին հնդիկները Գարապորի են անվանում: Կղզին գտնվում է նավահանգստից 12 կիլոմետր հեռավորության վրա, արևադարձային փարթամ բուսականության ծոցում: Կղզու տաճարները կառուցվել են 8-րդ դարում, մեզանից մոտ 1200 տարի առաջ: Այդ տաճարները ժայռակերտ են, զարդարված գեղեցիկ բանդակներով: Կրանցից նշանավոր է Տրիմուրտին, Շիվա աստծու եռազեմ կրանցրին: Կան նաև այլ խորաքանդակներ. կամարները պահում են ամբողջական բարից կերտած սյուները, որտեղ,

ինչպես և պատերը, բանդակված են շատ մեծ վարպետությամբ:

Էյնֆանտայի այլ-տաճարների բանդակների ու խորաքանդակների մի մասը փշաքրել են պորտուգալացիները, որոնք 1534 թվականին նվաճելով ներկա Բոմբեյի տեղը, տեղաբնակներին նաև այդ կղզուն, որի տաճարներում ձիեր էին պահում:

Էյնֆանտայից Բոմբեյ է տեղափոխվել մի հսկա փղի արձան, որից էլ այս կղզին ստացել է իր ներկա Էյնֆանտո կաթ՝ «Փղի կղզի» անունը:

Շատ բաներ տեսնեք Բոմբեյում, էլի կարող էինք շատ բաներ տեսնել, սակայն ժամանակը սահմանփակ էր. մեզ մնում էր հրաժեշտ տալ նրան՝ Աուրանգաբադ մեկնելու համար, որը գտնվում էր մոտ 450 կիլոմետր հեռավորության վրա:

ՀՆԴԿԱԿԱՆ ՀՐԱՇԱԿՐԵՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Մեծ ճարտարագետությունը մարդկային մեծագույն մեծագույն վկայությունն է:

Մայտ:

Հնդկաստանը ճարտարապետական հրաշալիքների, ճարտարապետական տարրեր ո՞նի հույակապ կոթողների երկիր է: Ետո հրաշալիքներ՝ ժայռակերտ տաճարներ, պալատներ կան Հնդկաստանի տարրեր մտաերում: Դրա համար էլ օտարերկրացիները Հնդկաստանը «հրաշալիքների երկիր» են անվանում: Արվեստի և աշխատանքի այդ հուշարձանները Հնդկաստան այցելողին հիացմունք են պատճառել ու դեռ շարունակում են պատճառել: Աշխարհի բոլոր ժայռերից հնդկական հրաշալիքները դիտելու են գալիս մեծ թվով զբոսաշրջիկներ, զիտանականներ, հնդկական արվեստի գիտահետ:

Հնդկական ճարտարապետական կոթողներ երկրի դարավոր մշակույթի յուս վկաներն են: Դրանք տվյալ ժողովրդի բարե տարեզրերն են, որոնք մեծ հետաքրքրություն ունենում ստեղծում են և դեռ կուսումնասիրվեն գալիս սերունդների կողմից: Նյութական մշակույթի այդ հուշարձանները ոչ միայն հնդիկ ժողովրդի իմաստության և աշխատանքի, այլև նրա անպատմելի շարժարանքների վկաններն են: Ամեն մի հուշարձանի պատմությունը սերտորեն կապված է հնդիկ ժողովրդի փնջյալի հետ: Նրանք այդ ժողովրդի ազգային հպարտության

կոթողներն են, որոնք երևեց թար լաուժյամբ ավելի պերճախոս են, քան հասարակներով գրված տարեգրությունները:

Ետո գրավիչ են և մեծ համբավ են վայելում Աշոկայի կայսրության հուշարձանները Սարնատհում (Քենարեսի մոտ), էլլորայի ու Աշանտայի բուդդայական ժայռակերտ տաճարները Աուրանգաբադից ոչ հեռու, հարավում՝ Մադուրայում և Մագրասի մոտ գտնվող Մահարաշիլպուրամի հուշարձանները: Երևաղ Քաշ-Մահալը, Աքրայում, Մահարաշիլ և Ամրերի պալատները Հայպուրում, Կարմիր բերդը և Փալք Մինարը Կելլում և էլի շատ շատերը:

Այլ կոթողները երևեց ոճով ու կառուցվածքով կարելի է լրամանել երկու խմբի՝ բուդդայական-հինդուիստական և մուսուլմանական: Բուդդայական-հինդուիստականը զերազանցապես աչքի է ընկնում ժայռակերտ տաճարներով, իսկ մուսուլմանականը՝ պալատներով և դամբարաններով: Վերջիններս առեղծված են Մեծ Մողղների արխուպետության ժամանակաշրջանում և զերիշխում են երկրի հյուսիսում:

Քարանձախային ժայռակերտ կոտուցումները շատ բնորոշ են Հնդկաստանի ճարտարապետության համար: Նրանց թվից հասնում է մոտ 1200-ի: Դրանցից հայտնի են Աշանտայի, էլլորայի, Բամբեյի մոտ գտնվող էլեֆանտա կղզու, Մագրասից հարավ ընկած Մահարաշիլպուրամի և այլ ժայռակերտ տաճարները:

Բուդդայականների օ հինդուիստանների կեղտած կոթողները ավելի քան 2000 տարվա պատմություն ունեն: Ընչ վերաբերում է մուսուլմանական ճարտարապետության հուշարձաններին՝ Քաշ-Մահալ, Աքրայի պալատներ, Կարմիր բերդ, Քուլք Մինար և այլն, համեմատաբար նոր ժամանակներին են վերաբերում, այսինքն՝ Մեծ Մողղների ժամանակաշրջանում են կառուցվել:

Ճարտարապետական ոճերը հյուսիսում և հարավում իրարից շատ են տարբերվում: Հյուսիսային Հնդկաստանի ճարտարապետության վրա շատ է ազդել Իրանը, Մեծ Մողղների միջոցով: Այլ է պատճառը, որ Հյուսիսային Հնդկաստանի կոթողները մեծ մասամբ հիշեցնում են իրանական ճարտարա-

պետությունը: Տասնհինգերորդ դարից Պեյն, Ազրան, Զայուրըր գաղափարների փառանքը ու հնգյակի շենքերով, որոնց ձեռք առափն Նայանի են Պեյի Կարմիր բերդը, Ամրերը, Քաշ-Մահալը: Վերջինիս մասին մի գիտնական այսպիսի պատկերավոր արտահայտություն է արել: «Քաշ-Մահալը Բրանի հոգին է կերտված Հնդկաստանի մարմնում»:

Հարավային Հնդկաստանի ճարտարապետությունը ավելի անազարտ է: Այստեղ եղած կոթողները տիպիկ Հնդկական են (բուդդայական կամ հինդուիստական), այս կոթողները զեղեցիկ են իրենց երազարդերով, խորաքանդակներով: Հանախ վեր խոյացող քառանիստ բրդածև աշտարակը ամբողջապես ծածկված է քանդակներով, կուսքերի ու կենդանիների արձանիկներով: Մեր գրքում՝ արված Մազուրայի տաճարի նկարը Հարավային Հնդկաստանում տարածված կոթողների ամենաափայլի օրինակն է: Հնդկական քանդակներին նույրը թող չպատահ այն պարզությունը, ինչ նրան ծանոթ է Անտիկ Աշխարհի արվեստից:

Հնդկական նյութական մշակույթի հուշարձաններից շատերը մինչև վերջերս քիչ էին Նայանի: Եղել են նույնիսկ այնպիսիներ, որոնք դարեր շարունակ մնացել են անհայտության մեջ: Այսպես, օրինակ, Աջանտայի ժայռակերտ այրերի մասին երկար ժամանակ ոչ ոք չգիտեր: Այժմ աշխարհի բոլոր ժայրերից հազարավոր գրտաշրջիկներ, գիտնականներ, հրեղական արվեստի սիրողներ զայխ են Հնդկաստան՝ ծանոթանալու ճարտարապետության այդ զուխործոցների հետ:

Մատիկից ծանոթանանք հնդկական մի քանի հրաշալիքների՝ Աջանտայի ու էլլորայի ժայռակերտ կոթողներին հետ: Դրանք գտնվում են Աուրանգաբադ քաղաքից ոչ հեռու:

Մնացածների մասին կրտսենք հնդկաստանյան մեր ճանապարհորդության տարրեր մասերի կապակցությամբ:

ԱՌՐԱՆԳԱՐԱԳՈՒՄ

Աուրանգաբադ քաղաքը թերևս այդքան Նայանի չդառնա, եթե Աջանտա ու էլլորա տանող ճանապարհները նրա վրայով

Վրական դարաբար է «Քաշ-Մահալ» կոտանոցը Բոմբեյում

Այանտայի ժայռակերտ կոթողներից մեկի նուկարը

Բամբյ: Բաղափի զգճմաւ մաւ

յանցնեին: Նա հանդիսանում է Աշանառ և Էլլորա այցելող զրոսաշրջիկների հանդիպման ու բաժանման վայրը: Մակաչի զրոսաշրջիկների համար որոշ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև ինքը՝ Աուրանգաբադը, իր շքեղակալով:

Աուրանգաբադը անցյալում մտնում էր Հայտարարողի իշխանության կազմում, սակայն 1956 թվականին կատարված վարչական վերաբաժանման ժամանակ, երբ վերացավ այդ իշխանությունը, Աուրանգաբադը մացվեց Բոմբեյի նահանգի մեջ: Աուրանգաբադը Բոմբեյի հետ կապված է հաղորդակցության միջոցների բոլոր տեսակներով: Բոմբեյից Աուրանգաբադ կարելի է գնալ թև' օդով, թև' երկաթուղով և թև' խնուղով:

Աուրանգաբադը պատկանում է հեղիական միջին մեծության բազաների թվին: Նա ունի մոտ 70 հազար բնակիչ: Գաղաքը շքեղատափած է բլուրներով և թաղված է կանաչի մեջ: Անցյալում այս բաղաբում ժողկել նև արվեստն ու մշակույթը: Քաղաքը երկար ժամանակ եղել է Հայտարարող իշխանության կենտրոն: Անցյալ փառքի մասին նև վկայում մի բանի կրթողներ:

Աուրանգաբադը դեռ թողնում է տիպիկ միջնադարյան բաղաքի ապավորություն: Այցելողին մի պահ թվում է, թե զտնվում է Աֆանասի Նիկիտինի կամ Վասկո դա Գամայի ժամանակվա հեղիական բաղաքներից մեկում: Կարծես թե ժամանակը Աուրանգաբադի կողքով է անցել առանց հետք թողնելու, եթե իհարկե, հաշիխ շառնեթ ժամանակակից կյանքի բնորոշ գծերը, որոնցից նա չի կարողացել զերծ մնալ: Այսպես, օրինակ, Աուրանգաբադի փողոցներով էլ պետում նև տարբեր մարկայի ավտոմեքենաներ, որոնց երթևեկությունը կարգավորելու համար խաչմերուկում կանգնած է ոստիկանը: Նա կիզիչ արևից պաշտպանվելու համար դէյնին պահում է սպիտակ հովանոցը, որն ամբողջված է նրա գոտուն, որպեսզի ձեռքերը ազատ լինեն: Համապատասխան շարժումներ կատարելու համար: Ավտոմեքենաների մեծ մասը սպասարկում է օտարերկրյա զրոսաշրջիկներին. տեղացիները օգտվում են ազդային ռաունգայից: Տնտեսն երկանիվ ձիաբարշ սաչակ է:

Պարտախնէ ժամկցի տակից Շնդիկները ժողովողն ետլում են ավտոմեքենայով երթնեկողներին ու կարծես ասում, թէ իրենց ստանդարտն պակաս հարմար չէ ավտոմեքենայից:

Աուրանգարաց թաղարն իր անունը ստացել է Մեծ Մագորների կայք Շահ Զահանի որդի Աուրենզղերից, որը դահիյն տիրանալու համար իր հորը բանտ նստեցրէց: Մակայն Հրնդկաստանի բուր սեղանունները չեն, որ կարելի է ստուգարանել: Ետա թաղարների անունները Շնդիկանի ծագում չունեն: Կան անվանումներ, որոնք կապված են Մեծ Մագորների ժամանակաշրջանի հետ, երբ պարսկերենն է եղել պաշտօնական լեզուն: Այդ բանը շատ ավելի է զգացվում երկրի հյուսիսային մասում, որտեղ կան սարադո վերջավորութիւնք բազմաթիվ թաղարներ: Սերադո վերջավորութիւնք պորսկերեն է և նշանակում է քրեակալաբ: Այդպիսի վերջավորութիւն ունեցող թաղարների անունների կարելի է հանդիպել ոչ միայն բուն Պարսկաստանում, այլև այնպիսի երկրներում, որտեղ իր ժամանակին ուժեղ է եղել պարսկական ազդեցութիւնը (Միջին Ասիայում, Անդրհովիտում):

Հնդկաստանում այդպիսի թաղարներից են Ահմադաբադը, Ալահաբադը, Հաջպարապուր և արիշենը:

Ինչպես ասացինք, Աուրանգարաց թաղարի անվանումը պիտի է Աուրենզղերից: Ասադենզղերը Հնդկաստանում իշխել է ժոտ կես դար 1658—1707 թվականներին: Իր հորը՝ Շահ Զահանին նմանվելու համար նա Աուրանգարաց թաղարում իր կենդ գերեզմանի վրա կառուցել ամեց մի դամբարան՝ ամեն կերպ ձգտելով նմանիցնել Ագրայում կառուցված Շահակվոր Քաջ-Մահալին: Եվ իրոք, այդ դամբարանն իր արտաքին անսթով հիշեցնում է Քաջ-Մահալը: Պատահական չէ, որ նրան շատ համարի սիհանի Քաջ ևն անվանում՝ մի կողմ թողնելով նրա իսկական անունը՝ Քիր-կա-Մաքթաու:

Աուրանգարացի լավագույն շէնքերից է նրա հարմարաւիտ հյուրանոցը, որի պատերը զարդարված են Ալանտայի որմնանկարներով:

Աուրանգարացից քնդամենը 16 կիլոմետր հեռավորութիւն վրա է գտնվում մեկ ուրիշ պատմական թաղար՝ Դովլա-

թարաքը («Հարուստ թաղար»): Այդ երբեմնի իրոք հարուստ թաղարից մնացած հուշարձանները վկայում են նրա իրատարակացի մասին: Թաղարի միջնաբերդը կառուցվել է շատ վաղ անցյալում և բուն Շնդիկան է, իսկ նրա շրջապատի շէնքերը արդեն Մեծ Մագորների ժամանակվա գործն են: Աւորցի ժոտ բարձրանում է Չանդ Մինար աշտարակը, որը կառուցվել է 1500 թվականին և ունի 60 մետր բարձրութիւն: Չանդ Մինարը շատ զննչելի կոթող է՝ նա իր բարձրութիւնը անգիտատեսում պիտի է միայն Դելիի Քութբ Մինարին:

Աուրանգարացի ու նրա շրջակայքի դիտարձան վայրերին ծանոթանալուց հետո մեզ մնում է մեկնել նախ Աշաւեստապու կլորսը՝ սեղանկից ժայռակերտ հրաշալիքները տեսնելու համար:

ԱՋԱՆՏԱՅԻՄ

Շնդիկ ժողովրդի ստեղծած ճարտարապետական ու քանդակագործական բազմաթիվ հրաշալիքների մէջ, որոնք դիմացել են ժամանակի քայքայիչ աշխատանքին ու մեղ են հասել, ատանձանակի տեղ են բռնում Աշանտայի ու էլլորայի ժայռակերտ կոթողները:

Աուրանգարացից հյուսիս-արեւելք, նրանից հարյուր կիլոմետր հեռավորութիւն վրա, դոմնվում են Աշանտայի քարանձավային կառուցումները, որտեղ հին Շնդիկան բարձրադիտա ճարտարապետութիւն, քանդակագործութիւն ու նկարչութիւն մեծապէս գոհներն են:

Աուրանգարացից Աշանտա է ստանում մի բարեկարգ ու պիղանկար խնուրի: Ծանապարտի երկու կողմում անուն են մշտապարտ ծառեր, որոնց մեջ ամենատարածվածը Հարսվային Ասիայի մերձարևադարձային և արևադարձային քուեկարի զարդը հանդիսացող մտնող ծառն է:

Մանդրի պտուղը Շնդիկները սմբղերի թաղարից են անվանում: Հնդկական ճանապարհներով գնացող չի կարող անտարրեր անցնել այս մշտապարտ ու փորթված ծառերի մտտով:

որոնք աշխ են բնկնում իրենց վիթխարի ու լայն տերևներով: Իսկ ճրք պատուղ չստնում է, ծառը զարթոթվում է սակեզույն մրզով: այս բուրբը շոյում է նալոյն հայացքը:

Ննդկասանում մանգոյն հավաքը սկսվում է մայիսից: Մանդրն շատ նուրբ պտուղ է և հետո տեղ փոխադրելում չի դիմանում. դա է պտածառը, որ նա իր հայրենիքի սահման-ներկից գուրս քիչ է հայտնի:

Մանգոյն պտուղի մասին զազափար կազմելու համար հարկավոր է պտակներցնել մեր դեղձը, բայց ավելի խոշոր ու մկումնու նա գնե՛վ է հիշելնում նաև իր համով: Բայց ման-գուն ավելի նարը է, բուրավառ և հյութալի:

Մանգուն զարգարում է ոչ միայն ճանապարհները, այլ հեղիական գոտիներ: նա հնդկիներին պաշտպանում է այրող տրեխը: Մասերից այն կողմ, դաշտերում քամբակներն է իշխում: Ճանապարհին գուր կհանդիպեք հնդկի գլուղացիներին, որոնցից շատերը իրենց դիտներին զրամ սանում են Աուրանգաբադում վաճառում մթերքների կամ պտուղների գոտարկ ա-մանները կամ գնած արգլուճաբերական սպրանքները: Չէ՛ որ Ննդկասանում սովորաբար ծանրությունը դլխի վրա են տա-նում: Այդ դրծում շատ հճուռ են հատպպան հնդկուհիները: Հեռաբրքրական է նաև հնդկական խնձողիների կեանաններում շարժման անվտանգությունը ապահովելու համար գտնվող սղեղնայնները, որոնք սկսում են մի տեսակ անխոս գրուց վարորդի հետ՝ «Ջոլուրությունը փրկում է», «Մի՛ վաստահիր հա-վարությունը, այլ նախագրուլացման միջոցներին» և այլն, իսկ երբ մերենան գուրս է գալիս անվտանգ տեղ, նրան դիմավո-րում է մի ուրիշ մակագրություն՝ «Շուրհակալություն անվո-տանոց ուղեխորությունը համարու:

Մի հոյակապ տեսարան են իրենցից ներկայացնում գնդա-տեսիլ բլրալանջի վրա գտնվող Աշանտայի ժայռակերտ ա-սաններն ու վանքերը: Գնպի կալ Նուշարձաններն են տանում բարև աստիճանները, որոնք վերջանում են ծայրի մեջ: Գնդից ներս մտնելուց հետո մեր առջև բացվում է Աշանտայի քարա-կոփ տանարների ամբողջ շարանը, մի յուրահատուկ ուշադրի պատկերասրահ: Աշանտայի կոթողները թվով քսանին են:

Նրանք միակուսուր են՝ փորված 78 մետր բարձրությամբ մի ամբողջական ծայրի մեջ:

Գրանցից բանչորաբ վանք են, իսկ հինգը՝ տաճար: Ի վիզ, տաճարի և վանքի տարբերությունն այն է, որ տաճար են կոչվել սկզբնական շրջանում թագավորների կամ իշխան-ների սպարաճանքները, իսկ հետո արգեն հնթանոս աստվածները կրասները: Ժամանակի բնթացքում քողհանրապետ տաճար են սկսել կոչվել շքեղ եկեղեցիները: Վանքը նույնպես մեծ ու շքեղ եկեղեցի է, բայց նրան կից լինում է միասնություն, որ սպարում են վանականներ: Վերջնեց մեր Գառնին, որը տաճար է, իսկ Գեղարդը՝ վանք. որովհետև Գեղարդին կից իր ժամանակին եղել է միասնություն:

Աշանտայի հրաշալիքները դրոջը զարեր շարունակ ծած-կրված են կղև բուսականությամբ ու անհայտ են մնացել: Գա տեղի է ունեցել այսպես. երբ բուզղայականությունը Հնդգ-կասանում դեպի անկում է գնացել, հավատացյալների թիվը պակասել է, իսկ վանականներն էլ լքել են այդ վանքերը ու տաճարները: Արևադարձների փարթիվ բուսականությունը ա-սինանաբար ծածկել է այն Նուշարձանները և սերունդիչը մամանակի բնթացքում մոռացության են ավել գրանց գոյու-թյունը: Աշնպես որ, եթե մենք Ննդկաստան այցելելու լինենք հարյուր կերտու շորս տարի առաջ, այպա մենք Աշանտան տեսնել չէինք կարող և նրա զեղարձանական գանձերի մա-սին մեղ ուխել չէինք առի: Այդ բոլորը պատահաբար հայտա-բերվեց 1829 թվականին, երբ այդ կողմերը հովազի որսի գուրս եկած անգլիացիք դիմելուները Աշանտայի ձորում հան-գիպեցին այրերի մուտքին:

Աշանտայի տաճարները բուզղայական ժամանակաշրջա-նին են պատկանում: Այդ տաճարների կառուցումը տեղն է շուրջ ութ հարյուր տարի: Սկսվել են մեր թվականությունից երկու դար առաջ և շարունակվել մինչև մեր թվականության սիթերոզ գարը: Գծախառաբար այստեղ չի մնացել ո՛չ մի տրվանագրություն, ո՛չ մի փաստաթուղթ, որոնք պատմեն թե՛ ո՛ւմ կամքով ու նախագծով են կառուցված այդ կոթողները. անհայտ են մնացել այդ հեթիախային ստեղծագործություննե-

րի վարպետների ու կառուցողների անունները: Այդ կոթողների դիտելիս մի սրտ՝ մասնում ես՝ Քերես զա անհնար էլ լինիր, որովհետև կառուցումը ասել է դարեր: Աշխատել է հայրը, շարունակել է որդին, ապա թոռը և այսպես անվերջ: Այցելողները առանձնապես կանգ են առնում տառիձեռնորոշ տաճարի առջև: Սա Աշանտայի պարծանքն է, որը նույնպես կերպարված է միակատր քարից: Տաճարի ճակատը զարդարված է անթիվ բանդակներով, որոնք պատկերում են հնդկական էպոսի հերոսներին և հին աստվածներին: Բնորոշ, ոչ բոլոր ասանաների ճակատներն են այդպես զարդարված, բայց բլուրին էլ հռչակասլ են ներթրել:

Ա՜հա թե ինչու երբ ներս եք մտնում, սեսս ընկնում եք մի հեքիաթային աշխարհ: Մեծ սրահներն ու ընդարձակ դահլիճները զարդարված են գեղարանգիկ սյուներով, Բուդայի արձաններով, իսկ առաստաղն ու պատերը զարդարված են որմնաքանդակներով: Տաճարներում շրջվիս զարմանում ես նրա քարաաշխերի, քանդակագործների ու նկարիչների վարպետության վրա: Այդ կառուցումները զարմանք են պատճառում առաջին հերթին այն քանի համար, թե ինչպես են հին դարերի վարպետները իրենց այնքան պարզ գործիքներով ու տեխնիկայով կարողացել քարից կառուցել, քանդակել ու կերտել նման շինություններ: Մինչև այսօր չեն գաղաբում զարմանք պատճառել եզրպատական բուրգերը, լինական Մեծ պաշտպալ և այլ կրթողներ:

Սակայն երբ այցելում եք հնդկական ժայռակերտ հրաշխիքները, այդ թվում Աշանտա և էլլորա, այլ հարց է ձեռհետաքրքրում. դա կառուցման սկզբունքն է: Այստեղ չեն կառուցվել մեծությունների գումարձան, պարզ ասած, մասերի միացման կամ քարը քարի վրա զնելու սկզբունքով, ինչպես վարվել են աշխարհի այլ ժողովուրդները: Աշանտայում ու էլլորայում կառուցման աշխատանքը եղել է այլ սկզբունքով, ինչպես ասում են, հանման, մասերի անջատման կանոնով: Մի միշտուս բարից այնպիսի հաշվով է տեղադրվել ավերուրդը, որպեսզի մնացորդում ստացվի արձան կամ շինք, տաճար

կամ վանք՝ իրենց հռչակայ սյուններով ու բեմերով, խուցերով ու գարձանալի քանդակներով:

Սրբ դիտում եք Աշանտան, ապա զմզմարտիվամ եք հավատում, որ դրանք մարդկային ձևերի ստեղծագործություն են: Ճեղիկ վարպետները հնդկական ժայռերում կերտել են բազմապար արեր՝ թուղենով քասանկուն հենարաններ, որոնք զարնել են ազգա սյուներ: Գրանցից հետո միայն սկսվել է անարարապետական ջանաքի, նսրբ ու միմայն ժամանակ համրերատար աշխատանքը, որի արդյունքով ստեղծվել են լքնազ որմնակարների, խոջանքանդակների, խոջանների ու արձանների: Իմաստուն վարպետների աշխատանքի շնորհիվ այս ազգասունները շուշ են ստացել:

Աշանտայի այրերը քանդակված են թե ներսից և թե զրբոսից: Աշանտան աշխարհին հայտնի է իր որմնաքանդակներով: Իրանցում արտաաշայվում են հնդկական գեղարվեստական հանճարի բարձրագույն նվաճումը: Աշանտայի որմնաքանդակները թե կրոնական և թե աշխարհիկ թեմաներով են: Իրանք պատկերում են ոչ միայն Բուդդային, այլև հավերժացրում են հեռիկ ժողովրդի այն ժամանակվա կյանքն ու կենցաղը: Այս կրթողները վկա են այն բանի, որ հին հնդկները հին հույներին նման սիրել են գեղեցկությունն ու կյանքը:

Ճեղիկ առաջանգալոր վարպետները այդ այրերի պատերին պատկերել են ազգային պարեր, գյուղական տաներ, իշուր շէ, որ համար երկրորդ տաճարի քուարուհի կոչվող որմնաքանդակի առջև միշտ շատ մարդ է հավարվում: Այս քանդակը զարմանալի վարպետության է ապախ պարուհու կեցվածքը, ձևերի շարժումը և, ընդհանրապես, մարմնի գեղեցկությունը: Առանձնապես սրանչիկ են կանանց կերպարները, որոնց մասին մի բնագագա ասել է. «Օնս չեմ կուրող պատկերացնել, սրիշ ավիլի ճշմարիտ ու ասպետական կանացի պայտասումը, քան Աշանտայում: Ըստ երևույթին, ոչ մի տեղ կինը լի ստացել նման կատարյալ երկրպագում ու բմբունում: Չնայած սկեհայտ ուսուխատարն պատկերմանը, զգում են, որ կինը մեկնաքանդակում է ոչ որպես անհատ, այլ մի ինչ-որ մեծություն: Նա ոչ միայն սեռի մարմնագործում է, այլ ամբողջ

աշխարհի գեղեցկությունը: Ինչպես տեսնում ենք, Աջանտայի վարպետները խնայազուհե հասկացել ու հաղորդել են հնգիական կնոջ ներքին էությունը, նրա հագու ազնվությունը, նրբագեղությունը:

Պակաս չափով չեն հիացնում նաև որմնակարները: Նորանց ներկերը բնավ չեն ազդադրել և այնքան հմայել են ու գեղեցիկ, որ կարծես թե նոր են աշվում: Իդուր չէ, որ օտարազանները Աջանտայի որմնակարները համարում են հին հնգիական արվեստի բազմադարյան նվաճումներ:

Աջանտայի աշխատողների մեծ մասը կատարվել է այրերի խորքերում, որտեղ միշտ մտնել է, ներկայումս այդ տաճարներում արդեն էլեկտրական լույս է անցկացված, բայց թե ի՛նչ լույսի տակ են աշխատել հին վարպետները այս հրաշալիքները կերակրել, գիտնականները դեռևս զգվարանում են պատասխանել: Եստեղը գտնում են, որ հայելիների միջոցով արևի լույսը անդրադարձրել են և այդպես աշխատել: Սակայն մի բան պարզ է, որ նման հրաշալիքներ կիրառողները, դարձր շարունակ իրենց գույնի թարմությունը պահպանելու ներքին օգտագործողները, դաժան կյանքին նաև այրերը լուսավորելու նարավորություն, թերևս հենց հայելիների միջոցով է դեպ, ոչ արական լուսարանման կարիք են դրում նաև այն հարցերը, թե ինչպիսի՞նք գործիքներ են օգտագործել աշխատողները, ի՛նչ մետաղից են պատրաստված նրանց գրանք, ինչպիսի՞նք արագորության ներկեր են օգտագործել և այլն:

Աջանտայի տաճարի մեծ դահլիճի խորքում կերտված է Բուզդայի վիթխարի արձանը: Դա դարմանալի նուրբ և արտահայտիչ գործ է: Բուզդան այստեղ պատկերված է խորհրդավոր ձևով նստած: Պարզվում է, որ Բուզդայի արձանը սակզմության կողմերի ունի: Երբ լույսը ձախ կողմից է ընկնում, սույա Բուզդայի դեմքը ստանում է մռայլ ու դժգոհ տեսք, իսկ, ընդհակառակը, լույսը աչ կողմից ընկնելիս՝ Բուզդայի դեմքը քնդռնում է ուրախ ու զոհ տեսք: Ասում են, որ դա նրա ժամանակին օգտագործվել է բուզդայական վանականների կողմից ուխտավորների վրա ներգործելու համար: Եթե վերջիններս բերած պարզեցրել չեն բավարարել, շատ զրույժ

կերպով մի վանական Բուզդայի գեմքը լուսավորել է ձախից, իսկ եթե բերած նվերները առատ են եղել՝ լուսավորել են աջից և ուխտավորները զոհ վերագործել են իրենց տները: Դժվար չէ հասկանալ, թե ինչպես են օգտագործել Աջանտայի վանականները հնգիկ վարպետների տաղանդը միամիտ ուխտավորների վրա ներգործելու համար:

Այստեղ մարդ մի պահ մոռանում է վանականների խորամանկ խաղը և խոնարհվում է արձանը կերտող վարպետի հմտության, շնորհի և իմաստության առաջ, որը գրանիսի այդ հսկա բեկորին մարդկային խորհրդավոր պատկեր է սովել:

Տաճարներից շատերի դահլիճների կողքին կան փոքրիկ խցիկներ, որտեղ պատրաստված են բարից մանձակալներ՝ բարե գլխատեղով, որտեղ բարձի դեր են կատարել: Այդ խցիկները ծառայել են նրանավորների համար:

Պակաս գեղեցիկ չէ նաև կրկնորդ սյուր-տաճարը: Այստեղ պատերը և առաստաղը առատորեն զարդարված են դմայելի որմնակարներիով, որոնց գույները լույս են առնիս միության մեջ և իր ժամանակին նույնպես ներգործել են հավատացյալների վրա: Պակաս հնաարքայություն չի ներկայացնում իննչորդ տաճարը, որտեղ, ի տարբերություն մյուսների, իշխում են ստորա կյանքից վերջված որմնակարները:

ԷԼՈՐՈՍՈՒՄ

Էլլորան գտնվում է Աուրանդարայ քաղաքից 32 կիլոմետր հարավ-արևմուտք: Դեպի էլլորա ասնեղ ճանապարհն ավելի կանաչապատ է ու հրապուրիչ: Հնգիական ճարտարապետության զուրկործոցներ հանրաստղող այս ժայռակերտ տաճարներն ու վանքերը հին հնգիկները նվիրել են Բուզդային, ինչպես նաև Երվա ու Վիշնու ստավաններին:

Այստեղի տաճարների ու վանքերի կառուցումն սկսել են Աջանտայից քիչ հետո. շինարարական աշխատանքները սակել են շուրջ չորս հարյուր տարի: Էլլորան Աջանտայից տարբեր-

գում է նրանով, որ արտահայտում է երեք կրօնների՝ բուդդայականի, հինդուիզմի և շարիզմի ազդեցությունը այն դեպքում, երբ Աշանտան գրում բուդդայական է: Այդ է պատճառը, որ էլյորայում գտնվող հուշարձաններում միաժամանակ արտահայտություն են գտել ճարտարապետության երեք ոճ: Քացի այդ, էլյորայի տաճարներում բացառապես են Աշանտանի հասուն որմնակարների:

էլյորայի ժայռակերտ տաճարները թվով երեսուցորս են, որոնք ձգվում են մտո երկու կիլոմետր արարածության վրա:

էլյորայի տաճարներում գերիշխում է բանդոկադորու-թյունը: էլյորայի կոթողների կառուցման սկզբունքը նույնն է, ինչ Աշանտայինը, բայց այն արարելովյաճք, որ էլյորայի կոթողները անմիջապես այրի մեջ չեն գտնվում: Այստեղ կառուցման ժամանակ սկզբում մի մեծ գանգղված անջատել են, ապա նոր արդեն սկսել են դրանից սքանչելի շենքեր բանգրակել՝ իրենց սատիաններով, սյուներիով ու դահիճներով: Ենթերի շուրջն ու ներսում քանդակել են աստվածներ, փղեր ու այլ կենդանիներ:

էլյորայի կոթողները այցելուին ապշեցնում են իրենց հուշակապությունները: Եստ զիդեցություններ կան էլյորայում, բայց նրա դրոմպոսոնքը և ժայռակերտ շինարարության չզբաղաչեցված նմուշը Կայլասան է: Հնդկական դիցարանության մեջ Կայլասան հիշեցնում է հունական Օլիմպոս ասրը, որը համարվել է աստվածների բնակատեղը Գրա համար էլ այս ժայռակերտ տաճարներն ու վանքերը իրավամբ կոչվում են նաև «Հնդկական Օլիմպոս»: Կայլասան իր անունը ստացել է Հրմալայան լեռների դալավներից մեկից, որը, ըստ Հնդկական ավանդության, եղել է Երվա աստծու կացարանը: Հետագայում, էլյորայի ամենաշքեղ տաճարը ի պատիվ Կայլասայի կոչվել է նրա անունով:

Կայլասան մի ապշեցուցիչ կառույցվածք է, որը տեղում հայտնի է 16 համարի առկա, քանի որ էլյորայի այլերը Աշանտայի այրերի նման համարակալված են: Գալերս արտաջ հնդիկ վարպետները սկսել են ժայռից մի հսկա վանք բանդակել, արդեն ոչ թե սովորական տան շարի, այլ հիեղ հարկանի շեն-

քի մեծությամբ: Ընդ որում, աշխատանքը սկսել են ոչ թե ներքինից կամ կողքից, այլ վերևից: Տարեցտարի վարդեսները ցած են իջել և վերջապես հաջողվել է ժայռից մի մեծ գանգղված մեկուսացնել: Իսկ հայտը սերունդները սկսել են այդ ժայռի ստորին մասում փղեր կերտել, որոնք դարձել են շենքի հնարանը: Աստիճանաբար սանդղել են քարն պատշգամբներ, սյուների, զարդարանդակ դռներ, իսկ ներսում՝ գեղեցիկ դահիճներ ու սենյակներ:

Կայլասան աշխարհի խոշորագույն միակաուր քարի կառուցվածքներից մեկն է Տաճարի բարձրությունը 30 մետր է, լայնությունը՝ 20 մետրից քիչ պակաս, իսկ երկարությունը՝ 60 մետր: Հաշվել են, որ այս շինող տաճարը բանդակվել է մոտ 150 ասրվա ըմբացքում: Տաճարը հենվում է կոշր-կոշրի կանգնած 5 փղերի վրա, որոնք բնական մեծության են: Ինչպես գիտենք, փղերը հնդկական ասղգային կենդանիներից ամենանշանակալուրն է: Այդ կենդանին շատ հաճախ է հիշատակվում հին հնդկական առակներում, որոնցում խոսվում է նրբաբանքի, բնասույցման, բուժման և այլնի մասին: Հնդկական դիցարանության մեջ իրզին պատվավոր տեղ է վերադասված: Կանչմի աստվածուհին միշտ պատկերվում է փղի ուղեկցությամբ, իսկ Գանձ աստվածը, որը հնդկական պանթեոնում ամենահայտնի է, պատկերվում է փղի դիմով:

Կայլասա տաճարի երկրորդ հարկում է գանգղված Երվա աստծու արձանը, որը բանդակված է պարիկու:

Թե՛ էլյորայի, թե՛ Աշանտայի և թե՛ հնդկական այլ կոթողների որմնակարների խորաբանդակների թեմաների զգայի մտքը վերցված են հնդկական երկու նշանավոր էպոսներից՝ «Ռամայանա-ից և ԵՄՎարհարատաա-ից»:

էլյորան միջին դարերում դարձավ նաև հնդկական փրի-սոփայություն և բանաստեղծություն կենտրոն: Երկրի գանգան մտեերից այստեղ էին գալիս գիտնականներ, բանասանդգծներ, որոնք կարգում էին իրենց սակեղաբանությունները և միաժամանակ հիանում ու ողնշելվում հուշակալ կոթողներով: էլյորան ու Աշանտան հնդկական այն հրաշալիքներից են, ուր բացառիկ կերպով ներդաշնակել են մարդկային սեր-

ար, խելքն ու ձեռքերը և ստեղծել համաշխարհային արվեստի ու աշխատանքի հրաշալիքներ: Սրանով ավարտենք հրեղեղական դասական ճարտարապետության կոթողներ Աշանասկայի ու Էլլարայի հրաշալիքների նկարագրությունը, հրաշալիքներ, որոնք դասվում են բոլոր ժամանակների ու ժողովուրդների ստեղծագործական գլուխգործոցների թվին:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԳԱՐՏԱՍԸ

Վիթխորի և Կալիթան, այդ անգույթ,
գործարար քաղաքը:

Թարինգունթ Զադու:

Եթե մենք Բուրեյր «Հնդկաստանի արևմտյան դարբաս» անվանեցինք, ապա կարելի է Կալիթան և Կալիթանի արևելյան դարբաս» կոչել: Կալիթան աշխարհի վիթխորի և աշխույժ նավահանգիստներից մեկն է, որ օրական տասնյակ նավեր են ժամանում և նույնքան էլ դուրս գալիս:

Կալիթան գտնվում է Բենգալյան ծոցի մոտ, նրա այն մասում, որտեղ իր ջրերն է թափում Գանգեսի գետաբազուկ Հուզին: Չնայած Կալիթան ծովից բաժանված հետո է գտնվում (մոտ 140 կիլոմետր), բայց Հուզին այնքան ցրտուսա է, որ օվկիանոսային նավերը կարողանում են նրա ընթացքի վեր բարձրանալ և քաղաք հասնել: Այս տեսակետից Հուզին Կալիթանի համար նույն դերն է խաղում, ինչ Թեմպան Լոնդոնի համար:

Կալիթան անդիպոցների կողմից հիմնադրված քաղաք է. նրա պատմությունը փաստորեն համընկնում է անգլիացիների կողմից Հնդկաստանի նվաճման պատմությանը:

Հնդկաստանը ունի հասարակականի պատմություն, որից երկու հարյուր տարին բաժին է ընկնում անգլիական տիրապետության ժամանակաշրջանին: Պա, իհարկե, անտզության

խառնում հեղին ժողովրդի պատմության մեջ մի մեծ ժամանակաշրջան չէ, բայց անզլիական տիրապետությանը հեղհական հյանքի բոլոր կողմերի վրա այնպիսի հետքեր է թողել, որ առանց այդ տիրապետության ժամանակաշրջանին մտակից ծանոթանալու, դժվար է լինում հասկանալ ժամանակակից Հնդկաստանը: Չէ՞ որ Հնդկաստանի նվաճումը Անգլիայի կողմից նոր էջ բացեց նրա զարգացման պատմության մեջ և ճակատադրական դեր խաղաց: Հնդկաստանի զարգացումը, որի սկիզբը փաստորեն դեպքին պրոտոգոլթիցիները, առիթ եղավ Հնդկաստանի նյութական և հոգևոր կազմավորման: Այդպիսիները շատ շուտով հասկացան, թե որքան օգտավոր էր իրենց համար այդ հարուստ երկրում հաստատվելը: Պարտուգալացիների հետևից Հնդկաստանում քրեացիին հայանաջակները, իսկ աշուհետև անգլիացիները և ֆրանսացիները ներգաճեց Հնդկաստանի հետ կառավարող ժողովին առևտրում զարման ուժեղ մրցակիցներ: Հնդկական արևելքին իրենց համար առևտրական ֆակտորաններ¹ ստեղծեցին և փոխադարձ կերպով պայքարի մեջ մտան իրար դեմ: Բայց, ի վերջո, այդ պայքարում հաղթող դուրս եկավ Անգլիան:

Հնդկաստանը Անգլիայի կողմից նվաճվել է Օսա-Հնդկական կամ Արևելա-Հնդկական ընկերության միջոցով: Դա տեղի է ունեցել Մեծ Մոզդոկերի նշանավոր պայքաներից մեկի՝ Երբոր Մեծի թագավորության ժամանակաշրջանում: Տասնյոթերորդ դարի սկզբներին Աբբաս Մեծի պայքար ներկայացավ Անգլիայի Ելիզավեթա թագուհու գեղացուներ և խնդրեց կայսրին, որ նա նոր ստեղծված ընկերությանը առևտրական հնարավորություններ շնորհի: Կայսրը սիրովը քննունեց այդ առաջարկը: Բայց Աբբաս Մեծը շողաշակեց, որ դրանով փաստորեն սկսվում էր Հնդկաստանի զաղուրթացումը: Արտոնություններ ստանալուց անմիջապես հետո Օսա-Հնդկական ընկերությունը հնդկական արևելքին ստեղծեց բազմաթիվ ֆակ-

տորիաներ, որոնցից առավել նպաստավոր աշխարհագրական դիրք ունեցողներն անգլում հետագայում ստեղծվեցին նազանգոստալին խոշոր քաղաքներ, ինչպիսիք են Մադրասն ու Կալկաթան: Տասնյոթերորդ դարի վերջերին անգլիացիները Հնդկաստանում արդեն շատ հեծման կետեր էին ստեղծել: Դրանից հետո մեծով էր արդեն թափանցել երկրի խորքը և աստիճանաբար նվաճել Հնդկաստանը:

Անգլիական տիրապետության ժամայանքը նպաստեց ստաշին հերթին այն բանը, որ Մեծ Մոզդոկերի կայսրությանը դեպի անկումն էր դնում: Առջանցողը թագավորի մահվանից հետո երկրում ուժեղացել էին մանր իշխանությունները, իսկ նրանց միջև էլ՝ անհաշտություններ: Օսա-Հնդկական ընկերությանը հաջողվեց այսպես կոչված Պիտսի 1757 թվականի նախառամարտից հետո, որտեղ Ռոբերտ Կլայվը Մեծ Մոզդոկերի զեմ խոշոր հաղթանակ տարավ, իր իշխանությունը տարածել հարուստ Բենգալիայի վրա և ամրանալ ռուս հնդկական ցամաքում՝ ափերից անջնելով երկրի խորքը: Պատահական չէ, որ Հնդկաստանում անգլիական տիրապետության սկիզբը հաճախ հանարում են Պիտսի ճակատամարտը:

Անգլիական տիրապետության ընդարձակման հաջորդ խոշոր սեղաշարժը տեղի ունեցավ տասնիններորդ դարի սկզբներին, երբ անգլիացիները արդեն Դեկիի գարբաններին հասան:

Հնդկաստանի ներդրումը Բրիտանական կայսրության մեջ արդեն կատարված փաստ էր: Մեծով էր այնպե՛սվել նաև դրա ձևական կողմը՝ նրան կայսրության մաս հայտարարելը, որը Անգլիան կատարեց զանգուղ և դիվանագիտական ճանապարհով:

Հնդկաստանի 1857 թվականի Մեծ ապստամբությունը ճնշելուց հետո անգլիական արքունիքը Օսա-Հնդկական ընկերությունից Հնդկաստանի կառավարման սանձը իր ձեռքը վերցրեց, իսկ 1858 թվականին վերազպես այս ընկերությունը լիկվիդացվեց: Զանցած երկու տասնամյակ, այն է՝ 1876 թվականին, անգլիական վիկտորյա բազուհին ընդունեց «Հնդկաստանի կայսրուհու տիրույթը»:

¹ Ֆակտորան — առևտրական սվան, որը ստեղծվում էր նվորական ընկերություններ կամ ձանառակները կապիտալիզմի սկզբական ժամանակաշրջանում, տնտեսական թույլ դարաշրջան երկրներում:

Հնդկաստանի նվաճման ժամանակաշրջանը համընկնում էր Անգլիայում կառավարող արքայունաբերական հեղաշրջման հետ, որտեղ պարսնում և իշխող էր գտնվում ֆարրիկա-գործարանային արտադրությունը: 1764 թվականին հնարվում է «Քեննիս» մանող մեքենան, 1765 թվականին Զեմա Ուստոնը շոգեմեքենան, 1785 թվականին՝ գործող մեխանիկական զագ-չուհի և այլն: Մակայն նոր տեխնիկայի և արտադրության նոր էությունների ստեղծումը պահանջում էին մեծ գումարներ, որոնց ապահովման կարևոր աղբյուրներից մեկն էլ դարձավ հերձ-կական բարբերելի հուսր ղեպի միջև երկիր՝ Անգլիա: Այդ աղբյուրների Օստ-Հնդկական ընկերությունը Հնդկաստանից Անգլիա էր արտահանում մեծ քանակությամբ թանկարժեք գարծվածքներ, ասեղնազարծ ապրանքներ, զարբրյա իրեր, համեմունքներ, որոնք մեծ եկամուտ էին առնում: Մակայն արդյունաբերական հեղաշրջումից հետո Անգլիայի գոները աստիճանաբար փակվեցին հնդկական ապրանքների համար և, ընդհակառակը, անգլիական ապրանքների համար բաց-վեցին Հնդկաստանի գոները: Գրաննից էր բխում անգլիական այն բաղաբաղանդությունը, որը զանազան միջոցներով արգելադրում կամ կասեցնում էր Հնդկաստանի արդյունաբերական զարգացումը: Եթե մինչև այդ Հնդկաստանը համաշխարհային հողակ ուներ որպես բամբակյա գործվածքների արտադրող երկիր, ապա այժմ նա արտադրող երկիրից վերածվեց սպասող երկրի՝ անգլիական բամբակյա գործվածքների շուկայի:

Այդ բանը խախտեց Հնդկաստանի տնտեսական կառուցվածքը: Ամենից շատ տուժեց գործվածքային արդյունաբերությունը, որը հիմնված էր տեախարթական արտադրանքի վրա: Այսպիսով, զարգացած տնայնագրությունը ղեկավանկում ղնաց:

Այդ մասին Մարքսը գրել է. «Անգլիան հնդկական բամբակյա գործվածքներ սկսում էր սուս մղեց եվրոպական շուկաներից, ապա սկսեց Հնդկաստան ներմուծել որպեսզ մանրվածք և վերաշրջեց նրանով, որ բամբակի գործվածքները հայրենիքը սկսեց սղողել բամբակեղենով»:

Պատմականորեն այնպես ստացվեց, որ Անգլիան դար-

ձավ արդյունաբերական երկիր, իսկ նրան ձեռնտու էր Հնդկաստանը դարձնել իր կցուրը: հումքով և ապրանքների վաճառքի շուկայով ապահովվելու համար: Տնայնագրություն անկումը համար դործագրվություն ստեղծեց Հնդկաստանում և շանեմված սղբատություն առաջ բերեց երկրում: Համարձակորեն կարելի է ասել, որ Հնդկաստանի թուլանը արագացրեց կապիտալիզմի զարգացումը Անգլիայում: Ենչու է, որ Անգլիան իր ժամանակին Հնդկաստանում կառուցել է մեծամեծ նավահանգիստներ և քաղաքներ, երկաթուղիներ ու խանութներ, ժամանակակից կապի միջոցներ, օդայնական կայաններ, ջրանցքներ, սանդղել է ընդարձակ պլանտացիաներ, որը անստարակույս պատմականորեն առաջադիմական քայլ էր, բայց այդ բոլորը Անգլիան անում էր Հնդկաստանի հարստություններն ու բարբերելը ավելի արդյունավետ օգտաբերելու, ավելի շատ շահ ստանալու համար: Հնդկաստանը Անգլիայի համար շարունակում էր մնալ մի գաղտնի՝ գուրի թև տեսնական և թև իրավական ինքնուրույնությունից:

Կապիտալիզմի բարձրագույն աստիճանում, այն է՝ իմպերիալիզմի զարգացումում, Անգլիայի օրենսդիրներն առաջադիմական զեբը Հնդկաստանում իսպառ ավարտված էր: Այդ բանը հաստատվեց հնդկի ժողովրդի ցամախը ընդգեմ զաղոթային սեմիի, որն անկախ իր մեկից ու եղանակներից, հակաժողովրդական, խորապես սուղբար ու հասարակության զարգացումը խանգարող երևույթ էր:

Հնդկաստանում Անգլիայի կողմից վարվող բաղաբաղանդություն մասին խոսելիս չպետք է հավասարության նշան դնել անգլիական գաղութարարների և անգլիական ժողովրդի միջև: Անգլիական ժողովուրդը, շեթապիրյան Անգլիան, չպետք է նույնացնել անգլիական գաղութարարների հետ: Հայրենասեր անգլիական միշու էլ կողմնակից է եղել «Էլրաժարվել Հնդկաստանից և ոչ Տերսպիրից»: Ի ղեպ, վերջին արտահայտությունը կապված է այսպիսի մի գեպրի հետ. մի անգամ, իրը քի առաջադեմ անգլիացու հարցնում են, թե եթե իրեն վիճակվեր ընտրություն կատարելու, ապա ինչը Հնդկաստանից կհրաժարվեր, թե՛ Տերսպիրից, նա պատասխանում է.

«Ես չգիտեմ ինչ կտան անգլիական լրբորն ու համալսմանի պալատի մարզիկ, բայց ես կասեմ՝ վերջերք Հնգվաստանը, թողնեմ մեզ մեր Ենթարկիկն»

1947 թվականին կատարվեց առաջադեմ անգլիացիների ցանկությունը՝ Հնգվաստանը անջատվեց Անգլիայից:

Բենգալիան բնակեցված է գլխավորապես հնգվական մի ժողովրդով՝ բենգալացիներով, որոնք կազմում են այդ երկրամասի բնակչության 92 տոկոսը: Բենգալիա անվանումը առաջացել է ասնկրիտական լեզվեզար Ենթա Բանգալի անունից, որը, ըստ ավանդության, ներքա Բենգալիայի անբնակաբնակ ստեղծել է մի թագավորություն: Մարիտ Պոլոյի ու արաբական աշխարհագրագետների մոտ այդ երկիրը արդեն հայտնի էր Բենգալիա անունով, իսկ Մեծ Մոզոլոների օրոք՝ Բենգալ անունով, ինչպես մինչև այժմ հնգիկները շարունակում են անվանել այդ երկիրը: Մակաչն օտար լեզուներով, այդ թվում նաև հայերեն, նա հայտնի է Բենգալիա անվան առաջ:

Բենգալիան գտնվում է Գանգեսի և Բրահմապուտրա գետերի ստորին հոսանքներում, որոնք միախառնվում են մեկ ընդհանուր դելտայի մեջ: Այդ դելտան զեռարտուկների, վասակների և մահացող լճերի մի բարդ ցանց է:

Բենգալիան Հնդկաստանի ամենաչափ և խոնավ հատվածներից մեկն է, ուր օդվար է գտնել մի անկյուն, որտեղ կանաչ շինի, Ընդհանրապես, Բենգալիան այժի է բնկնում արևադարձային հարուստ ու բազմատեսակ բուսականությամբ:

Բենգալիան համարվել է Հնդկաստանի ամենարաբիերը ու ծաղկած հատվածը: Այնտեղ աճում են բրինձ ու մրգեր, շաքարեղև ու ընդդեղն, ջուր ու բամբակ, մետաքս ու շել՝ լայն, նրա արհեստավորները այսօր էլ պատրաստում են

մետաքս ու բամբակյա գործվածքներ, սոկյա ու արծաթյա գանաղան իրեր: Մեծ Մոզոլոների կայսրության ժամանակ պաշտոնական փաստաթղթերում Բենգալիան կոչվում էր «Հնգվաստանի դրախտ», սժողովուրդների գրաստա, որով ընդգծում էին նրա բարեկրթությունը: Մինչև 1947 թվականը Բենգալիան Հնգվաստանի ամբողջական միավորներից էր: Այդ թվականից հետո, երբ երկիրը բաժանվեց երկու մասի, Բենգալիան էլ իր հերթին կեղևեց արեմտյան և արևելյան մասերի: Գրանից առաջին՝ Արևմտյան Բենգալիա անունով, մնաց Հնդկաստանի կազմի մեջ, իսկ երկրորդ անցավ Պակիստանի, 40չլիլով Արևելյան Պակիստան՝ Մակաչն, ինչպիսի վարչական առժաման էր որ անց կցվելու լինի, այնուամենայնիվ, դա մնում է խիստ պայմանական և ոչ մի կերպ չի ազդում միասնական Բենգալիայի բնական պայմաններին, բընակչության էթնիկ կազմի և պատմության ընդհանրության վրա: Ընդհանրապես, անգլիական գաղութատիրները միշտ էլ անհանդուստցել են Բենգալիայի քաղաքական արագ աճով և շարունակ միջոցներ են որոնել այն մասնատելու և մեկուսացնելու համար: Հենց այդ նպատակով էլ 1911 թվականին մայրաքաղաքը Գալիկաթայից Գինջի տեղափոխեցին: Կալիկաթան մնաց որպես Բենգալիա նահանգի մայրաքաղաք: Բայց նա դարձյալ մնաց որպես Հնդկաստանի ամենամեծ քաղաքն ու նավահանգիստը, արդյունաբերական կարևոր կենտրոնը:

Բենգալիան ոչ միայն հանդիսակում Հնդկաստանի ամենախախտաբուր, այլև այտակից, անգլիայիների միջոցով, Արևմուտքի ազդեցությանն ու ներքործությունը ստրամբվեց հնգիական կյանքի վրա: Տասնիններորդ դարում Բենգալիան ավեց անգլիական կրթության ստացածը շատ երեխան մարդիկ, որոնց բնորոշ էր մարդապիտությունն ու սերը դեպի այլ ժողովուրդները: Նրանք դարձան հնգիական նոր կյանքի

1 Ենչլակը բնական խեժ է, որը ինչպես մյուս խեժերը օրգանական տարրեր նյութերի բովանակ բարդ միացում է: Իր ժամանակին նրա պահանջը նվազեցավ շատ մեծ էր: Օղակադրվում է լաթերի, գետնի ար-

տագրության մեջ, ինչպես նաև որպես տարետա (ոտրիկ)՝ կաշվի, թղթի և գործվածքների համար: Հետագայում նաև գրամամոնի նայտակակների, էլեկտրական մեխանիկների արտադրության մեջ:

ազդարարները և մշակութային ու բողոքական հարցերում
իրենց հետևից տարան մեացած Հնդկաստանը:

Քննարկության շատ գրողներ, կարիքներ ու գիտնականներ
մեծ ազանդ են մտնել հնդկական ու համաշխարհային մշա-
կույթի զարգացման մեջ: Գրանց լուսազգային է հանդիսանում
Իհարինգրանթ Տագորը (1861—1941), որը իրավամբ հա-
մարվում է Հնդկաստանի մեծագույն բանաստեղծը, գրողը և
մտածողը: Տագորի ստեղծագործությունը դուրս է եկել Հնդ-
կաստանի սահմաններից և դարձել սղջ մարդկության սեփա-
կանություն:

Կալկաթա այցելուները չեն մոռանում այցելել Եանտի-
նիկեան գուղը, որ շատերին հիշեցնում է Լև Տոլստոյի
«Տանեսայա սուլյանան»: Այստեղ Տագորը անցկացրել է իր
կյանքի մեծ մասը և հիմնել է իր սեփական համալսարանը:
Ուշադրով է համալսարանի անունը՝ Եանտինիկեան, որը
հայերեն նշանակում է «նազազություն մենաստան»: Նա երա-
զում էր, որ իր սանուղները սիրելին այն, ինչ զեղեցիկ է-
բնությունը, աշխատանքը, բանաստեղծությունը, երաժշտու-
թյունը: Տագորի համալսարանը գտնվում էր սովկերաշառ պու-
բակում և տարապետները տարվում էին բացօթյա Այդ
համալսարանը հնդկական կյանքում մեծ դեր խաղաց, նա
մեծ դեր է խաղում նաև այսօր: Տագորի ստեղծ թանգարանի
է վերածված, որ շատ այցելուներ են լինում:

Կալկաթան հիմնադրվել է անդրիական Օստ-Հնդկական
բնկերության կողմից, որը վայելում էր Հնդկաստանի հնա
ավետար կատարելու մենաշնորհ: Ներկա Կալկաթայի տեղը
1690 թվականին մի փոքր ֆակտորիա կար, որտեղ հետագա-
յում անկախացիները կատուցեցին վիրյամ բերդը: Այդ բերդը
դարձավ Կալկաթայի կրողը, որը մինչև հիմա էլ կանգուն է:
Օստ-Հնդկական բնկերությունը Գանգեսի գետաբերանի
մոտ հենակետ ստեղծելով, աստիճանաբար զբաղեց վիրյամ
բերդին կից տարածությունները, այդ թվում հնդկական երկր
դուղ, որոնցից մեկը կոչվում էր «Կալկուտա» (Կալկաթայի
հնդկական անվանումը): Այդ անունով էլ կոչվեց այստեղ
հիմնադրված նոր բաղաբը: «Կալկուտա» անվանումը ունի

այսպիսի ծագում: «Կալի» հնդկական Երվա աստուդ դողող
ու շար աստվածուհի-կնոջ անունն է, իսկ «կուտա» վերա-
գործությունը բերդ է նշանակում: Այսօր էլ Կալկաթա այցելու-
ները չեն մոռանում լինել նաև բաղաբը «Նովանալորդ» Կալի
վանքում, որը ի դեպ, կատուցվել է 1601 թվականին, այսինքն՝
բաղաբի հիմնադրումից 89 տարի առաջ:

Կալկաթան արագ աճեց ու փոփոքի հասավ ոչ միայն
շեղորհիվ այն բանի, որ անդրիական նվաճողներին համար դե-
պի Հնդկաստանի խորքերը ստեղծ կարևոր դարձա էր, այցն
այն բանի, որ Բրիտանական կալաբության տախկան տիրա-
պետություններին մեջ նա գրավում է համարյա կենտրոն-
կան դիրք:

Կալկաթան, ինչպես ասիական բոլոր այն բաղաբները,
որտեղ ստեղծվել են դաղաբային շրջանում, մեծացել է բավա-
կան բառային ձևով: Նա Հնդկաստանի ամենամեծ բաղաբն
է, ունի բազմաթիվ արվարձաններ, որոնց հետ միասին կազ-
մում է «Մեծ Կալկաթան»: Այդ սահմաններում նրա բնակչու-
թյան թիվը հասնում է հինգ միլիոնի: Կալկաթան Հնդկաստանի
խոշորագույն նավահանգիստն է և աշխարհի վիթխարի նա-
վահանգիստներից մեկը: Կալկաթայի վրայով է անցնում ծա-
վային ճանապարհով Հնդկաստան բերվող և այնանդից ատաք-
վող բեռների 50 տոկոսը: Կալկաթան ոչ միայն Հնդկաստանի
արտաքին առևտրում է մեծ դեր խաղում, այլև ներքին: Քա-
ղաքում կան մեծ քանակությամբ շուկաներ, աստերական
դասածներ և խանութներ:

Կալկաթան Հնդկաստանի նաև արդյունաբերական խո-
շորագույն կենտրոնն է: Այդ բանը օտար տեղից եկող մար-
դը զգում է առաջին իսկ րուպեից, երբ հորիզոնի վրա երևում

1 Աշխարհում կան մի շարք բաղաբներ, որոնց անվան տառը հանգա դր-
վում է «Մեծ անգլիան», որպես այդ հաստի անվան բաղաբից, ինչպես, որի-
նակ՝ Մեծ Նյու-Յորք, Մեծ Լոնդոն, Մեծ Մոսկվա և այլն: Տվյալ սեղանով
Մեծ Կալկաթա անունով մեք եղանակ ենք ունենում Կալկաթան իր ձե ար-
վարձաններով, որտեղ մտնում են բաղաբի շրջագծի մեջ և կազմում են
նրա մասը: Այդ պրոցեսը աշխարհագրության մեջ հայտնի է ազտերաբեր
սովան տակ:

է քաղաքի համայնագրակերը, որտեղ պարզորոշ կերպով զմարդում են տասնյակ դարձարաններէ վեր խոշոցող ծրե-նկույզները: Գրանք վկայում են Կալկաթայի արդշունարերա-կան մեծ կենտրոն լինելու մասին: Կարկաթեան շուքի մշակ-ման, բամբակազ զործիւածներէի արտադրութեան, պոլիգրաֆ արդշունարերութեան խոշորագոյն կենտրոն է: Երկրի շուքի ֆարքիկաների մեծ մասը գտնւում է Կարկաթայում: Հասար-ի արվարձանի շուքի ֆարքիկաները, որտեղ կատուցվել են 1892 թվականին, այդ տիպի խոշորագոյն ձեռնարկութեան-ներէից են: Հասարան գտնւում է Հուզլիի աջ ափին: Նա քա-ղաքի հետ կապված է Հուզլիի գետի վրա կատուցված մի հակա կամուրջով, որը ժամանակակից ճարտարապետութեան գլուխ-գործոցներէից մեկն է:

Հեղկաստանի ոչ մի մասում ճարդկային մեծ զանգվածը աչքի չի ընկնում այնպէս, ինչպէս Կալկաթայում, հատկա-պէս Չոուրունգի փողոցում, Բուրբա կաշվող շուկայում: Առա-ջինը ձեզ մի պահ տեղափոխում է կոլորտական մեծ քաղաքի ազմակից փողոցը: Իսկ Բուրբան խեղկան հեղկական աշ-խարհ է իր արեւելյան կոլորտով, մրդի և բանջարեղենի ղեղիւով, քաղցրավենիներով և արեւելյան շուկաներին հա-տուկ ազմուկ աղաղակով:

Կալկաթայում կա շինական հասուկ թաղամաս, այսպէս ասած՝ «Չինական քաղաք», որի բնակիչները դերազանցապէս շինացիներ են: Մտնելով այդ թաղամասը, քեզ թվում է, թե դու Չինաստանում ես: Այդ են վկայում թե՛ շենքերի ոճը, թե՛ մարդկանց դեմքերն ու հագուստները, թե՛ լեզուն:

Կալկաթայի շենքերի, փողոցների և խանութների մեծ մասը կառուցված է ժամանակակից կոլորտական քաղաքների օրինակով:

Կալկաթան շոգ ու խոնավ քաղաք է, մանավանդ ապրի-լից-օգոստոս ընկած ժամանակաշրջանում: Անզամ ապրիլն սկզբներին, երբ մեզ մոտ Երևանում դեռ ցուրտ է, Կալկաթա-յում արդեն շոգ է: Եթե ջրոք այդ ժամանակ անցնեք քաղաքի կենտրոնական Չոուրունգի փողոցով ու մի պահ նայեք պատից կախված շեւումալափին, կտեսնեք, որ նա ցույց է տալիս հար-

յուր աստիճանից ավելի: Գուց ակամայից սարսուղահար կէ-նեք, բայց ձեզ ուղեկցող հեղինը ծպտալով կրացաւորի, որ իրենց մոտ շերտաշափերը պատրաստվում են ըստ Զարեհ-հայտի, որի վրա շրի եռման կենար ընդունված է 180 աստի-ճանի: Եթե այդպիսի շերտաշափ ցուցմուքը վերանայեք Ֆեյ-սիուսի աստիճանների, ապա կտեսնեք, որ այդ օրերին Կալ-կաթայում օդի շերտաստիճանը 37 աստիճանից անցնում է Արեն այրում է այնպէս անխնայ, որ Կալկաթայում համարյա բոլորը հաշնում են այդտեղի զոչնի հարուստ, իսկ խաշնե-րուկում կանգնած ոտարիներ, ինչպէս Բուժերխում, զլլիլն պո-հում է հովանոց, որը ամբողջված է նրա գոտուն: Չմտա-նանք սակ, որ Կալկաթայի ամառվա շոգը շատ չի ենդել ան-զլիական կառավարողներին, ինչպէս այն ներկայումս չի ենդում քաղաքի ունեւոր խալիկն: Այն ժամանակ, երբ Կալկա-թան զեռ մայրաքաղաք էր, անզլիական կառավարութեանը ամառը քաշում էր Չարշիլից, որը հիմա էլ ամառանոցային վայր է հեղիկ հարուստների համար:

Ինչ մենք Կալկաթային նայեք, այսպէս ասած, թռչեա-լոց բարձունքից, ապա մէջ աչքերի ապէ կփռվի մի վիթխարի ու անծանաթմիտ քաղաք, որը կառուցված է խոտ-կիտուն և կարծես տեսնել նախադէմ: Ընթերցողին լավ է նայուն, որ ամեն մի քաղաքի հետ լավ ծանոթանալու ու երա մասին պարզ պատկերացում կազմելու համար առաջին հերթին պետք է ձեռքի տակ ունենալ ավելի քաղաքի պլանը: Ծանոթանալով Կալկաթայի պլանին կարողվի, որ քաղաքի ամենագործարար հասոված Չոուրունգի փողոցն է, որից ոչ հեռու գտնվում է ՍՄՈՎՅԱՆԻ անունով մի մեծ զաւա, Չոու-րունգիի վրա են գտնվում Կալկաթայի պալատները, մեծ վա-ճառատները, խոշոր Նյուրունոցները, զանազան բնկերութեան-ների գրասենյակները, թանգարանները և այլն: Չոուրունգի փողոցում բոլորը գտնվում են շարժման մեջ, բոլորը ինչ-օր բանով զբաղված են, ինչ-որ սղո շտապում են Միայն կո-ւղերն են մոշթերի եղբորն նստած և իրենց նաա ապահով զգալով անտարբեր նայում են մարդկային իրարանցմանը:

Կալկաթայի փողոցներում կարելի է հանդիպել ժամանա-

կախից տրանսպորտի բոլոր տեսակներին՝ երկհարկանի ավտոբուսներին, տրամվայներին, ասրերն ավտոմեքենաներին, սրտեցից ձկնամ են հո շմեալ երկաթգատտանի եզներ լծած սայլն ու մարդաբարձ սիկշան: Տրանսպորտի այս վերջին տեսակը, շնչյած դրս զեմ եղած բողբոջներին, դեռևս շարունակվում է սահմանվել Կալիաթայում:

Հնդկական ոչ մի բաղադրում սոցիալական հակադրությունները այնքան ուժեղ չեն, որքան Կալիաթայում: Արևմուտքն ու Արևելքը արտադրված ալկոհի ցարտուն են երևում: Կալիաթայում է հնդկական կյանքը զրևտրվում իր բոլոր արևելյան էկզոտիկայով ու հետախաբիքով, որտեղ մի կողմում կարիքն ու աղքատությունն են թազավորում, իսկ մյուս կողմում ժամանակակից մեծ քաղաքին հասուկ լայն փողոցներն են ու հիանալի խանութները, սրտոզ սիմուլյանները՝ և զեղեցիկ առանձնատներում այցելուներին ամենից շատ հոգեկենտում են մուրաջկանները, բոլոր ասրերի մուրաջկաններ կզաններ փողոցում՝ զստամալ ձեռունուց մինչև մանուկը:

Կալիաթայի կենտրոնական փողոցներից է նաև Սուրխաթը, որն անցյալում հայտնի էր Կլայվ-սթրիթ անունով: Ինչպես ասում են, դա Կալիաթայի Սթրիթն է. այս փողոցում են կենտրոնացած բորսաները, բանկերը, առևտրական խոշոր ֆիրմաները: Օրվա ընթացքում, աշխատանքի ժամերին ավտոմեքենաներն աշտեղ այնքան խիտ են կանգնած լինում, որ ուշացող մեքենաները զմլարություն կեն կանգնելու տեղ գտնում: Իհարկե, խոտրը սրբազան կովին չի վերաբերում. նա իրեն այստեղ էլ անկուտ է գտնում և ոչ մի ազմուկ նրան չի անհանգստացնում:

Փաղաքի կարևոր հտտվածներից է Գալհուադի Սքվերը, որտեղ մեծ, զեղեցիկ շենքերը, կառավարական հիմնարկները և առևտրական տները բառանկյունի կանգնած են և հակում են հրապարակի ջրովազանի հանդարտ ջրերի մեջ անզրադարձ իրենց պտակերին, իսկ ջրավազանի շուրջը անվերջ սահում է քաղաքի բազմաթանակ երթևեկությունը:

Չուրունգի փողոցի աշխույժ մթնոլորտ: հակադրությունն է կազմում նրան կից Փարկ-սթրիթը: Այստեղ շկա այլովա այն համուկն ու աղաղակը, այն իրարանցումն ու շարժումը, որը հասուկ է Չուրունգիին: Փարկ-սթրիթը եվրոպացիների ու հնդկ հարուստների թաղն է: Այստեղ կան զեղեցիկ տներ, միլլաներ, լայն փողոցներ, հռչակալ ստաճարներ, պարանկոտը, հրաքսուչ պալատներ, այդ թվում անդրիական նախկին փոխարքայի պալատը, որն այժմ թանգրանի է գերածմվել:

Կենտրոնական մասից դեպի արևելյան կողմն է սարածվում այսպես կոչված ՕՍԷ քաղաքը: Հենց այդ անվանումն էլ շատ բան է ասում և մի տեսակ հակադրության նշան գնում նրա և Փարկ-սթրիթի՝ հարուստների ՕՍիլիտակ թաղի՝ միջև: ՕՍԷ քաղաքին՝ անգլացիները դեռ շարունակում են տա: Հին՝ անգլիական Բլեկ-թաուն անվանումը: Փաղաքի այս մասում կան շատ հետախաբիքներ, որտեղ կապիտալիստական մեծ քաղաքների անխուսափելի հատկանիշն են և բնակիչված են շխավորապես աշխատավորներով:

Կալիաթա այցելուի համար հետաքրքրություն է ներկայացնում Չորս-Վիլյամը, որն ունի 200 տարեկա պատմություն, ՕՎիկտորյա Մեծերիայս թանգրանը, որտեղ ցուցադրված են Վիկտորյա թագուհու տիրապետության շքանի նյութերը, Ջայն տանաբը և բուսաբանական այգին:

Այս բոլորը թվարկելուց հետո ծանոթանալ նրանց հետ հերթականություն:

Կալիաթայի գիտաթման վայրերը այցելելու համար նույնտակահարմար է կողմնորոշման կետ ընտրել Չուրունգի փողոցը և նրանից ոչ հեռու ՕՄայդուն՝ կոչվող կենտրոնական հրապարակը: Այս ընդարձակ տարածություն մաս կան ջրավազաններ, հուշարձաններ և թփուտներ: Այս գաշտում են սեղի ունեցող հրապարակի սրբալուստային խաղերից մեկն է: Այստեղ է գտնվում նաև Իդեն Գարդընը վայրը, ուր կրիկետ՝

1 Կրիկետը սպորտային զեղակախա է, որն սնց է կազմում 11 հոգուց կազմած թիմերի միջև՝ ուղանկյուն գաշտում, Կրիկետը լայն տարածում

են խազում: Յորտ-Վիլյամը եւ Վիկտորյա Մեմորիալը սե-
մբուսաբան հարում են Մալզան հրապարակին. մեկը գտնվում
է Չոսուրուեզիի ծայրում, իսկ մյուսը Հուլլիի գետաբերանի
մոտ: Յորտ-Վիլյամը սոսիոքական բերդ է, որի պատմութեանը
կապված է նախ Բենդալիայի եւ ապա Հնդկաստանի նվաճման
ճեռ: Սկզբնական շրջանում արտակ էր գտնվել Բենդալիայի,
այսպէս Հնդկաստանի կառավարող Հիմնաբրինները: Բերդը կա-
ռուցվել է 1696 թվականին եւ կոչվել է այն ժամանակվա
անդլիական Վիլյամ Երրորդ թագավորի անունով:

Կալիաթայի թանգարաններից առաջին աչքի են բնկնում
«Վիկտորյա Մեմորիալը» եւ «Հնդկական Ազգային թանգա-
րանը»: «Վիկտորյա Մեմորիալ» թանգարանի Հիմնադրման
գազափաշարը հղացել է լորդ Փերզանը, երբ նա Հնդկաստանի
փոխարան էր: Թանգարանի հիմնաքարը դրվել է 1906 թվա-
կանին, իսկ ավարտվել է բացումը օտեղի է ունեցել 1915
թվականին: Ենները կառուցված է Վիկտորիանի ոճով: Այստեղ
պահվում է վիկտորյան դարաշրջանի Հնդկաստանը պատկե-
րող հարուստ հավաքածու: Թանգարանի կենտրոնական դա-
շվանում դրված է 18 տարեկան Վիկտորյայի արձանը, երբ նա եղի
էր դա՛ քարձրացող: Այս թագուհին էր, որ Հնդկական ազ-
գային շարժումը ճնշելուց ճեռ, անցյալ դարի ուխտանական
թվականներին, իրեն Հնդկաստանի կայսրուհի հռչակեց եւ ի
լուր աշխարհի հայտարարեց, որ Անգլիան Հնդկաստանը իր
զաղտիքն է համարում: Այնպէս աղ հնչակ թանգարանի արա-
նկում կարող է տեսնել նկարների այն հավաքածուն, որտեղ
պատկերվում են Վիկտորյա թագուհու կյանքի բնթացքում
տեղի ունեցած իրադարձութիւնները: Այստեղ են պահվում
նաեւ Վիկտորյա թագուհու գաշնուտորը եւ գրասեղանը: «Վիկ-
տորյա Մեմորիալի» պատկերասրահները պարունակում են
նաեւ Հնդկական կյանքը ներկայացնող կառվեր, բանդակներ
եւ այլ գործեր, այդ թվում նաեւ ուսանողների նկարիչ Վ. Վե-

րլեշագիին ամենամեծ կառվը՝ «Ուելսի արքայազնի մուտք
Ջայպուր»:

Մալզանի մոտ է գտնվում նաեւ «Հնդկական Ազգային
թանգարանը», որը հիմնադրվել է 1814 թվականին եւ համար-
վում է Հնդկաստանի հորուստ ու հետգույն թանգարաններից
մեկը: Բազմաթիվ գահլիճներ են հատկացված Հնդկաստանի
պատմութեանը,՝ ազգագրութեանը, ինչպէս նաեւ նրա բուսա-
կան ու կենդանական ախարհին: Այստեղ լայնորեն ցուցա-
դրված են երկրի բարեբերելն ու հանքերը: «Հնդկական Ազ-
գային թանգարանը» Անգլիայի խոշորագույն թանգարաններից
է, նա Հնդիկ ժողովրդի մշակութիւթի լայնագույն գանձարանն է,
որը պատիվ է բերում նրան:

«Հնդկական Ազգային թանգարանում» կան թե հին եւ թե
միջնադարյան ժամանակաշրջանի արանշիւի մանրանկարներ:
Առանձնապէս աչքի են բնկնում Մեծ Մողոլների ժամանակա-
շրջանի մանրանկարչական գործերը, որոնք կառարվել են
դարակական ոճով:

Կալիաթայում կան գանազան տաճարներ, որոնցից առա-
ջին հետաքրքրութեան արժանի է Ջայն կամ Ջայնիստականը:
Ջայնիզմին հետևողների նշանակալի մասը, որոնց թիվը Հնդ-
կաստանում հասնում է մոտ երկու միլիոնի, բնակվում են
Կալիաթայում ու նրա շրջակայքում: Ջայնիստների այժմյան
իրենց դիրքով շատ ու հիշիչնում փարսերին նրանք մեծա-
մասամբ հարուստ առևտրականներ են:

Ջայնիստական տաճարը շատ գեղեցիկ շէնք է, մանա-
կանը ներսից: Նրա պատերը, տառասաղը, կուրբերը, գանա-
զան արձանիկները զարդարված են սաղաթով ու թանկարժեք
գարներով: Հատկապէս Միտլ-Նաշի կուրբը, որը շայնիստական
քանուշուր սրբերից մեկն է համարվում: Նրա դուպլը, պարա-
նետը եւ ճակարը արժանացից են: Ուխտաւորները կուրբի
երկրպագուի համար բերում են ծաղիկներ ու ջուր: Բակում
կան մարմարից կերտված փղեր եւ այլ արձաններ: Ամեն ինչ
այստեղ կամ սողափնից է, կամ արժաթից, կամ էլ թանկագին
քարից: Տաճարում կա մի կանթիլ, որը երբեք չի մարում:
Մոտ հարյուր տարի է, որ նա անմար է:

ունի Անդլիայում եւ Ազգերի Բրիտանական Համագործակցութեան մեծ
մանող երկրներում:

Կալկաթալում եղած հիշատակության արժանի մյուս տաճարներից են Հուլիի ավինի գանձող Գահլիխուսար տաճարը, որը հիմնադրել է 19-րդ դարի մեծ ռեֆորմատոր Լամակրիշնա Պարամահասանային և Բեկտոր Մաթ վանքը, որը հիմնադրել է նրա աշակերտը՝ Մուամի Վիվկանդան:

Կալկաթան երկար ժամանակ եղել է ու մնում է Հնդկաստանի զիտական մարի կենտրոնը: Բացի հիշված թանգարաններից քաղաքում կան մի շարք զիտահետազոտական ինստիտուտներ և գրադարաններ:

Քաղաքից ոչ հեռու գտնվում է Կալկաթայի հուշակոթող բուսաբանական այգին, որն իր մեծությամբ և բույսերի տեսակներով Ասիայում խոշորագույնն է: Նրան հաճախարվել կարող է միայն Բոգորի այգին՝ ձափ կղզում (Ինդոնեզիա): Կալկաթայի բուսաբանական այգին հիմնադրվել է 1767 թվականին Այգում ներկայացված են Հնդկաստանի և բոլոր երկրամասերի բուսական աշխարհի տասներկու հազար նմուշներ: Այստեղ բույսերը արված են թե սխտեմատիկայի կարգով, աշխիքն՝ քառ ընտանիքների, թե աշխարհագրական տեղաբաշխման կարգով: Այգին միաժամանակ զիտական խոշոր կենտրոն է: Այցու Ներքարիումներում հավաքված են բույսերի 2,5 միլիոն նմուշներ:

Այգում ամենից շատ ուշադրություն է դարձում 200 տարեկան բանիանի վիթխարի ծառը (շլիֆթել բանանի հետ), որի պտուղը տախն է տասնյակ օղալի արմատները: Այդ նյութերը իջնում են զետին, ախտեղ արմատ գցում և տառեմանարար տարածվում: Անչպես որ այդ ծառը փաստորեն դարձել է մի պուրակ և բնում է ավելի քան 300 քառակուսի մետր ատրածություն: Նրա ճյուղերի տակ, ինչպես ստում են, կարող են պատասպարվել երեք գունդ զինվոր: Այդ ծառը փաստորեն կազմված է մի շարք ծառերի բներից, բներ, որոնց թիվը հասնում է 850-ի:

Այցելենք Կալկաթայի նավահանգիստը, որը իրավամբ կոչվում է Հնդկաստանի «Բեռեկյան դարբաս»: Նրա նավահանգստում ամեն օր կանգնած են լինում տարբեր երկրների հարյուրավոր նավեր: Հաղարավոր բեռնողներ այդոք արևի

տակ, իրենց օսերի վրա, ցամաքից նավ են տանում հնդկական բարիքների բամբակ, ջուր, ներկատու նյութեր, համեմունքներ, թել, ինչպես նաև ջուրի և կանեփի զործվածքներ ու այլ ապրանքներ: Ջուրը մյուս տեխնիկական կոպուտաներից տարբերվում է նրանով, որ հսկայական քանակությամբ աճում է աշխարհի միայն մի մասում, այն է՝ Գանգեսի զելտայի շրջի հողերում: Համաշխարհային ջուրի 95 տոկոսը սալին և Հնդկաստանն ու Պակիստանը: Միացած 5 տոկոսը բամբակ են բնիկում աշխարհի մյուս երկրներին, ուր ջուրը ասարվել է Հնդկաստանից:

Կալկաթայի նավահանգստում կան նավեր, որոնք Հնդկաստան են եկել Իրանից և Կալիֆորնիայից՝ մրգերով, Անդիալից և Ճապոնիայից բերել են գործվածքներ, Կուրայից՝ ձիախոտ, ԱՄՆ-ից՝ մրգի պահածոներ, Յրանսիայից՝ պարֆյումերիա և մոդայական ապրանքներ, Սովետական Միությանից՝ մեքենաներ և ցորեն, ինչպես նաև շատ բաներ՝ Չինաստանից, Ինդոնեզիայից և այլ երկրներից:

Կալկաթայի նավահանգիստը, որը շնչյաժ ծովից շատ հեռու է, կարող է ընդունել օվկիանոսային վիթխարի նավեր, որոնց համար պահանջվում է մինչև 30 օտնաշափ՝ խորություն: Նավերին Կալկաթա նավահանգիստ հասնելու համար ուղեկցում են լոցմաները (բազմատարները): Առանց լոցմանի նավերը իրավունք չունեն քաղաք մտնելու:

Այսպիսին է Կալկաթան Հնդկաստանի օվիթխարի ու գործարար քաղաքը, աշխարհի ամենամեծ նավահանգիստներից մեկը:

Հրածեղ տալով այս վիթխարի քաղաքին, մեկնենք Գանդեսն ի վեր:

¹ Երկարության չափ, որը գործածական է Անդիալում: Մեկ սանալաքը կամ ֆուտը հավասար է 30,5 սանտիմետրի:

ՀԻՄՈՒՅՆԵՐԻ ՊԱՐԳԵԿՐ

Գանդեսի պատմությունը, սիրեցիկ-
բից միևէ մով թափվելը, հին ժամա-
նակներից մինչև այսօր Լեզիկաստանի
բաղաբարկրթության և մշակույթի պատ-
մությունն է:

Հազանապա Կերտ

Լեզիկաստանում շատ մեծ ու վերք գետեր կան, որոնցից
ամենանշանավորը Գանդեսն է: Գանդեսը սկիզբ է առնում
Հիմալայներից: Նրա առունը սերտորեն կապված է Լեզիկա-
ստանի պատմության հետ:

Կան գետեր, որոնք առաւ ավալ երկիրն են ներկայաջ-
նում ու առանց դրանց զգվար է պատկերացնել այդ երկիրը:
Ինչպես, օրինակ, Եգիպտոսն օտանց Նեղոսի, Չինաստանն
օտանց Ցանցզիի կամ եռառնիէի, Միջագետքը առանց Եփ-
րատի ու Տիգրիսի, Ռուսաստանն առանց Վոլգայի: Այդ տեսա-
կետից շատ բնորոշ է Գանդեսը Լեզիկաստանի համար: Լենց
այս զվախ համար բերած բնարանն էլ այդ է հաստատում:
Գանդեսը շատ կողմերով է կապված Տեղիկ ժողովրդի հետ,
զգվար է առանց նրան պատկերացնել Լեզիկաստանը: Լեզիկ-
ները Գանդեսի հանդէպ տածում են այնպիսի սեր ու մեծա-
բանք, ինչպես եգիպտացիները՝ Նեղոսի, չոսնեացիները՝ Տի-
բրի, զերմանացիները Էսենոսի նկատմամբ:

Գանդեսի Տեղիկան անվանումը Գոնգա է, որը Տեղե-
դատ է նշանակում: Գանդեսը պատկանում է աշխարհի այն
նշանավոր գետերի թվին, որոնց ավազանները մարդկության
հնագույն բաղաբարկրթության օրաններ են եղել:

Քաղաքակրթության առաջին հուշարձանները մարդը
ստեղծել է Նեղոսի հովտում՝ Եգիպտոսում, Եփրատ և Տիգրիս
գետերի շուրջը՝ Միջագետքում, չինական եռառնիս և Ցանցզի
խոշոր գետերի ավազաններում, ինչպես նաև Գանդես և Ինգոս
գետերի շուրջը՝ Լեզիկաստանում: Մակայն Լեզիկաստանին հա-
սակակից պետություններից շատ շատերը՝ Բարելներ, Աս-
րեստանը, Փյունիկիան, Հին Եգիպտոսը և սիրիները վաղուց
ի վեր չկան:

Լեզիկաստանի պատմությունը շատ հեռու է առնում և
մեր պատկերացման մեջ վերականգնում պատմության թատե-
րաբեմից հեռացած շատ ժողովուրդներ, որոնց հասակակից
են Տեղիկները: Արարական ու Կարմիր ծովերով, ինչպես նաև
Պարսից ծոցով Լեզիկաստանը հին աշխարհում աշխույժ առե-
ուտար է ունեցել փրունիկիցիները, բարելոնացիները, եգիպտա-
ցիները, հույների հետ, իսկ ցամաքով՝ Պարսկաստանի և
Հայաստանի հետ: Լեզիկական ապարները Արեմատքում
մինչև Լաոմ էին հասնում, իսկ Արևելքում՝ մինչև Չինաստան
և Մալայան արշիպելագ: Այն ժամանակվա Լեզիկաստանի շին
ու վաճառաշահ բաղաբերում գործվածքակերի, մետաքսի,
մարգարտի, համեմունքների, հատկապես դարչինի, իմրիի,
սև ու հումափնա պղպեղի և այլ ապրանքների աշխույժ առե-
ուտար էին առնում:

Լեզիկների պտղերը մեծ վարկաներ են կղել փոքր-
գրություն առաքելով, տաղանավոր քանդակագործներ ու
կառուցողներ: Այսօր էլ մարդկանց զարմանք ու հիացմունք
են պատճառում Լեզիկական ճարտարապետության ու արվես-
տի հուշարձանները, որոնց մեջ իրենց մեծությունը ու վեհու-
նյամբ ամենից շատ աչքի են բնկնում Աբանտայի ու Էլլու-
րայի մայրակերտ կոթողները և Քաղ-Մաւալը, որոնք Տեղիկ
ժողովրդի բաղաբարկրան ծանր, համառ ու տխրանական աշ-
խատանքի պատգաններն են:

Ինչպես ասվեց, Տնդկական քաղաքակրթությունը աշխարհի ամենանշեմից մեկն է, որը ծագել է մեր թվականությունից երեք հազարամյակ առաջ։ Այդ ժամին են վկայում Մոսկեւո-Դարո ե հարապա քաղաքների ավերակները, որոնքից առաջինը գտնվում է Մինգի Նահանգում, իսկ երկրորդը՝ Երևմտյան Փենդարում։ Պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված այդ երկու քաղաքները նոր լույս են սփռել Տնդկական շնաչույն քաղաքակրթության պատմության վրա։

Այդ քաղաքները շատ պատահականորեն լույս աշխարհ են բերել 1856 թվականին, այն ժամանակ, երբ այն էր կացում Կարաչիից Լաճոր տանող երկաթուղին։ Կառուցողները իրենց հայտնադորձման մասին տեղեկացրին Տնչարաններին։ Շուտով գիտություն առաջ բացվեցին երկու քաղաքներ, որոնք բավական լավ պահպանվել էին։ Նրանց փորոցները սառահատկված էին կարմիր աղյուսով, փողոցի երկու կողմում կանգնած են եղել բարձր տներ, եզել է կոյուղի, բաղնիք, եզել են շուկաներ ու հրապարակներ։ Այդ քաղաքներում հայտնաբերվել են տնային շատ իրեր, կանացի զարդեր, բամբուկյա շյուղամքներ, բրինձ։ Նրանց հայտնի է եզել մետաղի հետ վարվելու տեխնիկան։

Հնագույն քաղաքակրթության այդ երկու օջախների պեղումները հնարավոր դարձրին Հնդկաստանի պատմությունը տանել մեր թվականությունից երեք հազար տարի առաջ։ Գծբախտաբար, մեզ այժմ հայտնի չէ, թե ինչ պատճառներով մոտ հազար հինգ հարյուր տարի զուլուժում ունեցող քաղաքակրթության այդ կենտրոնները կործանվել են։

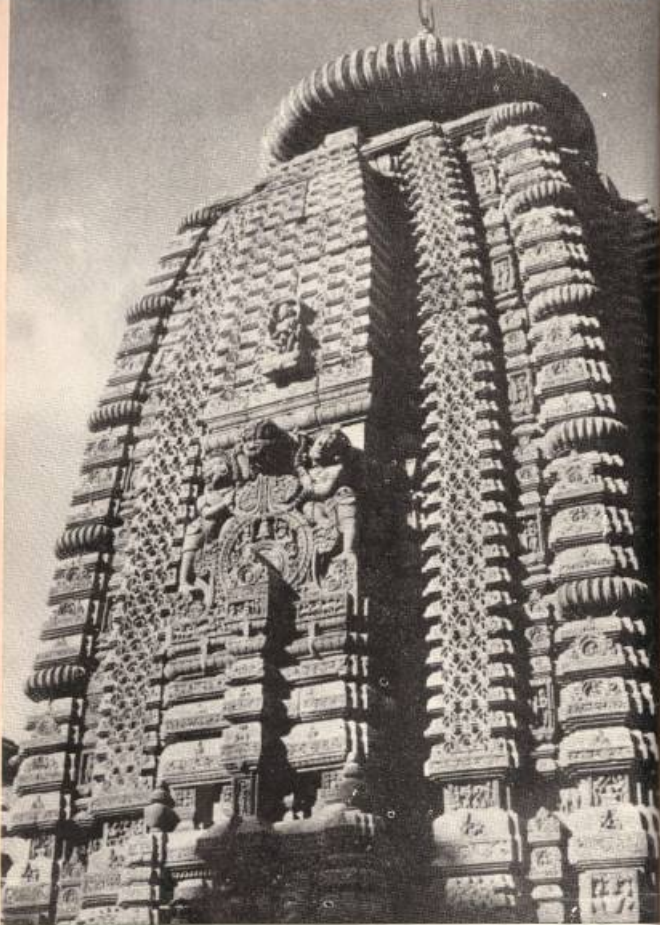
Գրանից հետո բացվում է Հնդկաստանի պատմության մի այլ ժամանակաշրջան՝ արիացիների պատմությունը։ Հայ լեզվերցողին այլևի հասկանալի դարձնելու համար փորձենք մի այսպիսի զուգահեռ անցկացնել։ Մոսկեւո-Դարոյի ժամանակաշրջանի պատմությունը հնդիկների համար կլինի այն, ինչ մեզ՝ հայերիս համար ուրարտացիներին։

Արիացիները Հնդկաստան են եկել Հյուսիսից, մեր թվականությունից 1500 տարի առաջ։ Գարեբի բնիացրում սպիտակամորթ արիացիները աստիճանաբար նվաճեցին Գանգե-

Մուսրաթ Մանոյ

Քրիստոնեական կորզներից մեկը

սի հարթությունը և շարժվելով հարավ, իրենց ենթարկեցին թխամորթ դրավիդներին: Այնպես որ, այն ինչ այսօր անվանվում է Շնդկական մշակույթ՝ արդյունք է վաղուց ի վեր Հնդկաստանում բնակվող դրավիդների և արիացիների: Հետագա բոլոր ներթուրումները ձուլվեցին հնդիկների հետ:

Հին Աշխարհում Հնդկաստանը իր փառքի գագաթնակետին հասավ Մատրյա դինաստիայի օրոք՝ մեր թվականությունից առաջ, 322—185 թվականներին: Այդ դինաստիայի ամենափառաբանված կառավարողը Աշոկան էր, որի օրոք կերտվեց Հնդկաստանի միավորումը մի պետության սահմաններում: Նա թագավորաց մոտ քառասուն տարի Աշոկայի օրոք Հնդկաստանում իր ժողովման գագաթնակետին հասավ բուդդայական կրոնը, որը հնդիկ ժողովրդի մասադուրության և մշակույթի վրա շատ մեծ ազդեցություն ունեցավ:

Աշոկայի թագավորության ժամանակաշրջանում Հնդկաստանում խրախուսվում էր խաղաղությունն ու աշխատանքը: Աշոկան մարդիկ էր ուղարկում Տիրեթ, Բիրմա, Ցեյլոն, ընդհուպ մինչև Մակեդոնիա և Եգիպտոս այնտեղի ժողովուրդներին խաղաղության կոչեր անելու և առաջարկելու հրամարվելու բռնությունից: Նրա օրոք երկրում մեծ շահեր բնդունեցին առուներ ու ջրբորներ փորելու աշխատանքները: Աշոկայի օրոք կառուցվեցին հիվանդանոցներ, բարձր ծաղկման հասավ ճարտարապետությունը: Այսօր էլ ճանապարհորդներին հիացմունք են պատճառում հին հնդկական տաճարների ու պալատների մնացորդները: Արդյիսին չէ Աշոկան, որն իր զարից շատ առաջ անցավ: Պատահական է, որ հնդիկները իրենց պատմության մեջ այնքան մեծ տեղ են տալիս նրան: Աշոկայից հետո Հնդկաստանը այդպիսի միասնություն և հզորություն չունեցավ: Բացի այդ, հետագա լիշտոցները, բացառությամբ Գուպտաների դինաստիայի, արդեն եղել են մեծ մասամբ օտարերի՝ ոչ հնդկական ժողովուրդների դինաստիաներ: Գուպտաների ժամանակաշրջանում Հնդկաստանը նույնպես բարձր ծաղկման է հասել, սակայն տարրերությունն այն է եղել, որ գուպտաները միավորում էին հիմնականում Հյուսիսային Հնդկաստանը: Չնայած դրան,

Հնգկասաանի պատմարանները Մարտիաներից հետո Հընդ-կասաանի սոսկի զարն են համարում նաև Գուպտաների թագավորութիւնի շրջանը: Այդ ժամանակ է, որ Հնդկաստանով ձգվում են քարավանային ճանապարհները, կոտորվում իջե-վաններ: Քարայնայնային գլխավոր ճանապարհները անցնում էին հյուսիս-արևմուտք դեպի Անտա և դեպի հյուսիս, փնջա-վարի վրայով դուրս գալիս հնդկական հողից: Գրանից հետո նրան փոխարինում էր նշանավոր «Մետաքսի ճանապարհը»: Հնդկական բարբերներով բռնված ուղուրը աշխարհով մեկ ապրածում էին հնդկական ապրանքները: Քանի՛-բանի երկրը-ներ էին անցնում այդ ապրանքները և տարածում Հնդկաս-տանի հմայքը: Նրա հարստութունների համարվք շատ ժողո-վուրդների տարածակն էր գրգռում և ցրավում դեպի այդ բա-րեբեր երկիրը, որի բնակիչները գրառված էին խաղաղ ու շանաղիք աշխատանքով: Հենց դա էր թուրք-մոնղոլական ար-շավանքների պատճառը, որոնց հետևանքով հյուսիսային Հնդ-կաստանում հիմնադրվեց Մեծ Մողոլների ղինատտիան:

Ինչպես տեսնում ենք, հնդկական քաղաքակրթութիւնն ծաղկումն ու զարգացումն տեղի է ունեցել զիսավորապես Հյուսիսային Հնդկաստանում: Գրան մեծապես նպաստել է այնանդով հոսող Գանդեզը, որը կյանք է առլիս իր շուրջն ըն-կած ընդարձակ տարածություններին:

1 Քի վաղ անջայում և թև միջին զարկում Չինաստանից արհես-տա մետաքսը եր արտաձանվում գեղեկ Արեւմուտք, որ զրա ստեղծել է Երա-նի և պատմական Հայաստանի վրայով անցնող ճանապարհն անանը:

Այդ ճանապարհը գլավով Չինաստանի ամենից շատ մետաքս մշակող ետահանքերից, անցնում էր Մեծ Պարսպի աստվով, ապա Մինջչանի գա-վառով: Այդ մասում «Մետաքսի ճանապարհին» մի հուշար գնում էր գեղեկ Միջին Ասիա (Սամարղանդ), իսկ մյուսը, Քարիմ գետի հովտով՝ Երան և Հայնական բարձրավանդակ:

Հայաստանի վրայով այդ ճանապարհն անցնում էր թև Վանա լճի ափերով և թև Արեւիկան Հայաստանի Արտաշատ և Գլին բաղաճներով: Եր մետանակին այդ ճանապարհը մի հուշար անցել է նաև Անի քաղա-քով: Այսօր էլ կանգուն են Արևոլայնի վրայով ձգվող կամուրջի պատճըրը, որով անցել է «Մետաքսի ճանապարհին» մի հուշար:

Գանդեսը սկիզբ է առնում Հիմալայների 4500 մետր բարձրութիւն վրա գտնվող ճյառն ու առուուցի ամբարներից: Հնդկական «Ռամայանան» էպոսում կա մի ավանդութուն, որի համաձայն Գանդեսը իբր սկիզբ է առնում երկնքում, որտեղից Բրահմայն ողորմածութեամբ իջնում է Հիմալայներ և ապա հոսում Հնդկաստանով: Ըստ հնդկական մեկ այլ ավանդու-թիւնի՝ նրա պահպանան է Շիվան, մարմնավորված սառցե սյունում:

Գանդեսի երկարութիւնը 2700 կիւրմետր է: Գանդեսը իր ստորին հոսանքներում միանում է Բրահմապուտրային և թափվում Բենգալյան ծոցը՝ կողմնելով մի առնելի մեծ-ս-միւսն ղելաւս:

Ինչպես տեսնում ենք, Գանդեսն էլ սկիզբ ու վերջ ունի: Բայց այն կյանքը, որն ընթանում է նրա ափերին՝ անվերջ է:

Հին եգիպտացիների նման հնդիկներն էլ մեծարում են Գանդեսը: Նա հնդիկների կողմից սիրուական գետ է՝ համար-վում: Հնդիկները Գանդեսը համարում են իրենց հույսերի, երազանքների, անուրբների մարմնավորողը: Ուստի պատա-հական չէ, որ հաճախ նրան «Մայր գետ» են անվանում:

Գանդեսը անհիշելի ժամանակներից ի վեր գերել է հըն-դիկների սիրտը ու երկրի տարբեր մասերից դեպի նրա ափերն են ձգուել միլիոնավոր մարդիկ: Գանդեսի պաշտա-մունքի արարողութունները ամենից լավ կարելի է տեսնել Բենարսում: Այլուրը, սրբապան գետի ափին, լվացվում ու լողանում են հաղաթուրք ուխտավորներ: Հնդիկները հա-վատում են, որ Գանդեսի ջուրը մաքրում է մարդու սիրտն ու միտքը բոլոր վատ բաներից: Նրանք հավատում են, որ Գա-նդեսում լողացող մարդ կզուսնա բախտավոր, բարի և ազ-նիվ: Գանդեսի ջուրը լցնում են սափորների մեջ և ստանւմ երկրի տարբեր մասերը:

Գանդեսի հարթավայրը, որը տարածված է Հիմալայնե-րի և Գեկանի սարահարթի միջև, այլ կերպ ուղղակի աշին-ցուսաւան է կոչվում, որովհետև այս հարթավայրը եղել է Հնդկաստանի օրրանը և պատահական չէ, որ նրա անունը

տարածվել է ամբողջ երկրով մեկ: Այս մասի հնդիկների լեզուն էլ հենց դարձել է երկրի պետական լեզուն:

Քանդեսի հարթավայրը կամ Հինգուստանը համառարած կերպով պիտանի է մշակման համար: Նա ձգվում է մոտ 1500 կիլոմետր երկարությամբ (Փենջաբից մինչև Քենդախ), լայնությունը հասնում է 100—300 կիլոմետրի: Այդ տարածության վրա բնակվում է մոտ 120 միլիոն մարդ:

Հինգուստանի բարեբեր հողը, կլիմայական բարենպաստ պայմանները երկարորոշության համար շատ մեծ հնարավորություններ են ստեղծում և հնարավոր դարձնում տարեկան երեք բերք ստանալու: Այս բոլորը իր ժամանակին գրավել են օտար նվաճողների և շատ վերաբնակիչների ուշադրությունը:

Արդյունաբերությունը Հինգուստանում դարգացած չէ: Խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները կետրոնացած են Կանպուր քաղաքում: Սակայն Հինգուստանում մեծ զարկ են ստացել արհեստները: Այստեղի հմուտ վարպետները պատրաստում են զանազան առարկաներ, ամանեղեն, սրանչելի գործվածքներ, պարբրյա և զեղարվեստական այլ իրեր: Հինգուստանի քաղաքները իրենց ճարտարապետությամբ և պլանավորումով պահպանում են հնդկական յուրահատուկ կուրիտը, հատկապես Մեծ Մոզզլների ժամանակաշրջանի ճարտարապետությունը: Ծառ քաղաքներ ունեն իրենց համալսարանները, որոնք մեծ դեր են խաղում Հրնդկաստանի մշակութային կյանքում: Ամբողջ Հինգուստանում հաշվում են թվով ինը համալսարան:

Ինչպես ասացինք, Հինգուստանը՝ Քանդեսի ավազանը, հեուց ի վեր եղել է Հյուսիսային Հնդկաստանի քաղաքական ու մշակութային կենտրոնը: Քանդեսի ափերին են հիմնվել, ծաղկել ու կործանվել հնագույն կայսրությունները, կրա ափին են կառուցվել հնդկական մեծ ու սհավերժ քաղաքները:

Քանդեսի խոշորագույն վտակներից մեկին՝ Զամնա գետի վրա է գտնվում Հնդկաստանի մայրաքաղաք Դելին, որն

ավիլի քան որևէ այլ հնդկական քաղաք՝ իր մեջ մարմնավորում է Հնդկաստանի դարավոր պատմությունը:

Քանդեսի հարթավայրում են գտնվում նաև հնդկական աշխարհահռչակ քաղաքներ Քենարեսը, Ազրան, Ալահաբադը, Կալինսուն և ուրիշները:

Հինգուստանյան ճանապարհորդությունը մենք կսկսենք Քենարեսից:

ՄՐԲԱԶԱՆ ԲԱՂԱՌՈՒՄ

Հեռու, հեռու կիրցնեմ
Քեզ իմ երգի քեզին,
Մթանելի մի անդ գիտեմ
ես Գանդակի ասերին:

2. Հայնն

Քենարեսը գանձում է կալիաթայից Գեյլի տանող ճանապարհին: Ընդհատաբար ժամանելու հենց տառաչին օրվանից բոլոր այցելուները ձգտում են անայտնի լինել այդ սրբազան վայրերում, որին իրավամբ կարելի է «Ընդհական Միքթա» կամ «Ընդհական Երուսաղեմ» անվանել:

Փանդակին, որի վրա գանձում է Քենարեսը, իրավամբ «Ընդհական Նեղոս» են անվանում:

Ինչպես հին եգիպտացիները Նեղոսը համարել են սրբազան գետ և զարձրել պաշտամունքի առարկա, այնպես էլ Տնդիկների նախահայրերը պաշտել են Գանդակը: Ընդհատաբար այսօր էլ զեռես շարունակում են պահպանել նախնայաց սովորությունը: Ընդհատաբար Տնդիկը իր սրբազան պարտին է համարում կյանքում զեթ մեկ անգամ լինել Քենարեսում և պատճան հարցանք մատուցել Փանդակին: Ունեվորենքն ավելի հաճախ են զննում Քենարես. կան նույնիսկ այնպիսիները, որոնք սեփական հարմարավետ բնակարաններն ունեն այնտեղ: Աղքատներն էլ մեծ զրկանքների զնով

փող են հավաքում, որպեսզի կյանքում զեթ մեկ անգամ կարողանան Քենարեսում լինել: Կան նաև այնպիսիներ, որոնք մինչև Քենարես են գալիս ոտքով՝ ճանապարհին սղորմուկյուն խնդրելով:

«Սրբազան քաղաք Քենարես», «Սրբազան Գանդես», որքան առասպելական և երևակայական պատկերներ են արթնացնում այս խոսքերը արտասանելիս: Շատերի հիշողության մեջ Քենարեսը տղավորով է զեռես գյուրջական հասակից: Այդ տարիներին անմահ՝ Հովհաննես Թումանյանի «Ահի քաղաք» հեքիաթը կարգալիս, շատերի համար ոչ միայն Ուրանա թաղավորն ու նրա դատրիկ սիրուն Քանաբարեն են հեքիաթ թվում, այլև Ընդհատան երկիրն ու Քենարես քաղաքը:

Քենարեսը Ընդհատանի հեղաշրջան քաղաքներից մեկն է, որը հիմնադրվել է մեր թվականությունից մոտ 1200 տարի առաջ: Ընդիկներն այն անվանում են Քանարես կամ Վարանասի՝ Քենարեսի մշտական բնակչության թիվը կազմում է մոտ 400 հազար մարդ, բայց քաղաքը միշտ էլ լինել է բխտավորներով ու զրոտաշրջիկներով, սրի հետևանքով բնակչության թիվը միշտ էլ կես միլիոն մարդուց ավելի է:

Քենարեսը, մինչև Ընդհական հանրապետության հռչակումը, կառավարվում էր անդալան ուղալի կողմից: 1950 թվականին ես մտալ Ընդհական հանրապետության Ուտար Պրոգոջ նահանգի մեջ՝ երպես նրա զլխավոր քաղաքներից մեկը: Քենարեսը տեղափոխաների և տնտեսմբույունների քաղաք է: Ընդհատանի տարբեր մասերից Քենարես եղողներից շատերը ուխտագնացության հետ միասին այստեղ իրենց առևտրական գործերն են կարգավորում՝ զննել կամ վաճառում են զանազան ապրանքներ: Քենարեսում առկում են հնդկական բոլոր տեսերը, որոնց մեծ մասը նվիրված են քաղաքին և Փանդակին: Իզուր չէ, որ ասում են, թի շաքաթվա յոթ օրում Քենարեսում ինք տան է լինում:

1 Այժմ Ընդհատանում Քենարես քաղաքը վերանվանվել է և պաշտոնապես կոչվում է Վարանասի:

Քննարկեք դեմովում է Գանդեհի ձախ ափին, գետի այն մասում, որտեղ եւս մեծ ծուկ է ապիր: Հինց այդ կիսա-չըքանի ներսում էլ կառուցված է բազարը: Գանդեհը Քննար-կեի մտ ընդարձակ է ու մեծատարած: Կառուցված է հաս-կապեա առաջնութան, երբ արևի առաջին ճառագայթները անդրազառնում են նրա շրթերում: Քեոր Հանդարտ ու հան-դիսավոր հասում է մարդկային այն աղմուկաւ բազմութիւն կողքով, որը նրան երկրպագելու համար է խնդրել:

Գանդեհը երկար ու ջրառատ գետ է: Նրա խորութիւնը Քննարկի մտ հասնում է մոտ ինը մետրի: Գանդեհը աչքի է ընկնում ոչ միայն իր մեծութեամբ, այլև իր յարաճա-տակ բազարութեամբ, որը հակառակիչ ճառագայթուն ունի, այսինքն՝ եւս իր մեջ այնպիսի նյութեր է պարունակում, որոնք թույլ չեն տալիս ամերկների գարգալումբ և կանխում են նեխման պրոցեսը: Այդ նյութերը հայանի են անտիրի-տիկներ անվան օտակ:

Գանդեհի ջրի բնական այս ճառագայթունը իր ժամանա-կին (եւս ներկայումս) ցորմերը օգտագործել են Գանդեհի արբազան ճառագայթունը ավելի շատ ընդգծելու համար: Այսօր էլ հավատալից հնդկը դա համարում է գետի ինչ-որ գերբնական ճառագայթուն: Նրա ջուրը ուխտավորները իրենց հետ տանում են շատ հեռավոր վայրեր և երկար ժամա-նակ պահում, որովհետև իր այդ ճառագայթան շեղումով չի գլշանում:

Չնայած Քննարկը հիմնականում հինդուիստական կրօնին հետևողների համար է սրբազան, բայց մյուս հնդկե-ները նույնպես հարգանք են տածում Գանդեհի նկատմամբ և պատահական չէ, որ հինդուիզմի շահակողներն էլ Քննարկում ունեն իրենց առանձին տաճարները:

Հնդկական ամեն մի նահանգ ունի իր վանքը, իսկ Գան-դեհի մոտ՝ իր ավեր: Քննարկում եղած տաճարների թիվը հասնում է մինչև 1500-ի: Սակայն ամենից շատ ուխտավոր-նր ընդունում է Վիշվանհատ տաճարը: Տաճարները և ծխական լվացումները սպասարկում են հաղարավոր սրա-բեպաշտօ թուրմեր ու այլ հոգեբարականներ:

Քննարկը շատ զեղեցիկ է և յուրահատուկ հատկապես Գանդեհի կողմից դիտելիս: Այդ կողմը ուղղված մասը ճար-տարապետական մի սրանշնիկ ներդաշնակութուն է իրենից ներկայացնում: Աշտեղ բարե բարձր պատվանդանի՝ Գա-տերի վրա կանգնած պատաններն ու տաճարները զարա-վանդով ինչում են մինչև Գանդեհի ավեր, իսկ այս ու այն կողմ երևում են վանքերի սակեղած գմբեթներն ու ծալքերը:

Քննարկի կայանը շատ բանով կապված է ուխտագնա-ցութեան հետ: Նրա հետո արհեստավորներն էլ իրենց արտա-դրած ապրանքները (գանապան կուտեր ու սքրապանկե-րներ) հարմարեցրել են երկրների ճաշակին: Քննարկեցիների հանգիստն էլ հարմարեցված է ուխտավորների ժամանակին: Նրանք ուշ քնում և շատ շուտ էլ արթնանում են, Չէ՛ որ ուխտավորները շտապում են լուսաբացին լինել Գանդեհի ափին, որովհետև գետի պաշտամունքի ու կրօնիզման արա-րողութիւնները կատարվում են առաջնութան: Ամեն օր այդ ժամին այստեղ կարելի է հանդիպել մարդկային հոծ բազ-մութեան: Նրանցից ոմանք խումտ են Գանդեհի ջուրը, ոմանք լվացվում են կամ էլ բուս-բուս իրենց զիւրի վրա-յով ցանում են դեպի արևը: Գրանով իբր թե ուզում են հո-գեկան բաժնութիւն ստանալ, մարդիկ Շտտերը ջրով օծում են իրենց զմեքերը, իսկ մի բանին էլ թրջում են սպիտակ շորը և փաթաթում իրենց մարմին: Մի մասն էլ զբաղված է արբազան ջուրը ամաններ մեջ լցնելով, երկրի տար-բեր մասերը ստանալու համար:

Քննարկում կարելի է ականատես լինել, թե ինչպես ուխտավորները կատարյալ հափշտակութեան մեջ են գտնու-վում: Առավել պատկառելի մարդիկ լուս նստած հովանոցի տակ, հայացքները Գանդեհին ուղղած, խորհում են: Ուխտա-վորների մի մասն էլ աղմուկ-աղաղակով, նվազով և ծաղիկ-ներով գնում է դեպի տաճար: Նրանցից շատերն իրենց ճա-կատին ավանդական խաչեր ունեն, իսկ մի քանիսի վրից թել է կախված, որը եշան է, թե նա պատկանում է բարձր դասին: Քննարկում տեղի ունեցող արարողութիւններից ամենահետաքրքրականը և միաժամանակ օտար այցելողի

վրա շատ ծանր տպավորութիւն թողնող Գանգեի Մանի-
կարնիկա Գ՛նատ անունը կրող փոստ կատարվող դիակիզ-
ման արարողութիւնն է:

Հնդկաստանում դերիշխող կրօնը Հինդուիզմն է, որին
հետևում է ավելի քան 300 միլիոն մարդ, ուրիշ խոսքով յու-
րաբանչլուր տասը մարդուց ութը Հինդուիստներ են: Հինդու-
իզմին հետևողները մահացածի դիակը այրում են: Ունևոր-
ները համախօ իրենց մեռելներին Բնևարն են տանում և
Գանգեի ափին այրում:

Գիակիզման տարրինակ արարողութիւնից հետո մո-
խիրը լցնում են փորրիկ քսակների մեջ, խորհրդավոր լուս-
իջամբ, ախտը ու տրտում, տուն վերադառնում: Իսկ նրք
մթնում է, սկսվում է գիշերային սգահանգեք, որը տևում է
գրեթէ մինչև արշալույս:

Հոտ հնդկական վաղեմի սովորութիւն, նստում են ծա-
լապատիկ, տեղական եղեղից պատարտված խփրների
վրա: Հետո առատ ուտիչիք են բաժանում: Ուտում են միայն
մեկ ձեռքով, առանց մի բառ արտասանելու կամ միմյանց
երես նայելու: Իսկ ընթրիքը վերջացնելուց հետո, յուրա-
բանչլուրը կոտրում է իր կապի գավաթը, որով շուր է խմել:
Այս սովորութիւնը մնացել է Հարավային Հնդկաստանում
ընակվող զրափիզյան ժողովուրդներին:

Մինչև արշալույս չեն բնում, աղամարդիկ ծխում են
հնդկական նարդիա ու խոք հողումով լսում հնդկական
ուզդ ու մահճիան տխուր մեղեդիներ: Եռլուր բացվելուն պես
կազմում են մի մեծ թափոր ու մոխիրը իրենց հետ վերցը-
րած՝ նրգիլով, պարելով, դանգալահարութիւնայր դնում են
այն ափը, ուր տեղի էր ունեցել պիակիլումբ, որպեսզի մո-
խիրը չբիւն տան:

Թափորապետ պանդիտը (հնդկները այսպես են անվա-
նում հոգևորականներին) մոխիրը Գանգեիին հանձնելուց
առաջ, արտասանում է մի շարք խորիմաստ քառյակ-
ներ ու գաղելներ: Գրանք սովորաբար խրատա-բարոյա-
կան բովանդակութիւն են ունենում:

Աշխարհի մեջ կա երկու
Անյուսեի անգղված,
Մըզլուր որտեղից կեսեր,
Եվ վերջն ո՛ր ենք կեանու...

Էյանք մի ծով է անծիր,
Անվտի սուզվիր մարտիր,
Բայց աչք զնձ դարբարում
Երբք մարդկուց անխորք

Մարզ քանի շուէ ունի
Պետք է գործի, աշխատի,
Ազգին խզեմ խեղացի
Անհասներ սա կործիր

Ախոր դու ես վաղը ետ,
Մեզիուց եմ՝ մահը կա,
Գուզես խոզու, կուզես լա,
Փռչից անգամ չի մեա:

Այ՛ա՛դ, որբան խարտիկ,
Հույսն ունեն այն մարդիկ,
Որ դրամի շնորհով
Գուզեն ապրել երջանիկ:

Այս քառյակների արտասանութիւնը ավարտելուց հե-
տո, պանդիտը վերցնում է մոխիրը և խորհրդավոր լուսիջան
մեջ նետում է սրբազան գետը, ուր ամեն ինչ կորչում է
չրի ալիքներում:

1 Փառչկները բերված են ընտր Ազգաբարձի 1950 թվականի տա-
շին համարից:

Իսկ ովքեր այդ արարողությունը Գանգեի փոխ կատարելու հնարավորություն չունեն, իրենց մեղեկներին տեղում են այրում և մոխիրը թափում մոտակա գետը:

Ի դեպ, բիշ կան աշխարհում ժողովուրդներ, որոնք կապված լինելին չբի հետ աշնպետ, ինչպես հեղինակները, Բավական է հիշել, որ հեղինակը չուրը ընտելյան մեծագույն պարզին է համարում և ամեն առիթ օգտագործում է չբից օգտվելու համար: Գա բացատրվում է ոչ թե նրա մաքրափրությանը, այլ կրոնական ծխակատարությանը: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Զավահարյալ ներսու. «Սիսային մաքրության գաղափարը հեղինակի մաս չափազանց ուժեղ է: Գա ունի մեկ լավ և բազմաթիվ վատ կողմեր: Լավ կողմը ֆիզիկական մաքրափրությունն է: Ամեն օր լողանալը միշտ անհրաժեշտ է եղել հեղինակին, այդ թվում և ճնշված դասերի մեծ մասի համար: Հենց Հնդկաստանից էլ այս սովորությունը տարածվել է Անգլիայում և ուրիշ երկրներում: Միջին հեղինակն և անգամ աղքատ գյուղացու համար մաքրությունից պլավաջող ամաններն ու թասերը պարծանքի առարկա են: Բայց մաքրության այս ճգնաժամը գիտության վրա չի հիմնված, և օրը երկու անգամ լողացող մարդը, առանց մտածելու խմում է մանրէներով վարակված կեղտոտ ջուրը: Զգտում չկա նաև, գոնե ներկայումս, մաքրություն պահպանելու ընդհանուր օգտագործման վաչկերում: Մարդիկ իրենց աները պահում են հարաբերական մաքրության մեջ, իսկ բոլոր գեն օջեյնու քաները շարժում են գյուղական փողոց, սպիտակ հարկանի տան առաջ: Դուռըներ, որպես կանոն, շատ կեղտոտ են, ամեն մի բայլափոխում կան կեղտաջրի փոսեր»:

Բենարեսում՝ Գանգեի փոխից մի փոքր հեռու կյանքը, ինչպես ասում են, գնում է իր համփով: Այստեղ նույն երկրային կյանքն է, ինչ աշխարհի մյուս բաղաբներում:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Բենարեսի շու-

կան, որը հնդկական բուրբ շուկաներից ամենափոփոխն է: Այնտեղ արտափոխի ներվածք է, խանութները կոպած են անմիջապես մեկը մյուսին, որտեղ, ինչպես ասում են, սակց գցելու տեղ չկա: Շուկայում կարելի է գտնել բազմապիսի սարաններ, այդ թվում անասնադոմական գանաղան արտադրանքներ՝ փղսկրյա, մարմարյա ու այլ քանդակներ, զարբարյա գործվածքներ և բրոնզյա իրեր, կրոնական պաշտամունքի հետ կապված դանաղան ատարականը՝ Գանգեից ջուր հանելու սպիտակներ, ջուր տանելու թասեր, արձանիկներ, սրբապատկերներ: Տարբեր նկանակներով ատարականները գոյություն են համեմունքներով պատրաստած իրենց ուսուցիչները: Ինչպես Արևելքում ամենուրեք, այնպես էլ Բենարեսում, շուկան ծառայում է ոչ միայն որպես անտրի տեղ, այլև որպես հանգիստի և նորություններ իմանալու վայր:

Բենարեսում փողոցներն ու նրանցները լեփ-լեցուն են մարդկանցով: Կյանքը փողոցում է: Այստեղ և՛ գանաղան ուսուցիչներ են պատրաստում, և՛ սուտում են, և՛ լվացվում, և կտորեղեն են ներկում, և՛ առևտուր անում: Մարդիկ փողոցով անցնում են գլխներին լիքը կողմերը դրած: Փողոցները լի են սապասավոր կեղևրով լծած սայլերով, դանդաղաշարժ կովերով: Զնոցում են տրամվայները, պանոն են տարբեր երկրներում արտադրված ամեն տեսակի ավտոմոբիլներ, որոնց վերջերս ավելացել են նաև «Հինգուտասնե» հայրենական մարկայի ավտոմեքենաները: Հետաքրքիրն այն է, որ այդպիսի խան փխակում մարդիկ իրար չեն հրում: Հեղինակները հանգիստ մարդիկ են և մեկը մյուսին նկատմամբ՝ սիրալիր: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դրվում նրանց բարի ու հողատար վերաբերմունքը երեխաների, կովերի և թռչունների, հատկապես սիրամարդների նկատմամբ:

Քն փողոցներում, թե վաների գոմերի առջև և թե դեպի Գանգեի փոխ տանող հանապարհների կարելի է հանդիպել անթիվ մարդկանների, որը հատուկ է ոչ միայն Բենարեսին, այլև հնդկական բուրբ մեծ բաղաբներին: Հնդկաս-

¹ Джайнахараа Неру. «Открытие Индии» М. 1955 г. стр. 266—267.

տանի մասին պատմողները միշտ էլ տխրութիամբ են այդ բանը հիշատակում:

Քենարեսը Հնդկաստանի պատմության մեջ հայտնի է նաև որպես ուսման կենտրոն: Անցյալում այդ կրթությունը մատչելի է եղել միայն բարձր դասի ներկայացուցիչներին՝ բրահմանիստական կատաչիկ պատկանողներին, որոնց անվանում էին կրկնակի ծովածնել: Միայն նրանք կարող էին կրթություն ստանալ, իսկ զա զնահատվում էր որպես երկրորդ՝ հոգևոր ծնունդ: Այսօր էլ Քենարեսը շարունակում է մնալ որպես ուսման կենտրոն, միայն այն տարբերությամբ, որ այժմ այնտեղ սովորում են ստանդ խորականություն: Նորը այն է, որ ուսումնասիրում են այնպիսի գիտելիքներ, որոնք հնդիկներին մոռեցնում են համաշխարհային մշակույթին և հնարավորություն տալիս տիրապետելու ժամանակակից գիտությանն ու տեխնիկային:

Չմոռանանք հիշեցնելու, որ Քենարեսի համալսարանը (նույնը նաև Գեդիի, Հադրաբարգի, Մադրասի և այլն), միանգամայն մեկուսացած է քաղաքային կյանքից և գտնվում է բաց տարածությունում, շրջապատված այգիներով և պուրակներով: Այստեղ ստեղծված են ուսանողական թաղամասեր: Քենարեսի համալսարանը ունի 14 ֆակուլտետ, իսկ ուսանողների թիվը հասնում է 10 հազարի, այդ թվում 350 աղջիկներ: Նրա համալսարանական թաղը շատ լավ տպագրություն է թողնում: Ենթերը վարդազույն են և կառուցված մուսուլմանական ու հին հնդկական խառը սեռով: Համալսարանի բազմաթիվ կորպուսները, այդ թվում լաբորատորիաները, կարխաները, կենտրոնական գրադարանը, կահավորված են լավ սարքավորումներով և տեխնիկայի վերջին խոսքով:

Քենարես ասելով մարդու մտտ միշտ պատկերվում է հինր, Քայջ միայն և միայն հին պատկերումը կապավորվեր, եթե չլինեին Քենարեսի համալսարանի կորպուսները: Այստեղ առաջին անգամ ոտք դնող մարդուն թվում է, թե դարեր են բաժանում իր բիշ առաջ տեսած Գանդեսի օպերից և Քենարեսի համալսարանից: Դա իրոք այդպես է:

Սակայն Քենարեսում կատարած մեր շրջադարձից երկվ շեր լինի, եթե մենք շայցեկիկեր Մանասի, որը բազարից քնդամենը 8 կիլոմետր հեռու է գտնվում: Մասնաթի անվան հետ է կապված Հնդկաստանի պատմության ամենա մաղ ու նրա, այսպես անած, օտակ գարթ համարվող Աշուկայի կայսրության ժամանակաշրջանը: Այստեղ գտնվում են այդ ժամանակվանից մնացած նյութական մշակույթի ամենահին և լավագույն հուշարձանները:

Բուդդայական արվեստի հաջերով գրազվողները բանում են համոզել, որ այդ գահիճներինց մեկում (անգամ սեղը ցույց տալով) իրր թն Բուդդան իր աշակերտներին կարգացել է առաջին բարոյգր՝ ուղղված կրոնի բարացած զոզմաների և բուրմերի անսահմանփակ իշխանություն դեմ և ստացել է «Պասմություն անիվի դարձում» անունը:

Ինչպես տեսնում ենք, Քենարեսը հնուց ի վեր եղել է կրոնական և փիլիսոփայական կենտրոն: Մուրաքանչյուր օր, ով նոր տեսություն էր առաջ բաշում կամ էլ հին տեսությունը նոր մեկնաբանություն էր տալիս, պետք է անպայման Քենարես գար իր տեսական ապացուցելու: Եվ դրա համար էլ բաղաբը զՆդկական Աթենք» են անվանում:

Սառնակում կատարված պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված հնությունները լույս են սփռում հին հնդկական պատմության վրա: Այդ հնությունները մեծ խնամքով պահվում են պեղումների վայրից ոչ հեռու գանվող մի մեծ թանգարանում: Այդտեղ շատ աժեղեղոր առաջնաներ կարելի է տեսնել, այդ թվում շորտ առյուծների շքեղ խոյակը, որը կերտված է մեր թվականությունից երեք դար առաջ: Նա զբլված է եղել, այսպես կոչված, Աշուկայի աշտարակի գլխին, հիտուն մետր բարձրության վրա: Այժմ այդ խոյակը Հնդկական հանրապետության խորհրդանշանն է:

Քենարեսից հեռու, դարձյալ Գանդեսի հովտով, արդեն Ազրա ենք գեում:

ԱԳՐԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ԹԱՋ-ՄԱՀԱԼԸ

Ո՞վ ուզում է թող ընդ դամբան կռիւ:
Իսկ ես, ես գիտեմ տաճար ես չբնաւ:

Շատեղեցունախ Գառտո

Կալկաթայի աղմկայի ու տոթ փողոցներինք և Բենարսիսի ուխտագործներով լի ափերինք հետո ճանապարհորդը Ազգայում ինչ-որ թարմություն է զգում, որովհետև այստեղ համեմատաբար ավելի հով է ու խաղաղ:

Ազրան Լնդկաստանի պատմական մեծ անցյալ ունեցող և ուշադրութեան արժանի բազմաբնորէք մեկն է: Գանձվում է Զամնա գետի աջ ափին և կենտրոնական դիրք ունի Հրուսի-սային Լնդկաստանի նկատմամբ: Կալկաթայինք մինչև Ազրա 1350 կիլոմետր է, իսկ Բուրինից՝ 1310 կիլոմետր:

Ազրան, Գնլիի նման, մի ժամանակ կործանվել է ու ապա վերականգնվել: Մեծ Մողոլների տիրապետութեան ժամանակաշրջանում, Աբրար և Շահ Զահան թագավորների օրոք Ազրան նզել է Մեծ Մողոլների աթոռանիստը: Նա իր բարձր ծաղկմանն է հասել 17-րդ դարում. այդ ժամանակ նա ունեցել է կես միլիոն բնակիչ և հանդիսացել է աշխարհի երևելի ու հարուստ բաղաբնորէք մեկը: Նա նույնիսկ մրցել է Լոնդոնի հետ թի՛ առևտրի ծալմալով և թի՛ բնակչութեան բանակով:

Այսօրվա Ազրան բարեկարգ բաղաբ է: Ծիշա է, նա այն

զերբ շի խաղում, ինչ անցյալում էր, բայց մնում է որպես Լնդկաստանի առևտրական ու մշակութային նշանավոր կենտրոններից մեկը: Նա Ռուստար-Պրագեչ նահանգի մայրաքաղաքն է և ունի 400 հազար բնակիչ:

Քաղաքը աչքի է ընկնում իր զեղեցիկ օդանավակայանով, բարեկարգ ու մաքուր փողոցներով, առաջնակարգ հյուրանոցներով, համալսարանով և կրթական այլ հաստատություններով: Ազրայի վարպետները հռչակված են իրենց փորագրութեաններով, բարի վրա կատարած սքանչելի աշխատանքներով, հիանալի ստեղծագործութեաններով, զարբայա զարծվածքներով, որոնց վրա հաճախ է պատկերվում Քաշ-Մահալը: Ազրայում զարգացած է զորագործութեանը, կոշիակարութեանը: Ազրայում կա համալսարան, կիրոտական արվեստի դպրոց, ուր փայտի, փղուկի վրա բանդակել են սովորում:

Ազրան ունի նաև շատ նշանավոր պատմական հուշարձաններ, որոնք կառուցել են Մեծ Մողոլներ Աբրարը, Զահանգիրը, Շահ Զահանը: Այստեղ են կերտվել Լնդկական ճարտարապետութեան գլուխգործոցներից շատերը, որոնցում հաշտութեամբ զուգակցել են մավրիտանական և հինդու ոճերը: Գնդեցիկ է Ազրայի բերդը՝ իր սիրուն դարբաններով, պարիսպներով, դահլիճներով: Պակաս հմայել չէ նաև Ազրայի մոտ գտնվող Աբրարի դամբարանը: Մեծ համբավ ունեն նաև Ազրայինք ոչ հեռու գտնվող Փաթեհչուրսիկի լի պալատները:

Ծիշա է, Ազրայի այս պատմական հուշարձաններից ամեն մեկը զեղեցիկ է չուրովի, բայց նրանց մեջ լուսապսակ է Քաշ-Մահալը, Ազրայի համբավը աշխարհով մեկ տարածող այդ ութկերթյա հրաշալիքը՝ Ո՞վ լի լին ճարտարապե-

¹ Ոթկերթյա հրաշալիքի մասին քաղաքի կազմելու համար նախ մի երկու խոսք պետք է ստել Եսթ հրաշալիքի մասին:

Եսթ հրաշալիքը արտահայտությունը գալիս է Հրի Աշխարհից: Եսթ հրաշալիքներ լին կոչվում Քնգոնի բուրբը և Անրսանգրիտի փառքը: Ենդիպոտում, Հուգոյի Մեծ արձանը համասուն կղզում, Մալդո թագավորի գամբարանը Լալիկանուսում, Զեհի արձանը Սիլվիոտում, Արանիթայի

է հնդիկ վարպետ Ռատա Իսայուն, բայց Քաչը իր մեջ զուգակցում է շինարարութեան արվեստի այն բոլոր լավն ու կատարյալը, որին հասել է այն ժամանակվա շինարարութեան և բանդակագործության արվեստը Արևելքում: Ահա թի ինչու նրան իրավամբ կարելի է համարել իր ժամանակի ճարտարապետության զագավոր:

Քաչ-Մահալի կառուցումը տեղ է շուրջ քսան տարիէ Տիտանական աշխատանք կյանքը այս շքեղ կոթողի վրա օրական միջինով քսան հարզոտ մարդ է աշխատել: Ժամանակակից ճարտարապետները հաշվել են, որ Քաչ-Մահալի վրա ծախսվել է մոտ 300 միլիոն ոստրի՝ սակի փողով: Մակայն հարցը դումարի մեջ էլ:

Քաչ-Մահալը հնդիկ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարի փայլուն վկայությունն է, որ անցել է սերնդից սերունդ: Մարդկանց հետաքրքրում է նաև այս կոթողի ճարտարապետների և վարպետների անունները, բայց ժամանակը միայն երկու վարպետների անունն է մեզ հասցրել: Մեկը Ռատա Իսայու, իսկ մյուսը նրա աշակերտ ու զործի շարունակող Ռատա Ահմադի անունները: Այդ անուններն էլ քիչ են լսում Քաչ-Մահալ այնպեղները, ու ամեն ինչ վերագրում են Շահ Զահանին:

Մարդկային երեակայությունը միշտ էլ արտակարգ զեղեցիկությունը կապում է փոքր ծավալի ապարհաների հետ: Բայց Քաչ-Մահալը ինչ-որ բացառություն է՝ այդքան վիթխարի և այդքան գեղեցիկ... Առաջին տպավորությունը այնքան ցնցող է, որ մարդ իր շուրջն է նայում կործան զյուրժամու: Եվ ամենից ալիկի Քաչ-Մահալին է վերաբերում անգլիական պատմաբաններից մեկի այն միտքը, թե Մեծ Մուսուլմանը իրենց կառուցումներն սկսում էին որպես տիտանների և վերջացնում որպես ակնագործներ:

Քաչ-Մահալի բակը կարելի է մտնել մի գեղեցիկ դարբատով, որը, ի զմեռ, նույնպիսի ճարտարապետական գլուխգործոց է: Գիտողի աչքի ստաց փայլած են կամարակապ շենքեր, կենտրոնում նրա լուսավառու հանդիսացող Քաչ-Մահալը, որի շուրջը վեր են բարձրանում մարմարյա շորս հո-

շակապ աշտարակներ: Քաչ-Մահալի կողքին կառուցված շենքերի համար ընտրել են վարդագույն քարեր, որպեսզի ընդգծվի մարմարյա Քաչ-Մահալը:

Քաչ-Մահալի գեղեցիկությունը լրացնում է ջրավազաններով ու շատրվաններով զարդարված գեղեցիկ պարտեզը, որը անփոխարինելի արժեք ունի Քաչ-Մահալի, այդ հույակապ կոթողի ներգաշնահույթյան համար:

Այնչեղները Քաչ-Մահալ են գնում մի ընդարձակ բակով: Եվ ահա նրանց առջև բարձրանում է հույակապ զամբարան-տաճարը՝ Քաչ-Մահալը, ճեղձակ ու թիթև, ինչպես փրփուրից շինված մի տեղիք: Նոճիներով ու վառ ծաղիկներով զարդարված ճանապարհն անցնում է ջրավազանի մտտով, որի ջրերում արտացոլվում են Քաչ-Մահալը և աշտարակները:

Ի դեպ, պետք է նաև, որ Քաչ-Մահալը հնդկական մշտա կոթողներից, ինչպես, օրինակ, Աշանտայի ու էլլորայի հուշարձաններից շատ է տարբերվում: Չէ՛ որ նա Մեծ Մոդուլների ժամանակաշրջանի կոթող է, պատկանում է մադրիտանական ճարտարապետական ոճին: Իսկ մենք դիտենք, որ մուսուլմանական կրոնը արգելում է քանդակի կամ նկարի ձևով տալու աստվածների կամ մարդկանց պատկերը: Գրտ համար էլ Քաչ-Մահալի վարպետները գեղեցիկ ըմբռնումը արտահայտել են նորը զարդարանշակներով, խճանկարներով, ուր արտահայտված է զոճերի զուգացման խտասպանանքությունը: Քաչ-Մահալի ոճը ապական է Հյուսիսային Հնդկաստանի ճարտարապետության համար: Ահա թե ինչու նա իրավամբ դիտվում է որպես Հյուսիսային Հնդկաստանի ճարտարապետության մարգարիտը:

Ճարտարապետության այս զուլխգործոցի զլխավոր հրմայր նրա վանկ պարզություն մեջ էլ ճիշտ է ասված, որ պարզությունը գեղեցիկության անհրաժեշտ պայմանն է: Զարմանք է պատճառում Քաչ-Մահալի ստեղծագործությունների շափի զգացումը: Ամեն ինչ այտուղ խորապես մտածված է: Ամբողջի և մասերի միջև կարմանալի ներդաշնակու-

թյուն գոյութուն ունի, Ոչ մի ավելորդություն, ամեն ինչ իր տեղումն է, ոչինչ չի կարելի փոխել:

Ամօրջեի վարպետների ձեռքը այնպիսի՝ փորագրութուններով է դարգարել մարմարը, այնպիսի՝ մի պերճաշար գեղեցկություն է ստել անշունչ քարին, որ անգամ երևակայությունը զժվար կարող է պատկերացնել: Քաջ-Մահալը գեղեցիկ է որպես թուր ծածկերի, բայց շտենված հմայր է ստանում լուսնայի գիշերին: Քնդ թվում է, թե իրականության մեջ չես, այլ երազի և ահա ուր որ է, մարմարյա զրմբթը ձուլվելու է ամպերի ճեռ: Ակամայից հիշում ես հնդիկ բանաստեղծի խոսքերը.

Ամպիկ ես, Լույս է քեզանից ծորում,
Լույսն այդ՝ մեզ սիրտ պարզ է սրճած:

Ձյան պես սպիտակ դամբարանը հերիաթային տեսիլք է թվում, աշտարակները և գեղեցիկ շարված նոճիներն էլ ասես պահպան են կանգնել Մումթալ Մահալին, որի մարմարյա սպիտակ հուշարձանն իր նորությունը ու գեղեցկությունը հարթ է նմանվում: Ծարարապետներն ու վարպետները այդ կրթիչի մեջ ասես սիրուն Մումթալ Մահալին են մարմնավորել:

Քաջ-Մահալի փառքը բուն տաճարն է, որը նույնպես մարմարից է և ութանկյան ձև ունի: Տաճար մտնելու համար հարկավոր է բարձրանալ մի հարթակի վրա, որը Քաջ-Մահալի համար որպես հիմք է ծառայում: Մարմարյա պատվանդանը, որի վրա է հենվում Քաջ-Մահալը, ունի մոտ 100 քառակուսի մետր տարածություն և պատրաստված է շաիր-մատաձև՝ ան ու սպիտակ մարմարից:

Նիզակահն սովորության համաձայն Քաջ-Մահալ մրտեղները հանում են կոշիկները և նոր մտնում տաճար: Աստիճաններով բեժում են ներքնաշարիչը: Այստեղ, արհեստասկան լույսի սակ, իրար կողքի, մարմարյա երկու գերեզման կա, որոնցից մեկում թաղված է Մումթալ Մահալ թագուհին, իսկ մյուսում՝ Ծահ-Ջահան թագավորը: Դրանից հետո աստիճաններով վեր ենք բարձրանում և մտնում գմբեթաձև

ութանկյուն մի գահչիճ: Պատմում են, որ այդ գմբեթը կառուցվել է Մումթալահից հրավիրված վարպետների կողմից: Չէ՞ որ մինչ այդ Մեծ Մողոլների հարստարայեռություն մեջ գմբեթաձև շենքեր չեն եղել: Դահչիճի ուլից կենտրոնում, գմբեթի սակ, գտնվում են բիշ սառչ ներքում տեսած գերեզմանների նման դարձյալ նրկու գերեզման: «Չորս մարդ է թաղված այստեղ, — մտածում է այցելուն և զիմում ուղեկցին: «Ո՛ր — պատահա՞նում են, — Մումթալ Մահալից և Ծահ-Ջահանից բացի այստեղ ուրիշ ոչ որ չի թաղված: Պարզվում է, որ գմբեթում եղած երկու գերեզմանները գտնվում են ներքնահարկի իսկական տապանների վերևում և պատրաստված են հատուկ նպատակով, որպեսզի արքայական հանգառարանների վրա, թեկուզ վերեի հարթակում, մարդկային ոչ մի ոտք չըրվի: Մի խոսքով, այնպես է պատրաստված, որպեսզի գահչնում եղած մարդիկ թագուհու և թագավորի գերեզմաններից անմիջապես վերև կանգնած չլինեն: Գերեզմանադարերը հմտուրեն զարդարված են թանկարժեք բարեթով և դահչիճից անբաժանված են ութանկյուն մարմարյա ցանկապատով: Այս շտենված գեղեցիկ շիրման զարդարված է գունավոր խճանկարով, որը գանազան ծաղիկներ է պատկերում: Նրանք այնքան նորք են, որ թվում է, թե ժանյակներ են ու մի պահ զժվարանում ես հավատալ, թե այդ բոլորը կատարված է մարդու ձեռքով: Այս ներքորեն փորագրված մարմարյա սքանչելի ցանկապատերը կառուցել է Ատրենդղերը, նրանից սառչ եղած ոսկյա շիրմայի փոխարեն, որը թագուհու գերեզմանի շուրջը կառուցել էր Ծահ-Ջահանը:

Ի զեպ, Քաջ-Մահալի ներսում ձայնը արձագանքվում է: Եթե դուք մի բանի բառ արտասանեք, ապա նրա արձագանքը կկրկնվի բազմաթիվ եղանակներով, անզրազոտնալով գմբեթի կամարներից:

Այցելուն դուրս է գալիս հրաշագեղ Քաջ-Մահալից, ակամայից հիշում այն իմաստուն խոսքերը, որ ասում է, թե՛ «Մեծ հարստարայեռությունը մարդկային մտքի մեծագույնը

վիպությունն էս Այս՝ Քաջ-Մահալը մարդկային հանճարի ստեղծագործության հաջիմ վիպն է:

Ագրոյի նշանավոր ամրոցում, ուր ժողովրդական մեծ ապստամբության ժամանակ մարտեր են տեղի ունեցել հրե-դիկների և անգլիացիների միջև, գտնվում է մի սենյակ, որ-տեղ բանտարկված է եղել Շահ Զահանը: «Ենչ՛ու, ինչ-պե՛ս»,— հետաքրքրվում է այցելուն: Նրան պատմում են հետևյալը. ինչպես բոլոր տեղերում, այնպես էլ հեղական արքունիքում իշխանության ու գահի համար կատաղի պայ-քար է տեղի ունեցել: Շահ Զահանի որդի Աուրանգզեբը Քաջ-Մահալի ավարտումից շատ շանցած, չափսելով հոր մահ-վանք, օգտվելով նրա վշտից, գահընկեց է սնուն և ժամա-նակից շատ տիրանում գահին: Որդին Շահ Զահանին բան-տարկում է Ագրոյի ամրոցում: Վերջինս խնդրում է իրեն այնպիսի մի սենյակ հատկացնել, որի լուսամուտը նայի Քաջ-Մահալին: Շահ Զահանի ցանկությունը կատարում են և նա մինչև իր կյանքի վերջը թախիծով նայում էր Քաջ-Մահալին: Այցելուներին այսօր էլ ցույց են տալիս այդ սենյակը և նրանք էլ այդ լուսամուտից վերջին անգամ նա-յում են Քաջ-Մահալին և հրաժեշտ տալիս նրան:

Այդպես վարվեցինք և մենք:

Ճշտ է մենք բաժանվեցինք իսկական Քաջ-Մահալից, բայց Ագրոյում ամենուրեք, ամեն բայթախիսում մեր շուր-ջը տնկնում էինք անկից ու անխիվ «Քաջ-Մահալներ»: Գը-րանք արդեն Քաջ-Մահալի մակետներն են կամ նկարները: Քաջ-Մահալի մակետը պատրաստվում է փղոսկրից, փայ-տից, Քաջ-Մահալ նկարն է գործվում զորդի վրա, դրոշմվում պաշտասկների, զբամասրակների: Քաջ-Մահալը փորա-գրվում է սուլիերի և մետաղյա պնակների վրա: Գրանց մեծ մասը անուն և անտարիկություններ և ստանում իրենց հետ, աշխարհով մեկ տարածելով ճարտարապետության զեղեցիկ ստեղծագործության համբավը:

Ագրոյում իր ժամանակին եղել է նաև հայկական գա-ղտնի: Գաղտնի հիմնադրման ժամանակը մեզ հասցնում է 16-րդ դարի վերջերը՝ Ագրոս թագավորի ժամանակները:

Ագրոսը նախատանի այն երեկի կառավարողներից էր, որը աչքի է ընկել որպես շինարար, արհեստն ու ժամառա-կանությունը հովանավորող: Ինքին հասկանալի է, որ նա պետք է հայերին իր քաղաքում լավ ընդունելու: Ագրոսի հա-մակարանը հայերի նկատմամբ նուրաստեց այն բանին, որ նրանք արժանացան մեծ վասա՛հության և բարձր պաշտոն-ներին: Ագրոսի արքունիքը այդ ժամանակ Ագրոյում էր և հայերը այդտեղ գեւուն 16-րդ դարից համայնք էին կազմա-կերպել և 1562 թվականին կառուցել էին մի եկեղեցի: Ագ-րոյում կա փոքրիկ մատուռ, որը կառուցվել է Մարտիրոս անունով մի հայ վաճառականի գերեզմանի վրա:

Մեքուղ Անթանյան Ագրոյի հայկական գերեզմանատը-նեցիք գրի է տռել 112 ամբարնագիր: Այդ ամբարնագրերից էրևում է, որ Ագրոյում բնակվել են բավական թվով հայեր: Նրանք ունեցել են իրենց իրևանը: Ագրոյի հայ գաղտնի գո-յություն է ունեցել մինչև անցյալ դարի կեսերը: Այդ գաղտ-նի մասին տեղեկություններ կան «Ագրոս նամենում»:

Քերես Ագրոյում հայերի գոյությունը հիմք է ծառայել այն վերսիսի, որ իբր թե Շահ Զահանի կինը՝ Մումթազ Մահալը եղել է հայուհի: Մակայն այդ պատմությունը բնավ էլ չի համապատասխանում իրականությանը: Հավանաբար այն շփոթում են Մեծ մողղների մի այլ թագուհու հետ, որը ծագումով եղել է հայ և որին հնդիկները անվանում են Մա-րիամ Քեզում Մահիրու: Նրա գերեզմանը այսօր էլ կանգուն է Լաքնաու քաղաքում: Քերես այդ շփոթելուն առիթ է ծա-ռայել «Երգում» մասնիկը, որը Մումթազ Մահալի օրերգա-կան անվան մի մասն է եղել:

Ագրոսի մասին կարելի է երկար գրել ու պատմել, բայց բավարարվենք այսքանով: Քողմենք վեհաօրանք Քաջ-Մա-հալը՝ անկեղծ սիրտ այդ մարմնացումը և պատրաստվենք մեկնել Ագրոսի 200 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Զայդուր քաղաքը:

Ճանապարհին կանգ առնենք Ֆաթեհպուրսկիքում, որը գտնվում է Ագրոսից ոչ հեռու և եղել է Ագրոս թագավորի աթոռանիստը:

Յաթենչությունների մասին խոսելիս մարդ մի պահ մտովին տեղափոխվում է Պոմպեյ կամ Խարա-Խոտո (Գորիում), կամ էլ հիշում «Հազար ու մեկ գիշերներում» նկարագրված քաղաքները, ուր կան զեղեցիկ փողոցներ, բազմահարկ տներ, շքեղ պալատներ, քաղաքին վայել ամեն ինչ, բայց ոչ մարդիկ կան, ոչ էլ կենդանի շունչ: Ընդ տալուց է Յաթենչություններին նա այնպիսիների վրա պահատ անգնելի տպավորություն չի թողնում, քան այնքան մեծ Համբավ անեցող Պոմպեյը՝ Բուսիայում:

Իզուր չէ, որ Յաթենչություններին, այդ լուսնայա քաղաքին, որը գտնվում է Ազոտյոց 40 կիլոմետր հեռավորության վրա, «Տեղեկան Պոմպեյ» են անվանում:

Իհարկե Յաթենչություններն Պոմպեյն է հիշեցնում որպես մանգրանային քաղաք, իսկ պարբերվում է Պոմպեյից նրանով, որ աղետի չի ենթարկվել, ինչպես Պոմպեյը և իր կառուցման օրվանից կանգուն է մնացել:

Յաթենչությունների հիմնադրվել է 1559 թվականին Աբբար թագավորի կողմից՝ որպես մայրաքաղաք: Յաթենչություններն Աբբարի համար կայսերական աթոռանիստ քաղաք մնաց մինչև 1585 թվականը: Հետագայում կայսեր հրամանով մայրաքաղաքը Ազոտ տեղափոխվեց և այդ պատճառով էլ քաղաքը զնալով ամաչացավ: Պատմում են, որ մայրաքաղաքի տեղափոխման պատճառը հիմնականում ջրի պակասն է եղել:

Յաթենչություններին, որպես մայրաքաղաք, իր գլուխը-

նը պահպանեց մոտ երեսուն տարի: Չնայած երեք հարյուր տարի է, ինչ այդպեղ մարդ չի բնակվում, բայց նրա պատաներն ու հոյակապ շենքերը այնպիսի տպավորություն են գործում մարդու վրա, որ թվում է թե հենց երեկ են նրա բնակիչները լքել քաղաքը: Բայց Յաթենչություններին այնչա մշտական բնակիչներ չունի և պահվում է որպես քաղաք-թանգարան, Այս վեհասարանը անմարդարևակ քաղաքը իշխում է մի անսպասաչին տարածություն վրա, մոտ տասը կիլոմետր շրջագծով: Երբ դիտում ենք քաղաքի շենքերը, պալատներն ու բերդերը, հոյակապ պարխուպներն ու գարր-բանները, բնավ էլ ասնկենցան քաղաքին՝ տպավորություն չենք ստանում: Հոյակապ տպավորություն է թողնում «Պանչա-Մանալ» անունը կրող պալատը, որը, ինչպես ասում է նրա հնդկական անունը, հինգ հարկանի պալատ է իր շքեղ դահլիճներով, զեղեցիկ սյուներով ու զարդարանդակներով:

Յաթենչություններին ունի մի քանի զուներ, որոնցից ամեննապես աչքի է ընկնում «Բուլանդ դարվազան» (Հաղթանակի դարբասը): Երբ ներս ենք մտնում դարբասից, մեր առաջ բացվում են պալատների, վարչական շենքերի, տաճարների մի վիթխարն ու ամբողջական անսամբլ: Դրանցից ամեն մեկը ճարտարապետական մի մարգարիտ է: Հիացմունք են պատճառում նաև բարձրությամբ աշտարակները: Պատմում են, որ աշտարակներից մեկի գլխից Աբբարը, որպես հնդիկ, դիմավորել է արևածաղը և որպես մուսուլման ողջունել լուսնի երևալը: Չէ՞ որ Աբբարը Հնդկաստանի պատմության մեջ հայտնի է որպես հինդուիզմի և մուսուլմանական կրոնի խաղաղ դրականության կողմնակից:

Յաթենչություններին ամբողջապես կառուցված է վարդազույն քարից. բացառություն են կազմում պալատների ներքին ձևավորումները, զամբարանները, որոնք սպիտակ մարմարից են: Ահա գլխավոր տաճարի ավագ դուռը և Սևիմ Դուրվիշի մարմարյա դամբարանը: Այս զեղեցիկ բակը մի խորհրդավոր հեռաստան է թվում, որի համար տանիք է ծառայում հնդկական կալուստակ երկիները: Բակում կառուցված են զեղաթանգակ մազապաններ, որոնք հիմա դուրկ են ջրից: Հետաքրքիր են այն ավանաններ, որտեղ կենդանի ձկներ

են բերել, որպէսզի թաղապետը ու իր պալատականները ձուլ որահան:

Այստեղ է գտնվում նաև բրգաձև հինգ հարկանի Պանչա-Մահալ պալատը:

Այցելողի վրա անշնչելի տպավորութիւն է թողնում «Շախմատի դահլիճ» կոչվող սրահը: Գահլիճը այդպէս է կոչվել, որովհետև թաղապետը ու նրա շքախմբի անդամները սյանեղ շախմատ են խաղացել: Ֆիգուրների փոխարեն նրանք խաղացել են կենդանի ստրկուհիներով:

Երջելով Ֆաթեհպուրսիի թաղամիջով պալատներն ու դահլիճները և հիանալով նրա ճարտարապետական հրաշալիքներով, մի պահ շեռ համատնում, թե այս տեղերում երբեմն ճնշել է մարդկային ձայնը: Սակայն այստեղ եղել են մարդիկ, որոնք ապրել ու խորհել են տպագայի համար: Չէ՛ որ իր միամտակին Աքբարը Ֆաթեհպուրսիի իր շրջել էր հավաքել հնդիկ փիլիսոփաներին, գիտնականներին և ասորբեր կրոնների ներկայացուցիչներին, որոնց հետ վիճել ու զրուցել է, ցանկանալով իմանալ բնութիւյսն ու մարդկային կյանքի շատ առեղծվածները:

Երբ գուրս ենք գալիս Աքբար Մեծի երբեմնի աթոռանիստից, այդ մենաձ բաղաբի դարբաններից ու վերջին անգամ նայում անմարդարենի մայրաքաղաքին, տեսնում ենք, որ նրա պալատների վրա ճարտոււմ են բուերն ու աղավաղները՝ Ֆաթեհպուրսիի ներկայիս մշտական բնակիչները: Այդ թռչունները կարծես թե վալում են այս պալատներում ցփկչալ վայելած արքաների և իշխանների սին փառքի համար: Մարդ ալամայից հիշում է իւայամի բաւալները մեկը:

Այն պալատի, որ երկինք էր հասցրել իր կուրթը,
Արբանքի դեմքերն էին մէլա շըլափում նրա գուրթը,
Այն պալատի աշտարակի գլխին տեսա մի ուրար
Բառած՝ վայում էր շարունակ, ո՛ր է, ո՛ր է, ո՛ր է, ո՛ր է, ո՛ր է, ո՛ր է...

Ֆաթեհպուրսիի թից ուղեւորվում ենք դեպի Ջայպուր քաղաքը: Գնում ենք Հնդկաստանի հետավոր նահանգներից մեկը՝ Ռաջաստան:

ՌԱԶՊՈՒՏՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ

Ֆաթեհպուրսիից մեկնում ենք Ջայպուր: Այս մարշըրուտը մեզ հնարավորութիւն կտա մոտիկից ծանոթանալ ու Հնդկաստանի Ռաջաստան նահանգի և հատկապէս նրա մայրաքաղաք Ջայպուրի ու մի քանի այլ տեսարժան վայրերի հետ:

Ռաջաստանը գտնվում է Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասում, Անջլալում նա հայտնի էր Ռաջպուտան տնտեսով: Այդ ժամանակ ներկա Ռաջաստանի տեքիտորիայում գոյություն ունեին մոտ քսան խոշոր և մի քանի մանր իշխանութիւններ: Հնդկաստանի 1956 թվականի վարչատեքիտորիալ բարեփոխումների հետևանքով, ինչպէս Ռաջաստանի, այնպէս էլ ամբողջ Հնդկաստանի նախկին իշխանները, մահառաջաներն ու ուղաները գրկվեցին քաղաքական իշխանութիւնից: Նույնը և Ռաջաստանի մահառաջան: Գրանից հետո Ռաջաստանը դարձավ Հնդկաստանի կազմի մեջ մտնող նահանգներից մեկը: Նա իր տարածութիւնը Հնդկական հանրապետութիւն երրորդ նահանգն է: Զբաղեցնում է 343 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածութիւն: Այստեղ բնակվում է 20 միլիոն մարդ:

Երբ անցնում ենք Ռաջաստանով, Հնդկաստանի մասին եղած մեր պատկերացումը խախտվում է: Թվում է, թե մարդ բնկել է այլ երկիր, որովհետև այստեղ բնութիւնն ու կլիման միանգամայն օրիշ են: Ի տարբերութիւն Հնդկաստանի

մյուս մասերի, հատկապես Բենդղոլայի և Հարավային Հնդկաստանի, որ խոնավությունը առատ է և իշխում է փարթևով բուսականությունը, այստեղ ընդհակառակը, տեղումները շատ քիչ են և բուսականությունն է՝ աղքատ: Ամենուրեք զգացվում է Քառ անապատի մոտիկությունը: Զէ՞ որ այդ անապատը զբաղեցնում է Ռաջաստանի զգալի մասը: Քառ անապատը, ինչպես տում է ն, Հարավ-Արևելյան Ասիայի բարեկեցի սպիտակ բծերից մեկն է: Իհարկե Քառը զբաղեցնում է Ռաջաստանի հյուսիս-արևմտյան մասը, որը կոչվում է Մարվարա, իսկ հարավ-արևմուտյան հատվածը ավելի բարեկեցի է:

Ռաջաստանով անցնողը մի պահ կզժվարանա պատկերացնել, թե տարվա որ եղանակն է: Մի կողմում զիջում ցորենի արտին են ծփում, մի այլ տեղ շրուժ են կանաչ գաշտերը: Այդ բոլորը, ի վերջո, հասկանալի են դառնում, քանի որ Ռաջաստանն էլ Հնդկաստանի մյուս մասերի նման ձմեռ չունի: Ամբողջ տարի կարելի է ցանել և հնձել, եթե արհեստական ոռոգում կա: Դաշտերի ոռոգման համար երկիրը պարտական է Հիմալայներին: Հիմալայներից են սկիզբ առնում այն գետերը, որոնք անցնում են Հյուսիսային Հնդկաստանով: Այդ թվում և Ռաջաստանով: Հետևապես, աարբեր կուլտուրաների բերքահամարն ու ցանքը հաջողում են իրար և ամբողջ տարի դաշտերում աշխատանք կա: Ռաջաստանի դաշտանտեսությունը համար մեծ հետակարներ են բացվում Բհակրա-Նանդալի ոռոգման սխեմայի ավարտումով: որը չոր կտա նրա դաշտերին:

Ռաջաստանի բնակիչները հայտնի են ուսչպուտ անունով, խոսում են գուջարաթի լեզվով: Ի դեպ, ուսչպուտ անունով կոչվել են ոչ միայն մի խումբ ժողովուրդներ, որոնք երբևէ Ռաջաստանի հիմնական բնակիչներն են, այլև Հնդկաստանի տարբեր մասերում իշխանական դասին պատկանողներ: Ռաջաստանցիներին տարազը, հատկապես կանանցը, հնդկականից որոշ չափով տարբերվում է: Այստեղ արդեն իշխող ավանդական սարին չէ: Ընդհանրապես, ուսչպուտների հագուստը շատ խոշտարղետ է: Ռաջաստանը և ուս-

չաստանցիները ճամփորդներին հիացնում են իրենց զգեստների բազմաբնույթությամբ, զարդերի գույնզույնությամբ: Կանայք շատ զարդեր են կրում, ընդ որում, ապարանշաններ են կրում ոչ միայն քեղերին, այլև սարերին: Ռաջպուտների զարդերից ամենից հնաարքրականը արսին է, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի մատանի, որի վրա գրված է փոքր տրամագիծ ունեցող հայելի: Այդ մատանին, սովորաբար, կրում են բով մատի վրա:

Ռաջաստանի նահանգում կան ընդարձակ տարածություններ, որոնք անմարդաբնակ են, բայց այդ միապաղաղությունը շատ հաճախ է խախտվում արզավանդ օսդիաներով: դրանք բնակավայրեր են ու աշրի ընկնող բազալները: Քե այդ տեղում, թե բարձրությունների վրա կան բազմաթիվ ամրոցներ և դեղատեսիլ պալատներ:

Ռաջաստանի ճարտարապետական ժառանգությունը հարուստ է, բազմազան և ներկայացնում է ուսչպուտների ստեղծագործ հանձնարը: Փառահեղ բերդերը, ամրոցներն ու պարսպապատ բազալները տարածված են երկրով մեկ, որոնք վկայում են ուսչպուտների հերոսական անցյալի մասին: Հարավային Ռաջաստանում, Չիտտորգարժ բազալում կա մի աշտարակ, ամրոջապետ պատած արևանիկներով ու մակազրոթյուններով, որը վկայում է հնդկուճիների սիրազորություններից մեկի մասին: Դա Չիտտորգարժյան բերդի հերոսամարտն է: Երբ թուրք-մոնղոլական հորդաները 1468 թվականին պաշարում են այս բերդաքաղաքը, նրա բնակիչները համառունք զիմազրում են և մինչև վերջին մարդը կոլով: Կանայք տանելով, որ իրենց տղամարդիկ բոլորը զոհվեցին և թշնամին արդեն պարսպակներից ներխուժում է, մեծ խարույկ են պտտարատում և այրվում են նրա վրա: Գրանից հետո ուսչպուտները երզվում են, քանի իրենց երկիրը ազատ չէ, իրենք չեն մանկու Չիտտորգարժ: Վերջերս, պերժիեր-մինիստր ներուն Ռաջպուտներին առաջնորդեց ղեպի բերդը և սասց, որ նրանց ուխտը կատարված է, որ Հնդկաստանը, ինչպես նաև Ռաջաստանը, աշտաղբրված են:

Հուշարձանները, բերդերը ու շենքերը կառուցված են տարբեր տեսակի քարերից, հատկապես վարդագույն ավազաքարից, սպիտակ և սև մարմարից: Ռաջաստանով ճամփորդողները ապշում են, տեսնելով ուղալուստների կառուցած բերդերի ու պալատների հռչակալի կերտվածքները: Ընդհանրապես, դրանք կառուցվել են բարձրությունների վրա, որոնցից շատերը գեղեցիկ դիրք ունեն: Այդ բոլորը հիացմունք են պատճառում, երբ այցելում ենք Ամերը (Ջայպուրի մոտ) և Ջոզպուր (Ուդայպուրի մոտ), որոնք ճարտարապետության ամենատարածունքներից են:

Հետաքրքիր է Ռաջաստանի նկարչությունը: Այդ նկարչությունը ունի իր տարրերիչ առանձնահատկությունները: Ռաջպուստների նկարների գլխավոր թեման սերն է: Ռաջաստանի արվեստը իր ներշնչման մեծ մասը ստացել է Հնդկաստանի մեծ էպոսներից՝ Ռամայանայից և Մահաբհարատայից: Ռաջաստանի նկարչական արվեստի կողքին ծաղկել են նաև երգն ու պարը: Ռաջպուստների պարերի նազելի շարժումները և ժողովրդական բազմը մեղեդիները նրանց կենսունակության արտահայտություններն են:

Վառ ու անմոռանալի ազգային կոլորիտով են աչքի ընկնում Ռաջաստանի քաղաքները, այդ թվում նրա գլխավոր քաղաք Ջայպուրը:

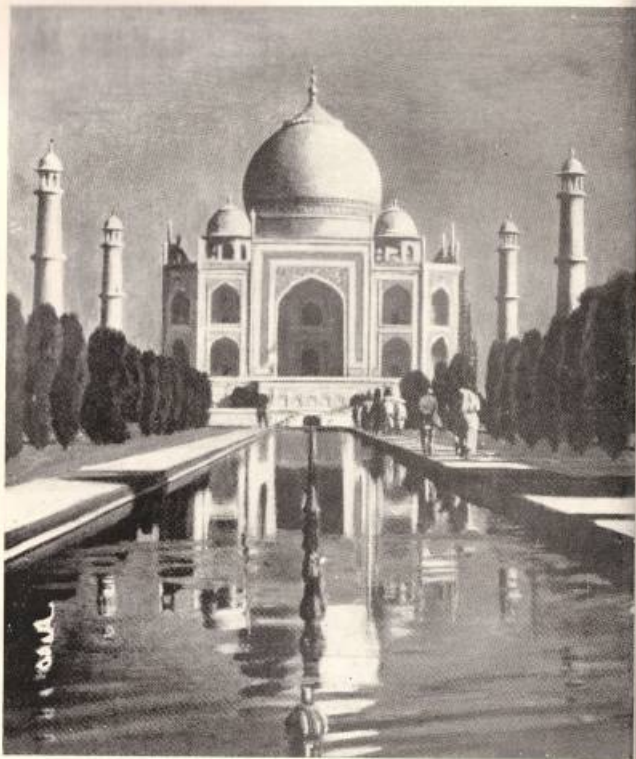
Ջայպուրը պատկանում է այն հազվագյուտ քաղաքների թվին, որոնք կառուցված են խիստ պլանավորված: Քաղաքին առանձին գեղեցկություն է տալիս շենքերի կարմիր-վարդագույն բնական գույները: Այդ քարերը շինանյութ են ծառայել նաև այլ քաղաքների շենքերի համար (Վելի, Ագրա), բայց ոչ այնպես համատարած կերպով, ինչպես Ջայպուրում: Դա, թերևս, միակ քաղաքն է Հնդկաստանում, որը պահել է իր վարդագույն կոլորիտը:

Ջայպուրի պալատների ճակատները, որպես կանոն, զարդարված են պատշգամբներով և կամարաբաններով:

Ջայպուրը Ռաջաստանի մայրաքաղաքն է և ունի շատ գեղատեսիլ դիրք: Նա երեք կողմից շրջապատված է բարձունքներով, որոնց վրա կառուցված են ամրություններ: Միչ-

Պա-Մինա գաղաքի Հայդարաբադ:

Քաշ-Մանգլ

նազարան բազարների նման Ջալպուրը պարսպապատ է, քաղաք մտնելու համար կան հատուկ դարբասներ:

Ջալպուրը գրոսաշրջիկի համար մի կատարյալ թանդարան է: Երբ Ջալպուր են մտնում, թվում է թե բնկել եք «Տաղար ու մեկ դիշերների» աշխարհը:

Ջալպուրին շատ աստ մակդիրներ են շնորհում, նրան այլ կերպ կոչում են «Վարդագույն քաղաք», «Հնդկական Փարիզ», «Միրամարգերի քաղաք»:

Ինչպես արդեն ասել ենք, «Վարդագույն քաղաք» է կոչվում այն պատճառով, որ նրա պարիսպները, դարբասները, պալատների ու շենքերի մեծ մասը համարյա ամբողջապես պատրաստված են վարդագույն բարիք:

«Հնդկական Փարիզ» անվանումը տեղին է, որովհետև գտնվում է Արևելքի ամենալավ նախագծված քաղաքների շարքը: Հնդկաստանի համար ևս նա շատ ինքնատիպ քաղաք է:

Վերջապես «Միրամարգերի քաղաք» է անվանվում այն պատճառով, որ այստեղ ոչ միայն շատ սիրամարգ կա, այլև դրանք այստեղ կատարյալ աղստույթյուն են վայելում: Միրամարգերը ազատ ման են գալիս հատկապես քաղաքից դուրս, գաշտնում, այգիներում և ոչ ոք նրանց ձեռք չի տալիս: Ընդհանրապես, Հնդկաստանում սիրամարգը սրբազան թռչուն է համարվում և հանդիսանում է Կրիշնա աստծու խորհրդանշանը: Հնդկական թագավորներից շատերի գահը կոչվել է «Միրամարգյա գահ»: Այդպիսի մի գահ կա Դելիի Կարմիր բերդում: Ըստ ավանդության սիրամարգը առաջին անգամ Հնդկաստանից Եվրոպա է բերվել Ալեքսանդր մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ:

Ի դեպ, այս թռչունը հայերենում հայտնի է եղել նաև սինամ հավը անունով, որը գալիս է պարսիկներից և նշանակում է Զինաստանի թռչուն: Ինչ վերաբերում է սիրամարգ բառին, ապա դա արդեն պահավորներից է, և նույնպես նշանակում է լինական թռչուն:

Ջալպուրը Հնդկաստան այցելող գրոսաշրջիկներին նախ-

ընտրելի քաղաքներից է: Իսկ գտնվում է Գեղից 307 կիլոմետր, իսկ Բոմբրոյց 2000 կիլոմետր հեռու:

Քաչուրը հիմնադրվել է Ջաչ Մինդ մահառաջայի կողմից 1728 թվականին և որի անունով էլ կոչվել է քաղաքը: Քաչուրը քաղաքում եղողը հիանում է այդ քաղաքի զեղչեկուսթյամբ և նրա մարտաբալանների ու վարդենների հրմտությունը: Կրանք կարողացել են ընդհանուր նպատակին ենթարկել իրենց մարտաբալանական զգալիորեն ու լուծունիներ: Այգլիտի մարտաբալանական մի ստեղծագործություն է «Շալա-Մահառ»-ը (Հողմերի պայտ): Այս շատ յուրօրինակ, լուրհարկանի մի շենք է, կառուցված վարդազույն քարից:

Շալա-Մահառում հավաքված են բազմաթիվ հին ձեռագրեր և նկարչական աշխատանքներ: Արտաքին զեկորտոբվությունը գարմանայի օգնում է շենքի օգալիտիանը, որը և արգարացնում է նրա անվանումը: Ոչ պակաս քանատեղծական են հնչում նաև հեռույտ անունները՝ Լուսնի պատն, Մարգարիտների հրապարակ, Լուսնի դարբաս և այլն:

Քաչուրը հայտնի է նաև հնագույն աստղագիտարանով, պալատերով և արվեստի թանգարանով: Լավ է պահպանվել աստղագիտարանը, որը գտնվում է Հողմերի պալատից ոչ հեռու: Նրա սարքավորումների մի մասը մարմարից է: Այս աստղագիտարանը կառուցել է Քաչուր քաղաքի հիմնադիր Ջաչ Մինդը, որը իր ժամանակի աստղագիտական մարդկանցից մեկն է եղել և միաժամանակ համարվել է մեծ մաթեմատիկոս ու աստղագետ: Բացի Քաչուրից, նա աստղագիտարաններ կառուցել է նաև Գեղիում, Բնեարևում և այլ քաղաքներում:

Քաչուրում թերևս ամենից հնաարքերը Մահառաջայի պալատն է, որը ներկայումս թանգարան է: Մուտքի երկու կողմերում փղերի արձաններ են: Գոմերը ոսկեզօծ են: Այստեղ նկարներ, ձեռագրերի, գորգերի մեծ հավաքածու կա: Գրանք հիանալի գործեր են և ունեն Վերջերս եղել են մահառաջայի անփականությունը: Եղածներից միայն չա-

հեր են, որ բերված են Եվրոպայից, մնացած ամեն ինչը տեղական է: Կան արծեարվոր զեկարվեստական գործեր, սքանչելի նկարներ, որոնք երեք դարից են պատկանում պարսկական, մուսուլմանական և հնդկական: Կան զարմանալի նուրբ գործեր, այդ թվում սքանչելի մուրանկարներ, ինչպես նաև ձեռագրեր: Վերջինների վայելչագրությունը լավ օրինակներ են: Ձեռագրերը գրված են թե՛ արամեական տեղի, թե՛ մարդողաթի և թե՛ թղթի վրա: Ծառեկի բովանդակությունը Մահառաքատ Կոստից է վերցված և գրված են զինավորապես հինգու լեզվով: Այստեղ եղած պատմական հավաքածու ձեռագրերի թվում է Մահառաքատայի այսպես կոչված Ցավդիթի թարգմանությունը, որը ժամանակին պատկանելի է եղել Արքայ թագավորին: Այդ թանգարան այցելողն ախտառում է, որ նկարների և այլ գործերի շատ հեղինակներն անունները անհայտ են: Պատմում են, որ վաղ ժամանակներում սովորություն լի եղել դեկու հեղինակի մազգրությունը: Զինանոցային զահիճում եղած բազմաթիվ ցուցադրանքները հնաարքություն արժանի է այն ոսկեզօծ սալակը, որը գրվում էր փղի վրա, երբ ինքը՝ մահառաջան շերթի էր ելելում:

Մահառաջաներ կամ մեծ իշխանները մինչև Հնդկաստանի հանրապետություն գտնալը երկրում անզինական իշխանություն հետարան էին: Մահառաջաների գյուղությունը հետևեց իր այն բանի, որ Հնդկաստանը մասնատված էր և նրանք փաստորեն կանգնած էին ասանձին իշխանությունների դուռն և ենթարկվում էին անդրիական փոխարքային, որը ամբողջ Հնդկաստանի տերն ու տնօրենն էր: Ներկայումս Հնդկաստանը վերամիավորվել է և դարձել իմասնական պետություն: Հնդկաստանում այլևս չկան երբեքի իշխանությունների (մահառաջանների) սահմանները, չկան տեղական իշխանների կամայականությունները, այլ խոսքով՝ Գնդգական մասնավորությունը, որը մեծ խուշնդոտներ է հարուցել հնդկի ժողովրդի ազգային զարթոնքի ճանապարհին:

Քաչուրը միաժամանակ հնդկական անշնագործական արվեստի քաղաք է, հայտնի է իր փոքրգրություններով,

ինչպես նաև ակնզեմի ու ոսկերչական իրերի պատրաստմամբ: Ելաթեզի արհեստավորները հյուսելի մանրաբանդակներ են պատրաստում հատկապես սուկուց, արծաթից ու փղոսկրից: Նրանց փորագր արտադրանքներում մեծ տեղ են գրավում Եւզդզայի, Շիվայի, Վիշնուի արձանիկները: Ընդհանրապես Ռաբատամանի շուկաներումն ու ասեղնադրծառնուր անդերպաշենի են, իսկ նրա բրուտեղեն, բրանդյաև և փղոսկրյա իրերը հայտնի են իրենց նորույթյամբ և զննչկույթյամբ:

Այժմ գնանք Աբրեսուի թանգարանը: Այստեղ հավաքված են ոչ միայն շնդկական, այլև չինական, ճապոնական ու աշխարհի այլ երկրների արվեստին վերաբերող գործեր: Այս հարուստ թանգարանը, որը հիմնադրվել է 1876 թվականին, իր անսահի մեջ միակի է Հնդկաստանում: Նա կառուցվել է 12 տարվա ընթացքում: Այստեղ ուշադրության արժանի են հատկապես այն սրահները, ուր ներկայացված են Ջայպուրի արվեստն ու հատկապես փորագրությունները: Թանգարանում ցուցադրված են տարբեր աշխարհներից, հատկապես հարավ-արևելյան Ասիայից բերված բրուտադրծական իրեր: Կան նաև Հնդկաստանի ճանրերի հավաքածուներ, շնդկական ազգային տարազներ և այլն:

Ջայպուրից հեռու մենք պետք է այցելենք Հնդկական ճանրապետության մալաբարյաբ Դելին:

Ճանապարհին Ռաբատամանի բուրձադիր մասերում անվերջ հանգիստում ենք ֆինդուլական ամրոցների, բերդերի, որոնք նրա անցած փառքի ու մեծության լուս վկաներն են: Դրանցից ամենից նշանավորը Ջայպուրից 12 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Ամրերի ամրոցն է: Սա եղել է երևմտի իշխանական մեծ պետականության՝ Ռաբատամանի մայրաքաղաքը: Իսկ այժմ սուկ թանգարան է: Ամրերը կառուցված է մի բարձունքի վրա և օտարականներին շատ հաճելի է այդտեղ բարձրանալ փղերի վրա նստած, զննչ-զուտնայի ուղեկցությամբ: Մեր աչքերի առջև նախ բացվում է մի մեհյան, որն իր ժամանակին նվիրված է եղել Գուրգա աստվածուհուն: Դրանից հեռու անցնում ենք Առյուծի դարբասի

տակով և մտնում Ամրերի պալատները, որոնք հայտնի են իրենց շքեղ դահլիճներով: Դրանից նշանավորներն են Սուհաջ Սանդի, Ջայամեզի, Գիվան-ի-խասի, Հալիլիների, Փուտրի դահլիճները և այլն: Այստեղի բազմաթիվ զննչկույթյունների մեջ հավանաբար ամենից աչքի ընկնողը Ջայմանդին է կամ Հաղթանակի դահլիճը, որը դարդարված է նոր խճազարդերով: Ամրերի կոթողները նույնպես Հնդկական ճարտարապետության հազվագյուտ ուշադրանքներն են: Ամրերից վերադառնալուց հետո մենք պատրաստվում ենք Կապիկների վանքը մեկնելու:

Այդ անուր շատ սաղապան է նրան: Վանքի շուրջը և ներսում վիտում են կապիկներ, որոնք շատ աներես են. շքեղատառում են գրասաղբիկներին և ուտելու բան խնդրում: Սրան պետք է ավելացնել նաև այն, որ ընդհանրապես կենդանական աշխարհի նկատմամբ հնդիկների մտա ստեղծված ճանդրծողականությունը, նրանց շվաստելու զազափարք, իր ահաճ հետանքներն է թողնում: Այդ բանի լավ օրինակ կարող են ծառայել աներես կապիկներն ու զանազան թռչունները, որոնք վնաս են հասցնում ծառերին, արտերին և ոչ մի կարևորություն չեն ապխ մարդու ներկայությունը:

Դրանից հեռու մենք այցելում ենք Բիկաները, Ալվարը, Աջմերը և Ջայնալմերը:

Բիկաները գտնվում են մի բարձունքի վրա, անսպասի մեծակում: Ենթերի կառուցված են զխավորական կարծիք ավազաբարից: Քաղաքը շքեղատառից է պարիսպներով: Բիկաների շենքերի մեծ մասը աչքի է ընկնում բարի փորագրություններով: Քաղաքը զարգացել է 1465 թվականին կառուցված ամրոցի շուրջը: Սա աշխարհում ամենահայտնի սպի որսի վայրերից է, որ կատարվում է Գաշեկ լճում:

Ալվարը գտնվում է Ջայպուրից Դելի տանդ ճանապարհին: Նրա շքեղատառ անստաններում շատ վազրեր, հովազներ և այլ կենդանիներ կան:

Ռաբատամանում իր հնույթյուններով աչքի է ընկնում Աջմերը, որը գտնվում է Տարապար՝ բլրի ստորոտին: Մեծ սպավորություն են թողնում Աջմեր ամրոցը և Եաճ Ջահանի

կատուցած տաղավարները, որոնք գտնվում են Անա Մազար լճի ափին: Աշմերից մոտ 12 կիլոմետր արևմուտք գտնվում է Պուշկար սրբազան լիճը, որը Ռուսազնացության կարևոր վայր է: Հազարավոր Ռուսավորներ են մասնակցում ամեն-օրյա տոնավաճառին և լողանում են Պուշկարի սրբազան քերում:

Ջայալմեր քաղաքը գտնվում է անապատի խորքում: Հիմնադրվել է 1156 թվականին: Նրա պարիսպները ձգվում են վեց կիլոմետր շրջագծով: Ամրոցի ներսում գտնվում են զոլակը, Մաճարավայի պուլատը և մի շարք տաճարներ՝ իրենց արտակարգ գեղեցիկ քանդակներով, որոնք պատկերում են դիցաբանական տեսարաններ:

Ավարտելով ռաջաստանյան մեր ճանապարհորդությունը՝ մեկնենք Դելի:

ՀՆԴԿԱԿԱՆ ՀԱՎԵՐԺ ԲԱՂԱՔՈՒՄ

Բաժանվելով Ռաջաստանի «վարդագույն մայրաքաղաք» Ջայպուրից, մեկնենք Դելի¹:

Դելին գտնվում է Գանդեսի աջ վտակ Ջամնա կամ Ցա-մունա գետի ափին, ժուլի մակերևույթից 220 մետր բարձրու-թյուն ունեցող ոչ շատ ընդարձակ հարթության վրա:

Դելիում տարվա ամենալավ ժամանակը համարվում է հուլիսի ամսից մինչև մարտ ընկած ժամանակամիջոցը: Ընդ-բերում, օդի ջերմաստիճանը հասնում է 25—28 աստիճանի:

Դելին բաժանված է երկու մասի՝ Հին Դելի և Նոր Դելի: Այս երկուսը միասին ունեն մոտ մեկ և կես միլիոն բնա-կել: Այսպիսով, Դելին իր բնակչության թվով Հնդկաստանի չորրորդ քաղաքն է՝ Կալկաթայից, Բոմբեյից և Մադրասից հետո:

Դելին երկրի մյուս մասերի հետ կապված է երկաթու-ղով, օդով և խճուղով: Դելին Հնդկաստանի մայրաքաղաքն է, նրա ֆինանսական և մշակութային խոշորագույն կենտրոնն է: Այստեղ վերջին տարիներում որոշ չափով դարձ է ստացել նաև արդյունարերութունը (տեքստիլ, կարի, պոլիգրաֆ և այլն):

¹ Այս քաղաքի ճեղք անվանումը Դելի է, բայց մեզ մոտ քաղաքա-ջրական երազուք է ստացել Դելի անունը:

Գեյին, ինչպես առում են, եղել է տարբեր ժամանակներում հիմնված ու կործանված Տեղիական սյոթ կայսրությունների մայրաքաղաքը: Յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանից ժառանգություն են մնացել անտարապետական հուշակապ հուշարձաններ, որոնք վկայում են Գեյիի երբեմնի փառքի մասին:

Իզուր չէ, որ Գեյիին համար «Նեղիկական Հատմ» անունն են տալիս, որով ուզում են շնչառի նրա «Չշանքենականությունը», «Տակեթությունը»:

Հին Գեյիի տեղում և նրանից հարավ, տարբեր ժամանակներում առաջացել և կործանվել են մի շարք բուրգաներ: Դրանցից վերջինը եղել է Բնդարպասաճան, որի փլուզանքների զրա ստեղծվել է Գեյին: Ի զեպ, դա եղել է Մահարհարաստ նշանավոր էպոսում նկարագրված զեպերի վայրը:

Գեյին պատկանում է աշխարհի այն քաղաքների թվին, որոնց բախտ է վիճակվել դարեդար, սերնդից սերունդ պահել իրենց մեծությունն ու նշանակությունը: Եվ ի տարբերություն Տեղիական մյուս նշանավոր քաղաքների՝ Կայկափա, Բոմբեկ, Մազդաս, որոնք կառուցվել են անդիադեմների օրոք, Գեյին (խոսքը իճարեկ Հին Գեյիին է վերաբերում) հին քաղաք է եղել և Մեծ Մոզդեմի անցած փառքի վկան է: Այս առումով թե՛ Գեյին և թե՛ ընդհանրապես ժամանակակից Տեղիաստանի հետ կապված շատ հարցեր կմնան անբացատրելի, եթե մենք չժանաբաններ այն ժամանակաշրջանի հետ, նրք հանդես են գալիս Մեծ Մոզդեմից և ստեղծում համարուն կայսրությունը: Լավանալի չի լինի ոչ միայն Գեյիի, այլև Տեղիական նյութական մշակույթի այն հուշարձանները, որոնք կառուցված են մանդղեների ձեռքով: Հյուսիսային Տեղիաստանում, մուսուլմանական կամ արարական ունով: Լավանալի չի լինի նաև իսլամի հանդես գալը Տեղիաստանում, ինչպես նաև ներկա Պակիստանի առաջացումը:

Անկիթմուրի հետևորդ Բարուրը եղավ Մոնղոլների դիմապակի հիմնադիրը Տեղիաստանում և ինչպես առում են

առաջին «Մեծ Մոզդեմ»¹: Բարուրը Անկիթմուրի այն հետևորդներից էր, որը ավելի սիրագրանք խաղաղ շինարարությունը, արվեստի հովանավորումը, քան պատերազմներն ու ավերածությունները:

Բարուրը պատմության մեջ հայտնի է որպես ընդունակ զորավար, բունաստեղծ և զորո Հյուսիսային Տեղիաստանի և Միջին Ասիայի մասին դրած հուշերը մեր պեղելիքների լավագույն աղբյուրն են հանդիսանում:

Բարուրը 1525 թվականին զբաղվում է Գեյին և հետագայում իր իշխանությունը տարածում է նաև Հյուսիսային Տեղիաստանի մեծ մասի վրա: Դրանից հետո Տեղիաստանը գտնվում է նրա երկրորդ հայրենիքը: Տեղիական արշավանքները Բարուրը նկարագրել է «Բարուր-նամե» գրքում:

Մեծ Մոզդեմի կայսրությունը զբոլջություն ունեցավ մոտ երեք և կես դար: Ես մեծ ազդեցություն թողեց Տեղիական կյանքի վրա ընդհանրապես:

Տեղիաստանի պատմությունն ուսումնասիրողները և Հին Գեյի այցելողները շատ համոյա կլան Մեծ Մոզդեմի դինաստիային պատկանող կառավարողների անունները, որոնք թե՛ այստեղ և թե՛ Հյուսիսային Տեղիաստանի մի շարք քաղաքներում կառուցել են քաղաքիվ առձաններ, գամբարաններ, պալատներ և այլ կոթողներ:

Այդ կառավարողներից են Բարուրը, Հումայունը, Աքբարը, Ջահանգիրը, Ծահ Ջահանը և Աուրանգզեբը:

Մեծ Մոզդեմի ժամանակի ընթացքում խառնվում են Տեղիաստանի բնակչությանը և ձուլվում: Դա բնական էր, որովհետև Տեղիկները նվաճողներից բարձր էին կանգնած թե՛ իրենց մշակույթով և թե՛ մեծամասնությունը էին կազմում: Այս տեսակետից աչրի է բնկնում Մեծ Մոզդեմի կառու-

¹ Փանի որ Բարուրը մոնղոլական զինաստիպի հիմնադիրը դարձավ, և կառավարներն էլ նման ունենալով նրա մտեղադան մտայնը, այդ զինաստիպան անվանեցին «Մեծ Մոնղոլներ» զինաստիպ: Կարճ ժամանակ հետո «Մոնղոլներ» բառը եվրոպացիների կողմից արվածոված արտասույթյան հետևանքով դարձավ «մոնղոլներ» և մոնղոլական կայսրությունը «Մեծ Մոզդեմի» պետությունն անվանեցին:

վարդերից մեկը՝ Բարսրի Բոս Արբարը։ Նրան հաճախ հեղիական Սողոմոն են անվանում, նկատի ունենալով նրա իմաստուն լինելը։ Նա վերջ տվեց կրոնական այն հալածանքներին, որոնք ենթարկվում էին հինգուկիցմին հետևողները։ Ավելին, նա 1593 թվականին հաստի հրամանագրով Բուլլ տվեց նախկինում բռնի կերպով մասնազանալվում ընդունած հնդիկներին վերադառնալ իրենց հին կրոնին։ Նա հնդկական ասարիք կրոնների հետազոտի միջև խաղաղ գոյակցության պայմաններ ստեղծեց։ Արբարը վերադարձրեց այն հարկը, որը սահմանված էր ոչ մասնավանական կրոնի հետևողների համար։ Արբարի պալատում երկար ժամանակ ապրեցին բրիտանյա միսիոներները՝ հուսալով, որ Թեքես նա կընդունի այդ կրոնը, բայց Արբարը ցանկություն չհայտնեց իրեն օրվեց կրոնի հետ կապելու։ Արբարի օրոք մեծ ուշադրության արժանացավ նաև արվեստն ու գրականությունը։ Նա արքունիքի շարքը համախմբեց կայսրության անվանի գրականագետներին ու արվեստագետներին և նրանց մեկնեցաք դարձավ։ Նա շատ էր սիրում փիլիսոփայությունը և մեծ հակում ուներ զեպի ձեռագրերը։ Նրա գրադարանում հավաքված էր բանելչորս հազար ձեռագիր, որոնք մեծ արժեք ունեին։

Բարսրի Բոս Արբարի օրոք Մեծ Մողոլների պետությունը հասավ իր ամենամեծ ներքին կայունության ու արտաքին բազաբական ազդեցության։

Արբարի ժառանգները իրենց պատմական զերով անկողնաված սկսում են զիջել իրենց Նախորդներին։ Արբարի հետնորդներ Ջահանգիր և Ծահ Ջահանի օրոք մեծ Թափ սասցան Մեծ Մողոլների շինարարական արվեստն ու ճարտարագիտությունը։ Այդ հուշարձանները լավ են պահպանվել Դելի և Ագրա քաղաքներում, որոնք մեջ բայցառիկ տեղ են գրավում Կարմիր բերդը՝ Դելիում և Թաջ-Մահալը՝ Ագրայում։ Դրանք իրենց վեհաքանել մեծությամբ և ճարտարագիտության զեղեցիկությամբ գովարանված են աշխարհով մեկ։

Հյուսիսային Հնդկաստանում հերիաթային զեղեցիկություն ունեցող պալատները, մզկիթները, կոթողները, այսօր

էլ կանգուն և արտացոլում են Մեծ Մողոլների փառքը։ Հնդկաստան այցելողները այսօր էլ հիանում են ոչ միայն Ագրայի Թաջ-Մահալով, այլև Մադրասայա զահլիճով և Դելիի Կարմիր բերդով ու Լաճա Մասթիթով։

Եվրոպական ճանապարհորդները առում են, որ Դելիի Կարմիր բերդը իր սիրամարչա զահլով եղել է ավելի շքեղ ու վեհաքանել, քան Վերալլը։ Սակայն նա էլ վերսալի նման կատողվել ու պահվել է ժողովրդի շահագործման և աղբատության հիման վրա։ Երբ Գուլշարատում և Դեհլիում սովն էր մոլեղնում, այդ նույն ժամանակ Դելիում շքեղ պալատներ էին կառուցվում, իսկ արքունիքում՝ հեղափոխի մեջ էին և ցօփ կյանք էին վարում։ Մեծ Մողոլների կայսրության մայրամասը սկսվում է Աուրանգզեբի Թաղավորությունից։ Ճիշտ է, նրան հաջողվեց Մեծ Մողոլների կայսրության սահմանները ժամանակավորապես շարժել դեպի հարավ, գրավելով Բիջապուրը և Գոլքոնդան, բայց իր վարած գրաման ներքին քաղաքականության պատճառով արագացավ այդ հսկա պետության անկումը։ Եվ շուտով Աուրանգզեբի մահվանից հետո Դելիում բազմած միապետները շարունակում էին իրենց համարել Մեծ Մողոլների հետնորդներ, բայց արդեն նրանք կորցրել էին իրենց ազդեցությունը։ Անգլիացիները Մեծ Մողոլների կառավարողներին հանդուրժում էին աչքնա ժամանակ, քանի ղեկ իրենք չէին ամբողջի և շահերի մեղք Թախում տեղի չէր ունեցել։ Բայց 1857 թվականի Հնդկական Մեծ ապստամբությունը ճնշելուց հետո նրանք վերջ տվեցին Մեծ Մողոլների կայսրությանը, Արդեն ասիական Թատերքում էին զուրս եկել եվրոպական գաղութարարները։ Այդ այն ժամանակներն էին, երբ Եվրոպան բռնեց Թալիով ճըգտում էր զեպի Անգլիը, իսկ Մեծ Մողոլների կայսրությունը քերվում էր զեպի իր անկումը Թե՛ քաղաքական և Թե՛ արտեսական առումով։ Դա էլ հենց եկավ պատճառներից մեկը, որ նպաստեց հետագայում Անգլիայի կողմից Հնդկաստանը նվաճելու գործին։

Շրջապալելով Դելիում, դիտելով նրա պատմական հուշարձանները, մարդու միաբը ամեն բուպ հետանում է զեպի

անցյալը, խորատուգլուտ պատմական իրադարձությունների մեջ, որոնց ակնատեսն է Լեզլ այգ բաղաբը: Հենց այս առումով էլ Դելին շատ հետաքրքիր բաղաբ է: Դելիում կարծես քն միաշրջույթում են մեծ երկրի անցյալն ու ներկան, հնդիկ ժողովրդի հուշերն ու զգմարտությունները, նրա կրազանքներն ու հույսերը:

Հնդկական այլ բաղաբների համեմատությամբ, Դելիում ավելի շատ է աչքի բննում իբր կողքի զյուրյուն ունեցող հինը և նորը: Դելին, ինչպես և Հնդկաստանի ազգային մշակույթի մյուս կենտրոնները, Բանգուրանային բաղաբ է:

Հին Դելիի փողոցներն ու շուկաները տիպիկ արևելյան են: Այս աղմուկից վայրենում մեծ անատուր է կատարվում Ամենանշանավոր փողոցն է Չունդին Չուուրը, որը միամտամանակ բաղաբի ֆինանսական կենտրոնն է: Այստեղ են զբաղվում խոշոր բանկիրն ու անառաբհան կարեորագույն ֆիրմաների գրասենյակները: Չանդին Չուուրում օտարականք ամենեց լավ է տեսնում հնդկական բաղաբի առօրյան՝ իր ձևերի բազմազանության մեջ, Երբ անցնում ես Հին Դելիի փողոցներով ու մի պահ ուշադրություն դարձնում մարդկանց հագուստին, տեսնում ես տիպիկ հնդկական տարազի կոշիկն սպիտակ շալմալով փնեղաբցուն, մորտաբալոր սիկիտին, եվրոպական կոստյումով օտարականներին կամ հնդկական ընկերություններում ու հյուրանոցներում ծառայողներին:

Այստեղ այսօր էլ մեծ կուսուր է կատարվում: Բացի հնդկական, բաշմիրյան գործվածքներից, վաճառում են հնդիկ վարպետների պատրաստած արծաթյա, փղսկրյա, սև սաթի իրեր: Զրուսաշրջիկների ուղեցույցներում իզուր չի սալված, որ իրերը տեսակի հուշանվերներ կարելի է ձարել Չանդին Չուուրում:

Այս աղմուկի փողոցով շարժվում են տարբեր տեսակի ու մարկաների ալտումներնականեր, ալտորուտներ, սպառափոր կզներ՝ դերուներ լծած սալյեր, զարգարված ձիերով օտանգաներ: Փողոցային շարժումը թվում է անկասուն, բայց և այնպես փողոցային վթարները հազվագեպ են: Մըրզավաճառները մտա թափառող կովերը գոնդալորին հավա-

րում են բանանի կեղևները: Խանութպանները, վաճառահյանից մի կողմ բաշված, ծալապատիկ նստած են սովերում: Ինչպես ընդունված է Արևելքում, ամբոխի մեջ ամենուրեք իրենց գործն են կատարում օձ հմայողները, հիմալայան առօրյաբաժողները, զանազան գուշակողներն ու երգհնչուսահարները:

Այստեղ ստուս են նաև արևադարձների բարիքները: Վաճառականները աղմուկ ազդագիով գովում են իրենց ապրանքները՝ բանան, կիտույան ընկույց, մանգո, պապույա: Պակաս չեն հոգնեցնում նաև արևելյան բաղաբավելներ վաճառողները: Փողոցների անկյուններում էլ գնորդի են սպասում պան ծախողները:

Չանդին Չուուկից բացի Դելիում կան մի շարք մասնաղջտացված խոշոր շուկաներ: Չուուրի շուկաներում վաճառվում են պղնձն և երկաթն իրեր: ԲՏարի Բուուդիան հացահատիկի շուկան է, իսկ նրան հարող փողոցներում զբաղվում են լորաբրած մրգերի ու համեմունքների անևարով: Լայ-Փուան շուկան հայտնի է իր շինանյութերով, իսկ Գարի-Բան՝ արծաթն իրերով:

Հին Դելին, որին հաճախ Ծահահանարաղ են ասում, այդի է ընկնում իր արևելյան տիպի ամանդական թաղերով: Եղմկալից շուկաներով, խոյուտորղեա ամրոխով ու մարաբհաններով: Գա հիւսեմուրց բաղաբի տարաշխարհն է:

Հին Դելիի անտարժան վայրերից հիշատակության արժանի են Փուլթր Մինար աշտարակը, Զամա Մասեղոբ, Թարմիր բերդը, Մտոի Մասեղոբ (Միրամարդյա մզկիթ), Թանշիմարայան, որտեք հնդկական ճարտարապետության մեծագույն հուշարձանների թվին են պատկանում, Ինչպես սովից, այդ հուշարձանների մեծ մասը կառուցվել է Մեծ Մոգոլների ժամանակ և կրում է արաբական ու պարսկական ոճերի ազդեցությունը: Չնայած Դելին շատ հին բաղաբ է, բայց պահպանված հուշարձանները գերազանցապես վերաբերում են Մեծ Մոգոլների գաղաշրջանին, որը Դելիում և ընդհանրապես ամբողջ Հյուսիսային Հնդկաստանում խոր հետքեր է թողել: Իսկ հնդկական նյութական մշակույթի ավե-

ի Գին կոթողները կործանվի և Լենկթեմուրի, Նազիր շահի և այլ նվաճողների կողմից:

Սիկ Փարսիկ ստորագրված քնդդրկելու համար պետք է էլջիկյան աշտարակը բարձրանալ, այսպ Գեյի ղիտելու համար Քուլթ Մինարը: Այդտեղից բացվում է ճնդկական մայրաքաղաքի համալը համայնապակերը: Քուլթ Մինարի մասին պատկերավոր կերպով ասում են, որ նա հողի վրա ազատ կանոնաձ աշխարհի ամենաբարձր քարե աշտարակն է: Կառուցվի է 1208 թվականին: Քուլթ Մինարի գագաթը կարելի է բարձրանալ ներսի սանդղաքով, որը ունի 378 աստիճան: Քուլթ Մինարը կարմիր քարից կերտված, քաղմաթիվ փորագրություններով մի վիթխարի աշտարակ է, որը վեր է խոյանում դեպի կապույտ երկինքը: Նրա բարձրությունը 80 մետր է: Տրամագիծը հիմքում հավասար է տասնչորս մետրի, իսկ գագաթին՝ երեքի: Նա իր վեհությունը ու պարզությունը հեացնում է պատճառում դիտողին: Քուլթ Մինարը ճնդկական մյուս աշտարակներից տարբերվում է նրանով, որ նրա վրա կենդանի էակներ չեն քանդակված, այլ արարական ստանբով փորագրություններ են, որոնք մեջերևումներ են զուրանից: Այդ պարզաբանականները դիտողին հիշեցնում է Մամարանդի աշտարակները: Չէ՛ որ այսպիսի աշտարակներ հասույ են Միջին Ասիային, Իրանին, այլ խոսքով այն երկրներին, որ արաբները տարածել են մուսուլմանական ոճը: Դա բնական է, որովհետև Քուլթ Մինարը Մեծ Մոզոլների ժամանակաշրջանի հետ է կապված: Մտկայն ճնդիկ վարկետները՝ նրա կառուցողները, այդ ոճին ճնդկական շատ բան են ավելացրել: Դա հատկապես վստ է արտահայտված նրա քարե ծնայականման օղակներում:

Քուլթ Մինարից ոչ հետո գտնվում է շտանգավող պողպատյա մի սյուն: Ավելի բառ տասնհինգ դար նա կանգուն է և վկա է այն բանի, որ հին ճնդիկները մեծ հաջողությունների են հասել մետաղաձուլություն ու մետաղամշակման ասպարեզում: Ի ղեկ, այդ սյան մետաղի մշակման եղանակը մինչև այժմ դիտնականներին հանելուկ է մնում:

Ճնդիկները պատմում են հետևյալ առասպելը. կթե մեկը մեջքով կանգնի սյան մտտ և փորձի գրկել այնպես, որ ձեռքերը իրար միանան սյան շուրջը, այդու նա կապրի հարյուր տարի: Այսպիսի բայխա ձևը բերելու ցանկություն ունեցողների թիվը շատ է, բայց ավագ ձեռքեր կարճ են:

Մեկը այնպիսի էր շտանգունի դամբարանը: Շտանգունը Աբբար Մեծի հայրն է: Այդ գամբարանը Մեծ Մոզոլների ճարտարագիտական հիտնայի կոթողներից մեկն է համարվում:

Ճին Գեյիում է գտնվում նաև Ջամա Մասնիթ կողմոց մզկիթը, որն իր սպիտակ մարմարյա քմբներով ու վարդագույն աշտարակներով իշխում է այն մեծ հրապարակի վրա, որը նրան բաժանում է Կարմիր բերդից:

Ջամա Մասնիթը աշրի է ընկնում թե իր ճարտարագիտական կառուցվածքով և թե իր մեծությունը: Այնտեղ կարող են տեսնելովով մտա հարյուր հազար մարդ: Աշխարհում եղած մզկիթներից նա զիբում է միայն Կահիրեի մզկիթին:

Գեյիում տեսարժան շատ բաներ կան, բայց ամենահայակապ Մեծ Մոզոլների երբեմնի կայանքական նստավայրն է (սեղիղեցիան), որն այլ կերպ հայանի է Կարմիր բերդ կամ ճնդիկերեն ժաշ-բիլաս անունով: Այս բերդի ներսում կան սպիտակ մարմարյա պատուներ, իրենց շինող դահլիճներով, որոնք զարքաված են թակեպոթեք քարերով, գահազան մտկադրություններով: Այստեղ կան նաև ասճարներ, զեղեցիկ աշիկներ՝ շատրվաններով ու ավազաններով: Քարմիր բերդը անունն է կրում այն պատճառով, որովհետև նրա տասնմվոր պարիսպներն ու աշտարակները վարդագույն քարից են կառուցված: Մեծ Մոզոլների տասնյութերոց դարի ճարտարագիտական այս զոհար իրականում մի շարք կոթողների մի ընդհանուր համադրություն է: Կարմիր բերդի գլխով շատ փոթորիկներ են անցել, բայց նա մինչև այսօր էլ պահպանել է Մեծ Մոզոլների շինարարական արվեստը և նրա ճարտարագիտական հմայրը չեն կարողացել ուրմացնել ո՛չ Նազիր շահի հորդանները, ո՛չ էլ նրա վարով անցնող ժամանակը: Բերդում կառուցված պալատներն ու

դահլիճները սենն իրենց առանձին անունները: Գահլիճներից մեկում գտնվում է նշանավոր «Խիրամարչա գահը», որը շատ թանկ է գնահատվում:

Առավել նշանավորներից են Թանգ-Մահայը, Գիվան-Ի-ամր և Գիվան-Ի-խարը: Հարուստ զարդարված Թանգ-Մահայը համարվում է Կարմիր բերդի մարգարտը: Նրա հետ իր շքեղությամբ մրցում է Գիվան-Ի-խաս գահլիճը, որը կղև է կաշեյարական հատուկ ունկնդրության վայր: Նրա կտուցման վրա անշախ աշխատանք ու հարստություն է շաղկվել: Արժաթյա թանկագին առատազրը, մարմարյա փայլուն հատակը, պատերի վրա եղած սքանչելի զարդարանդանները, խճանք-կերով պարզարված սյուների դահլիճին յուրահատուկ գեղեցկություն են տալիս և հաստատում պատի վրա ոսկյա տուներով փորագրված պարսիկերեն հետևյալ մակագրությունը.

**Երև աշխարհում զոյություն ունի դրախտային երանություն,
Ապու եա այստեղ է, եա այստեղ է և ուրիշ ոչ մի տեղ:**

1857 թվականին Կարմիր բերդին վիճակվեց մինչաբերդ լինել ժողովրդական Մեծ ապստամբության ժամանակ: Իր ժամանակին, երբ Հնդկաստանի անգլիական զավթի դատնալը արդեն փաստ դարձավ, այդ լուրը երկրում մեծ ցասում առաջ բերեց: Այդ ժամանակ է, որ ամբողջ երկիրը ցնցեց ժողովրդական ապստամբությունը, որը հայտնի է Միսլայանների կամ 1857—1858 թթ. Մեծ ապստամբություն անվան տակ:

Ապստամբության գրոշը բարձրացրին սիպայները, հնդկական զինվորները, որոնք գտնվում էին անգլիական ժառանգության մեջ: 1857 թվականի մայիսի 11-ին ապստամբվեց Գեյթի մաս գտնվող սիպայական երկու գունդ: Դրանից հետո ոտքի ելան սիպայական մյուս զորամասերը: Ապստամբներին աջակցում էին գյուղացիներն ու արհեստավորները, ինչպես նաև կալվածատերերի մի մասը, որոնք դժգոհ էին անգլիական տիրապետությունից: Ապստամբները դրավեցին Գեյթին, Ագրան և այլ քաղաքներ, Սակալն նրանց անբավարար կազմակերպվածությունը և ֆեոդալների փոխա-

դարձ անհատությունը ապստամբությունը պարտության մատնեցին:

1857 թվականի սեպտեմբերին, երբբաժայ պաշարումից հետո, անգլիական զորքերը գրավեցին Գեյթին: Ապստամբության ճնշումը ուղեկցվում էր արյունալի դատաստանով: Չնայած ապստամբության անհաջողությանը, նրա նշանակությունը մեծ եղավ: Դա հնդիկ ժողովրդի պաղոթարարության դեմ մղված առաջին նահատամարտն էր: Կարմիր բերդում ապստամբած սիպայներից շատերին անդիպցիները մահապատժի ենթարկեցին:

Հայտնի է, որ երկար ժամանակ ուժը անդլիացիների կողմն էր: Նրանք ունեին բանակներ, թիզանոթներ և զենքեր, որոնց միջոցով հնդիկ ժողովրդին զրկել էին բարիքների ամենամթանկալիներից՝ ազատությունից: Միանգամայն րնական ու անխուսափելի էր, որ հնդիկ ժողովուրդը դուրս գար բնդղեմ օտարերկրյա տիրապետության: Հեռնապես, անկախության գազափարը կղև է հնդիկ ժողովրդի բազմանքը, որը արտասայան է նրա մեծ զավակները՝ Տիլակը, Գանդին, Տագորը, Ներում և ուրիշները: Նրանց նշանաբանը կղև է՝ ազատ ու անկախ Հնդկաստան:

Բայց այդ հեռանկարները մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը շատ հեռու էր թվում: Անգլիան տեր ու տօթեն էր այս հարտուր և հնաբույն երկրին ու շարունակում էր այդ երկիրը իր մշտական գոգոթը համարել:

Բայց պատմության անիվը շատ արագ դարձավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո պատմական իրադարձությունների այլ ընթացք ստացան: Գերմանական Ֆաշիզմի բախալուծումը և Ճապոնիայի պարտությունը թուլացրին իմպերիալիզմը: Չին ժողովրդի պայքարի օրինակը ավելի ուժեղացրեց հնդիկ և Արևելքի մյուս ժողովուրդների գաղութային սխտեմի դեմ մղվող պայքարը: Եվ ա՜հ այս բոլոր զործանների առկայությունը շնորհիվ էր, որ Արևելքի երկրները, ընտաճ շատ կողմերով թույլ էին, բայց կարողանան գնալ անկախության ուղիով և կոտրել իմպերիալիզմի կատաղի դեմադրությունը: Չինաստանում ծավալված հա-

կաֆեոլոգիական և հակաֆեոլոգիայիստական շարժումները չէին կարող իրենց ազդեցությունը չբռնկել նաև հարևան երկրների վրա: Այդ ապրիլներին նոր ձևով զրկեց նաև Հնդկաստանի անկախության հարցը: Անգլիան տեսնելով, որ կանգնած է ժողովուրդների ազգային ազատագրական շարժման դեմ և զգարով, որ այդ մերիկը ետ կշարժեր իրեն գիմադրողներին, շտապեց մասնատել Հնդկաստանը, նա արհեստականորեն, կրեական հողի վրա, երկիրը երկու մասի բաժանեց՝ կամենելով հնդիկ ժողովրդի հակաֆեոլոգիայիստական պայքարով փոխարինել հնդիկների միջև ծագած կրոնական պայքարով: Սակեղծվեց երկու դոմինիոն՝ մահահադական Պակիստան և հինդուիստական Հնդկաստան: Այդ սեղի ունեցավ 1947 թվականի օգոստոսի 15-ին:

Չմոռանանք սակ, որ միասնական Հնդկաստանի երկու մասի բաժանումը հակադասական փաստ հասցրեց երկրի տնտեսությանը: Հնդկաստանում տեքստիլ գործարաններից շատերը, հատկապես ջութի ձեռնարկությունները, անջատվեցին հումքի աղբյուրից: Դրանք երկրի բաժանման ժամանակ անցան Պակիստանին: Բաժանը խախտեց պատմականորեն ձևավորված տնտեսական կապերը: Պակիստանի քիչ զարգացած գյուղացիությունը կարվեց Հնդկաստանի բանվոր դասակարգի ազդեցությունից: Բաժանը քանդեց մի քանի լեզվական-ազգային խմբերի ամբողջությունը: Այսպես, օրինակ, բաժանման հետևանքով անդամահատվեցին ազգային, տրանսկանան և աշխարհազրկական տեսակետից ամբողջական երկու խոշոր նահանգներ՝ Բենգալիան և Փենջաբը:

Այսպիսի բաժանումը ոչ միայն կազմավորեց երկրի տնտեսական կյանքը, այլև բացասաբար ազդեց հնդիկ ժողովրդի ազգային համախմբման քնական ընթացքի վրա: Բաժանքը սրեց գոյություն ունեցող կրոնական թշնամությունը, որը բորբոքվել էր անվերապահաստական գործակալությունների կողմից և առաջ բերեց երկպառակտումներ ու դիմված ընդհարումներ՝ հինդուիստների և մահահադական հրեղինների միջև: Լազարավոր հնդիկներ, թողած հողը, սուրբ, ունեցվածքը, Պակիստանից փախչում էին Հնդկաստան:

Այդ թշվառացած մարդիկ նոր սեղում օրենան, հող և աշխատանք չտեսնելով՝ ստիպված էին լքել ծեծ քաղաքների ծայրամասերը կամ նրանց համար դատարանում բարաբները: Այս բանը ավելի շատացրեց անօրենան և զործադրով մարդկանց թիվը հասկապես մեծ քաղաքներում:

Այս կապակցությամբ ներսն առել է. «Դա իհարկե մեր մեղքն է և մենք պետք է պատասխանատվություն կրենք մեր սխալների համար, Բայց ես ներել չեմ կարող անգլիական իշխանություններին Հնդկաստանի պատակածանք դիտակցաբար նպաստելուն: Մնացած բոլոր փորձանքները կանցնեն, իսկ դա մեղ կսկսի տանջել ավելի երկար»:

Հին Գիլիից հարավ գտնվում է նոր Գիլին: Նա բնդամենը կես դարի պատմություն ունի: Հաճախ այս կամ այն քաղաքի հիմնադրման պատմությունը կատարում են մի որևէ ուշադրության արժանի գեղեր հետ: Այդպես է նոր Գիլիի առաջացման պատմությունը: Պատմում են, որ մի օր անգլիական փոխարքան Հին Գիլիի շրջակայքում գրասենյու ժամանակ, ձին սայթաքել է ու երբ կանգ է առել, մի պահ հիստիկ է իր դիմաց բացված գեղեցիկ տեսարանով: Նա սասկ է, որ այդպեղ պետք է ինչ-որ մի բան կառուցել: Եվ քանի որ մայրաքաղաքն էլ կալիֆոնիայից տեղափոխելու մտադրություն է եղել, այդ առիթը օգտագործել են և հիմնել նոր Գիլին:

Նոր Գիլին կառուցել են անգլիացիները 1911 թվականին, իբրև Հնդկաստանում գտնվող անգլիական փոխարքայի աբոտանիստ, այլ խոսքով՝ մայրաքաղաք: Նոր Գիլիում զգվեցին ընդարձակ հրապարակներ ու բարեկարգ փողոցներ, կառուցվեցին բազմահարկ շենքեր, բազմաթիվ պատուհներ, որոնք այժմ օգտագործվում են Հնդկական հանրապետության կենտրոնական կառավարության կողմից:

Նոր Գիլին կառուցվել է մասնակապեց քաղաքայինության բոլոր կանոններով: Այստեղ զերակշռող ժամանակակից արևմտանվորուպական ճարտարապետական ոճն է, որը

Հաճախ ստեղծագործներն լրացված է հեղինականով: Նոր Գեղիի ճարտարագետությունը վրա հրենց կնիքն են դրել նաև անգլիական գանձազան ուները՝ դասակարանից մինչև ժամանակակիցը: Այստեղ առանձնապես աչիք են ընկնում պատումենտի գեղեցիկ և կիսաշրջանաձև շենքը, որի վրա ծածանվում է Հնդկական հանրապետության պետական դրոշակը:

Հնդկաստանի դրոշակը եռագույն է՝ կարմիր, սպիտակ և կանաչ: Սպիտակ գույնի կենտրոնում նկարված է մի անիվ: Գույներից առաջինը՝ կարմիրը, նշանավորում է ազատությունը, երկրորդը՝ սպիտակը, ճշմարտությունը և խաղաղության խորհրդանշան է, իսկ երրորդը՝ կանաչը, ստաշագիտության:

Ինչ վերաբերում է անիվին, այսպե՛ս այսպես կոչված «օրենքի անիվն է»: Այդ անիվը հայտնի է Աշուլայի Չարի անունով և հին հնդկական մշակույթի հուշարձաններից մեկն է: Նա խորհրդանշան է այն բանի, թե ինչպես ամեն ինչ անցնում է, ժամանակն էլ անիվի պես պտտվում:

Պատվամենտը բազիկացած է երկու պլատանից՝ ժողովրդական պաշառ (եղև սարճ) և Նահանգների խորհուրդ (Ռադիա սարճ): Պատվամենտում տարիկան երկու անգամ տեղի են ունենում հանդիսավոր նիստեր:

Հնդիկ ժողովուրդը տարիկան երկու անգամ է նշում իր ազգային տոնի օրերը. մեկը օգոստոսի 15-ը, զա անկախություն օրն է համարվում, իսկ մյուսը հունվարի 26-ը, հանրապետություն հռչակելու օրն է: Ամեն տարի հունվարի 26-ին Գեղիի հրապարակով անցնող շքերթի մասնակցողները սիրում են գուշել՝ «Ջա՛հ Հինդ» (կեցցե Հնդկաստանը) բառերը:

Հնդկաստանի մայրաքաղաքի տեսարժան վայրերից են նաև Ռաջհատ կոչվող վայրը, ուր հրկիզվել է Մահաթմա Գանդիի դին: Ռաջհատը հնդիկների կողմից վերածվել է սրբավայրի: Շատերն են այցելում այնտեղ և պատկենք դնում:

Գանդին մեծ դեր է խաղացել Հնդկաստանի ազգային անկախության նվաճման գործում: Նա Հնդկաստանում մեծ ժողովրդականություն է վայելում: Գանդին եղավ հնդիկների ազատության ձանապարհը լուսավորողներից մեկը: Նա խոշոր ազդեցություն ունեցավ հնդկական կյանքի շատ կողմերի վրա: Այս տեսակետից Հնդկաստանի նորագույն շրջանի պատմությունը հասկանալու համար պետք է լավ իմանալ Գանդիին:

Քանի որ Գանդիի ուսմունքը շատ մտա էր հնդիկ ժողովրդի մեծ մասի սրուն, այսպե՛ս դրանով էլ նա կարողացավ հնդիկների ոտքի հանել անգլիական գաղութատիրության գեմ: Նրա առաջ բաշած երկու կարևոր լուսնդեները՝ սվադեշի (անփական արտադրություն) և սվաքաշի (անփական կառավարություն), հնդիկներին կոչ էին անում շահագրեծվել անգլիացիներին, շահագործակցել նրանց հետ: Անգլիական սպառնքելը բոլիտի ենթարկվեցին: Առաջինը ինքը Գանդին հրամարվեց անգլիական կտորից շոր հագնելու: Հետագայում Ազգային կոնգրես կուսակցության անդամները նույն օրինակին հետևեցին:

Քանի որ հնդիկ ժողովրդի ազգային ազատագրական շարժումը ավարտվեց Հնդկաստանի անկախությամբ, այսպե՛ս հանգամանքը Գանդիին դարձրեց բոլորի կողմից ճանաչված ու սիրված, ինչպես նաև մեծաբանի արժանացած երևելի մարդկանցից մեկը: Հենց «Մահաթմա» անուղուս է այդ մասին և վկայում, որ բոտացի մեծ հոգի է նշանակում: Առաջին անգամ Գանդիին այդպես է անվանել հնդիկ մեծ գրող Ռաբինդրանաթ Թագորը:

Հնդկաստանում ամենուրեք հարգում են Գանդիի հիշատակը, նրա անունը դասում են նվիրական անունների շարք: Գանդիի ուսմունքը իր ազդեցությունը ունի բնակչության բոլոր խավերի վրա: Նա եղել է ժողովուրդների բարեկամության և խաղաղության ամենազեղծ բարդիչն ու պաշտպանը:

Գանդին անգլիական գաղութարանների «բաժանիք, որ արիքս» թաղաբանություն հանտղական հակառակորդն

էր: Ինքին հասկանալի է, որ նա զեմ էր Պակիստանը Հնդկաստանից արհեստականորեն անջատելուն. նա հինգուսուներեք տարեկան հնդկների միջև ծագած կրոնական երկպառակությունը համարում էր նգրաչարայան պատերազմ: «Ինձ կտոր-կտոր արեք, բայց ոչ Հնդկաստանը», — ցայտակալում էր Գանդին՝ փորձելով խանգարել երկրի բաժանումը և խելակորույս ազդումը չարագործը: Նրան ոչ միայն հնդկների անմիաբանությունն էր վրդովեցնում, որ ծագում էր կրոնական հողի վրա, այլև կասառայական խորականությունը:

Գանդին հանդես է եկել որպես մերժված կասառայի պատկանող մարդկանց՝ պարիսերի ամենաշնորհ պաշտպանը: Իսկ հայտնի է, թե որքան էր նվաստացնում Հնդկաստանը կասառաների՝ հատկապես պարսիների գոյությունը:

Գանդին, որը արտահայտում էր հնդկի ժողովրդի մտքերն ու զգացմունքները, միաժամանակ արտահայտում էր այն, ինչ համկի էր ու մոտ պարսիների և լայն խավերի սրտին, որը առաջադիմական երևույթ էր հնդկական կյանքում: Բայց թե՛ շէին նաև հետագեմ մարդիկ, որոնք զեմ էին մարդկային մտքի առաջընթացին: Այսպիսի մարդկանցից էր «Հինդու Մահասարհա» հետադիմական կուսակցության անդամներից մեկը, որի հանցագործ ձեռքը 1948 թվականի հունվարի 30-ին կրակ բացեց յոթնասունիննամյա իմաստուն ձերուսու վրա: Կրանով էլ շարանեղ ժողորդ կտրեց Գանդիի կյանքի թելը:

Քննարկել կապակցությունը սասցիներ, որ հնդկները, որպես կանոն, մահացածին չեն թաղում, այլ նրա գիակը այրում են և փոշին դնում սրբազան գետը: Այսպես էլ վարվեցին Գանդիի հետ: Նրա դիակը այրեցին Գելլում, բայց որպես բացառություն փոշին ոչ թե գետը գցեցին, այլ լցրեցին աճյունասափորի մեջ ու տարան Կալկաթա: Այժմ նրա աճյունասափորը դրված է Արևմտյան Բենգալիայի նահանգապետի բնգունարանում:

Գելլի տեսարժան վայրերը ամբողջական չեն լինի, եթե մենք մի երկու խոսք չստենք նոր Գելլի Լակշմիևարայա կող-

մող հինգուստական տաճարի մասին: Նա հայտնի է ուղղակի «Բիրյա-մանդիր», այսինքն՝ «Բիրյայի տաճար» անվան սակ: Իհարկե Բիրյան ոչ մի կապ չունի կրոնի հետ: Բիրյան հնդկական միլիոնատերերից մեկն է եղել, որն իր ծախսով է կառուցել այդ տաճարը: Բիրյա-մանդիրը նոր կառուցում է. նա հիմնադրվել է 1938 թվականին, բայց մի վիթխարի և չորսրինակ տաճար է: Ավելի ճիշտ տաճարների մի ամբողջություն իր բազմաթիվ մատուռներով և դեղարանդակ ալձաններով: Նրա տաճարներն ու բակը իրենցից ներկայացնում են քարից կերտած կենդանաշանական մի այգի: Քանդակված են փղեր, ուղտեր, ընդհարյուրներ, կովեր, օձեր և այլն: Կան նաև ստովումների քանդակներ, այդ թվում դիտավոր ստովումների՝ Բրահմայի, Վիշնուի և Շիվայի արձանները:

Այսպիսին է աշխարհի մեծագույն պետություններից մեկի՝ Հնդկաստանի մայրաքաղաքը:

Բավարարվեն այսօրանով և հրաժեշտ տանք հնդկական «Հավերժ քաղաքին»:

ՓԵՆՋԱՒՈՒՄ

Եթև Փենջար անտը հայերեն թարգմանենք, ապա կըստացվի «հինգ շուրս: Տվյալ գեպում շուր բառը գետի իմաստով է գործածվում: Գրանք Հիմալայներում սկզբնավորվող և Փենջարի արգավանդ հողերը սողողոլ Ստաղեշ, Չինար, Ռալի, Բխա և Զեւամ գետերն են:

Փենջար նահանգը գտնվում է Հնդկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասում, Պակիստանի սահմանի մոտ: Փենջարի տարածությունը 122 հազար քառակուսի կիլոմետր է:

Փենջարը հնդկական քաղաքակրթության հնագույն օջախներից մեկն է: Դեռևս մեր թվականությունից երեք հազար տարի առաջ Փենջարում գոյություն է ունեցել մի ինքնաբիլ մշակույթ:

Պատկերացնենք, որ մենք Հնդկաստան ենք մտնում Ամրիտսարից Դելի տանող ճանապարհով: Դա այն քարավանային ուղին է, որով Հնդկաստանը կապվել է Իրանի և սպա Հայաստանի հետ: Այստեղով են Հնդկաստան թափանցել Մակեդոնացու բանակները, այստեղով են անցել Նազիր շահի, Բարուրի զորքերը: Այս ճանապարհով էին անցնում հնդկական բարիքներով բեռնված ուղաբերի քարավանները, որոնք դնում էին գիպի Միշերիբական և Սև ծովերի նավահանգիստները:

Ներկա Փենջարը փաստորեն Փենջար կերի արևելյան մասն է, որովհետև Հնդկաստանի բաժանման հետևանքով կիսվեց կերևու մասի, արևմտյան մասն անցավ Պակիստանին, իսկ արևելյան հատվածը՝ Հնդկաստանին:

Փենջարի հյուսիս-արևելյան մասը լիանային է, իսկ մյուսցած մասերը հարթ են: Փենջարը ծովից հեռու ընկած երկիր է: Նրա կլիման չորային է և գլադիորեն տարրերվում է Հնդկաստանի մյուս մասերից: Ժիշտ է, սյուսեղ էլ ամառ շոգ է, ինչպես որ հասուկ է Հնդկաստանին, բայց ձմեռը արցին զով է: Փենջարում մթնոլորտային անդամները բաձակը համեմատաբար քիչ է: Այն հասնում է 750 միլիմետրի: Այս տեսակից արհեստական սողողմը շատ կարևոր է: Իր մասնականին Փենջարում կառուցվել են մի շարք ջրանցքներ, որոնցից կարևոր են Զամնայի և Սիրիխիդալի ջրանցքները: Մեր օրերի նորակառույցներից նշանավոր են Բճակրա-Նանգալի հիդրոէլեկտրական կառույցումները, որոնք ոչ միայն մեծ շահով կապվանեն նահանգի սողողման սխտանը, այլև մտահա տանումնախում էլեկտրական լույսով կապահովեն Փենջարի գյուղերը:

Գյուղատնտեսությունը Փենջարի տնտեսությունում ներկայումս կարևոր դեր է խաղում: Նա Հնդկաստանի ցորենի և բամբակի շահեմարանն է: Գլխավոր կուլտուրաներից են ցորենը, կորկը, շաքարեղևը, բամբակը: Մի քանի գետահովիտներում մշակում են նաև բրինձ և թեկ, Փենջարի զաշտերում կարելի է հանդիպել կորեկի յուրահատուկ տեսակների, որոնք կոչվում են չովար և բանջրու:

Ինչպես սասցիքը, Փենջարի բնակչության զբաղմունքը կրկրագործությունն է, իսկ գլխավոր աեխնիկական կուլտուրան՝ բամբակը:

Փանդեխից սկիզբ առնող ջրանցքները ոռոգում են Փեն-
ջարի բամբակի դաշտերը: Այդ բույսի մշակման ու ապրամ-
ման գործում Հնդկաստանը մեծ դեր է խաղացել:

Բամբակին հաճախ բայիտակ ոսկիս էս անվանում,
քանի որ նա ժողովրդական անասնաբույան համար կարևոր
նշանակություն ունի: Ի դեպ, այս անվանումը առաջին ան-
գամ գործածել են Անգլիացիները, ցանկանալով բնորոշել նրա
բանկարժեք լինելը: Չմոռանա՛ք հինգեցին, որ բայիտակ
ոսկին» եղավ այն միջև ումերից մեկը, որ եվրոպացիներին
բռնեց դեպի անդրծովյան աշխարհներ: «Սօցիալիստիկ ոսկուս
անկող պատճառ դառավ այն բանի, որ պաղովթարյանը
եվանգելիս այն երկրները, ուր շատ բամբակ է աճում: Գա-
ղովթացվող երկրներից հայտնի դարձավ Հնդկաստանը, որը
և համարվում է բամբակի հայրենիքը:

Չնայած Հնդկաստանում բամբակը մշակել են մեր թվա-
կանությունից երկու հազար հինգ հարյուր տարի առաջ, բայց
նրա հետ եվրոպացիները առաջին անգամ ծանոթացան
Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքից հետո: Կը անմիջա-
պես «Հնդկական հրաշալիքների» թվին դասվեց նաև բամ-
բակը: Տուս վերադառնալիս մակեդոնացու ռազմիկները
իրենց ձիրիի թամբերը բամբակով էին լցնում: Հույներին
ընդհանրապես շատ էին հրաքրվլ հնդկական բնության բա-
րբերները, այդ երկրի հարստությունները: Հույները զարման-
քով էին պատմում, որ այդ հեռավոր աշխարհում առանց ոչ-
խորի սպիտակ և հիւնալի գորտրոց են ստանում: Քանի որ
բամբակը դարեր շարունակ միայն Հնդկաստանում էր մշակ-
վում և դիտվում էր որպես անզործվյան աղբյուր, սպու նա
եվրոպայում ամենաթանկ թելառու կուլտուրան էր համար-
վում: Քչերին է հայտնի, որ օրանից շորս հարյուր տարի
առաջ եվրոպայում հասարակ չիթթր ավելի թանկ է եղել, քան
բրդյա, վուլչյա և անզամ մետաղյա գործվածքները: Չթից
և ընդհանրապես բամբակից պատրաստած կտորեղենները
համարվում էին արքայավանի ճարտասաներ: Այսպես, օրի-
նակ, անգլիական Ելիզաբեթ 1-ին թագուհին մեծ տոներին
չթի հագուստ էր կրում:

Բամբակի կուլտուրան մեծ փոփոխություններ մացրեց
երկրների ու ժողովուրդների կյանքում: Բամբակ սկսեցին
մշակել նաև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հարավային
նահանգներում, ուր հսկայական պլանտացիաներ ստեղծ-
վեցին: Ի դեպ, ասում են, որ բամբակի մշակումը հայտնի է
եղել դեռևս մինչևկուլտուրայան Ամերիկայում, բայց հետա-
գայում երկրում առարածվեց Հնդկաստանից բերվածը:

Հնդկաստանից ոչ միայն շատ բամբակ են արտահա-
նում, այլև մեծ է նրա պահանջը երկրի բամբակեղենի արդ-
յունաբերության կողմից: Ժիշա է, Պակիստանի անջատումից
հետո բամբակի մասնավարման գործը շատ տուժեց, քանի
որ Պակիստանին անցան Հնդկական բամբակագործության
չբխաններից շատերը (Արևմտյան Փենջաբը և Սինդի նահան-
գը), բայց ներկայումս Հնդկաստանի կառավարչությունը հա-
մառ ցանքեր է գործադրում բամբակի արտադրանքն ավե-
լացնելու ուղղությամբ: Այժմ Հնդկաստանում ասրեկան
ստացվում է մոտ 840 հազար տոննա բամբակ:

Փենջաբը նաև Հնդկաստանի անասնապահական կա-
րևոր շրջաններից է: Նրա արդյունաբերության մեջ զերիշխում
են աեքստիլ և անկոյի արդյունաբերության ճյուղերը: Ներկա-
յումս Հնդկական կառավարության ուշադրություն է գրա-
վում նաև Փենջաբի նավթը:

Փենջաբում բնակվում է 21 միլիոն մարդ, որոնք հիմնա-
կանում փենջաբցիներ են և խոսում են փենջաբի լեզվով:
Ժիշա է փենջաբցիների ընդհանուր թիվը հասնում է 25 մի-
լիոնի, բայց նրանց մի մասը բնակվում է Պակիստանում:
Փենջաբցիները բարձրահասակ են, ևս մազերով, աղամազ-
ցիկ սև մորթու են պահում, որը հաճախ ներկում են հիւնա-
յով, երբ արզեն սկսում է գորշանալ:

Փենջաբը համարվում է սիկիների հայրենիքը: Սիկիները
առանձին արդևն են ստեղծել 16-րդ դարից: Այդ աղանդի
հիմնադիրը եղել է Քուրու Նանակը, որը իր ժամանակին
շատ կողմնակիցներ է ունեցել: Հենց այն պատճառով, որ
զնմ է դուրս եկել կաստայականությանը, Դրուսով նա մեծ
համակրանք է շահել թվառու ու դաման կերպով շահագործ-

վող գյուղացիների ու արհեստավորների մաս: Միկիսերին կարելի է ճանաչել ճնշն արտաբեր տեսքից, զիտին փաթաթած շամալից, մորուրից և երկար մազերից: Նրանց ընդհանուր թիվը Հնդկաստանում հասնում է մոտ 7 միլիոնի: Բացի Փենջաբից, սիկիսերը բնակվում են նաև Հնդկական շատ քաղաքներում, ինչպես, օրինակ, Կալկաթայում:

Փենջաբի ամենամեծ, ամենաաշխույժ քաղաքը Ամրիտսարն է, որն ունի մոտ 350 հազար բնակիչ: Նա երկաթուղային հանգույց է: Քաղաքը ստեղծվել է Ամրիտսար լճի ափին: Հետագայում լիճն իր անունը տվել է քաղաքին: Ի վերջ, սամրիտսարը բուռնացի նշանակում է «ենկտարի կամ անմահության լիճ»:

16-րդ դարի երկրորդ կեսից «Ամմահուլիայն լիճը» և նրա Ոսկյա սամարը սիկիսերի կենտրոնատեղին դարձան: Այդ ժամանակվանից սկսած Ամրիտսարը դարձավ մահճակալականության դեմ մղվող երկարատև և արյունալի պայքարի կենտրոնը:

Ամրիտսարը վաճառաշահ քաղաք է, հայտնի է իր բազմամարդ տոնավաճառներով և անթիվ ուխտագնացներով, որոնք դալխ են «Ոսկյա սամարը»: Քաջմիրի վերաբնակիչները իր ժամանակին Ամրիտսար են բերել շալիք գործելու և դարբայրս իրեն պատրաստելու արվեստը:

Ամրիտսարը սիկիսերի համար նույնն է, ինչ Հավատացույցի հնդիկների համար Բենարեսը, իսկ բուդդիստների համար՝ Լհասան: Այսինքն՝ սա սիկիսերի սրբազան քաղաքն է: Միկիսերի մասին զազափար կազմելու համար բավական է Ամրիտսարում գտնվող «Ոսկյա սամարի» մարմարյա մայթի վրա կանգնել և դիտել, թե ինչ է տեղի ունենում շուրջը:

Ամբողջ օրը, հեղեղի նման, գալիս է ուխտագնացների բազմությանը. թե՛ տղամարդիկ, թե՛ կանայք ու երեխաներ, որոնք շատագուց են իրենց նվերները մատուցելու «Ոսկյա սամարին»:

«Ոսկյա սամարը», օրը իր անունը ստացել է իր ոսկեգույն գմբեթների ու աշտարակների շնորհիվ՝ մարմարյա մի-

շնք է, ուր պահվում է սիկիսերի սրբազան գիրքը՝ «Գուրու Գրանտահ՝ Սահիբը»: Գրա համար էլ ճանախ ասում են, որ աշխարհի մի գրքով գրադարանը գտնվում է Ամրիտսար քաղաքում:

Այս գիրքը կարգում են ամեն օր, ամեն ժամ, տարին բոլոր, ատանց ընդմիջումի նրա գրվելու օրվանից, որի գյուրթները արգին հաշվվում է 350 տարի: Գրանդհին կամ կրոնավորը նստում է այդ գրքի մոտ և հավաստացյալների նվերներն է ընդունում:

Ոսկյա սամար մտնել կարող են բոլոր մարդիկ, բայց մի պայմանով. մտնողները պետք է լինեն սուտարորդի և նախքան մտնելը մոտակա ավազանում պետք է լվանան իրենց ստերը: Չի թույլատրվում նեղա տանել ոչ ծխախոտ, ոչ էլ լուցիկ, որովհետև, ըստ սիկիսերի, իրր թե սղծվում է տաճար: Միկիսերը իրավունք չունեն ողելից խմիչքների գործածելու և ծխելու: Եթե զուր սիկիսին ծխել առաջարկեք, սպազա նշանակում է, որ նրան սաստիկ վիրավորանք էք հասցընում:

Միկիսերի համար սրբազան գիրք է համարվում «Գուրու Գրանտահ՝ Սահիբը», որտեղ շարադրված է սիկիսիզմի ուսմունքը: Գրա մեծ մասը վերցված է հինդուիզմից: Չնայած դրան, սիկիսերը չեն բնորոշել կաստային սխառմար: Իր ժամանակին սիկիսերը ուժեղ հայրածանքի են ենթարկվել իսլամի հետևողների կողմից, հատկապես Մեծ Մուղղների ժամանակաշրջանում:

Միկիս քառք անցել է անսկզբիտերենից և «աշակերտ» է նշանակում, նկատի ունենալով, որ սիկիսիզմի հիմնադիր Նանակի ուսմունքի ամեն մի հետևող նրա աշակերտն է համարվում: Քայց սիկիսերի բառապաշարում շատ է գործածական նաև սինդիս քառք, որ «ալյուս» է նշանակում և ունի հետևյալ իմաստը. ամեն մի սիկիս պետք է քայ լինի ինչպես սուրունը: Գրա համար ամեն մի սիկիսի անվան առաջ ավելացվում է «սինդիս», այսինքն՝ «սուլուս» քառք:

Ենթա է Ամրիտսարը Փենջաբում մեծ համբավ է վայելում իր սրբազան լճով, որի կենտրոնում էլ գտնվում է Ոսկե-

յա տաճարը, սակայն այս քաղաքում կա եւ մի հուշարձան, որով հպարտանում է ոչ միայն Փննշարը, այլ ամբողջ Հնդկաստանը: Դա այն հուշարձանն է, որ կանդեցեցրած է Ջալանվալարազ այգում, ի հիշատակ երկու հազար հայրենասէշ ամբոստացիների, որոնց զնդակահարեցին անգլիական գազութարարները: Դա տեղի ունեցավ 1919 թվականի ապրիլի 13-ին: Այդ զոհերը Հնդկաստանի պատմության մեջ հայտնի է սկմբխտարյան սպանդանոցը անվան տալ:

«Ամբոստարյան սպանդանոցը» մնում է որպես դադու-բարբարոսության տխուր անցյալի մի հիշատակ: Եւ ունի այսպիսի պատմություն. 1919 թվականի ապրիլի 13-ին Փենշարի տարրեր մասերից ժողովուրդը Ամբոստար էր եկել մասնակցելու բերրի տունին: Դա տրադիցիոն տուն էր, որ նշում են փննշարցիները: 1919 թվականի դարձանը Հնդկաստանի տարրեր մասերում ապստամբություններ և ցույցեր էին տեղի ունենում ընդդեմ պառօթարարների: Ահա և այդ-րիլի 13-ին Ամբոստարի քաղաքային մեծ այգում տոնի կապակցությամբ հավաքվածները նույնպես իրենց ձայնը միացրեցին Հնդկաստանի մյուս մասերում ապստամբածների ձայնին: Անգլիական իշխանութունները փակեցին այգու բու-յր դռները, բացի մեկից, որով ժողովուրդի հետ հաշվհար-դար տեսնելու համար ներս պիտի մտնեին անգլիական զինվորները: Այդպիսի էլ եղավ. այգուօղջ ներս մտնող ան-գլիական զինվորները կրակ բացեցին ժողովուրդի վրա, որի պատճառով սպանվեց ու վիրավորվեց երկու հազար մարդ: Ահա այդ երկու հազար նահատակների անվան հետ է կապ-ված Ամբոստար քաղաքը:

Մինչև Փենշարի երկու մասի բաժանումը նրա մայրա-քաղաքը համարվում էր կահորը, որը ներկայումս մտնում է Պակիստանի կազմի մեջ: Բաժանքից հետո հարկ եկավ Փենշարի համար ուր մայրաքաղաք փոխելու նահանգի կառավա-րությունը հին քաղաքներից ոչ մեկը հարմար չգտավ և կա-ռուցեց նորը՝ Չանդիգարիքը, որը գտնվում է Փենշարի հյուս-իս-արևելային մասում:

Չանդիգարիքը հնդկական այն քաղաքներից է, որոնք քարանչի վրա երեսցին անկախությունից հետո: Նրանք ստալացի էն երկրի անսուսույն վերափոխման ու զար-գացման, վարչական սխեմների վերակառուցման շնորհիվ Չանդիգարիք, ինչպես ասում են, ժամանակակից քաղաք է, ին՝ հարտաբարպետական և ին՝ պլանավորման տեսակետից: Այստեղ դուք չեք դտնի ոչ ժուռուռու փողոցներ և ոչ էլ հին անկուր Այս քաղաքում, բացի բնակիչների կենցաղից ու լեզ-վից, հնդկական քիչ բան կա: Չանդիգարիքի փողոցները չու-նեն անվանումներ, ամբողջ քաղաքը բաժանված է մասերի և թաղերի, որոնք համարակալված են:

Թաղերի կառուցումը և բաշխումը կատարված է բոս մարդկանց սոցիալական վիճակի: Այսպես, սրինակ սեթ թու-ղում բնակվում են նահանգի միևնույնները, տեղակայվելը, բարձրաստիճան պաշտոնյաները, սեթ թաղում դասական և իրավարանական պաշտոնյաները, սեթ թաղում զանազան պաշտոնյաներ և այլն: Ըստ թաղերի կարելի է սահմանել ոչ միայն այլալ անձնավորության սոցիալական վիճակը, այլև աշխատավայրը, կառավարող մարդիկ ասում են՝ Չանդի-գարիս դեպիս ձեր բարեկամի հասցեն կտորդ եք չիմանալ, բավական է տաքսիի վարորդին ասեք միայն նրա աշ-խատավայրը և ձեզ կտանի համապատասխան տեղը:

Փննշարը Հնդկաստանի դուռաբանտեսական կարևոր շըր-ջաններից է: Ինչպիսի հասնական է, որ զա նահանգի ղեկա-վարների գործունեության հիմնական խեղդերն է: Բնականա-բար ընթերցողի մտա հետաքրքրություն կառաչանա նաև Հնդկ-կաստանի գյուղատնտեսությունը վերաբերող շատ հարցերի մասին ընդհանրապես:

Հնդկաստանը մի հսկայական գյուղացիական երկիր է: Նրա բնակչության երեք բառորը, որը կազմում է ավելի քան 300 միլիոն մարդ, բնակվում է գյուղական վայրերում և նրա զարգացմանը գյուղատնտեսությունն է:

Հնդկաստանը գյուղատնտեսության հնագույն օրրանե-րից մեկն է: Գյուղատնտեսությունը այդ երկրում անցել է զարգացման մեծ ուղի: Այստեղ մշակվող կուլտուրաների

պատմությունը կապված է հազարամյակների հետ և արդյունք է ներկա հնդիկների նախնիների շանագիր աշխատանքի, դարավոր փորձի ու հմտության:

Երբ մարդ ծանոթանում է Հնդկաստանի բնական հարստություններին, բազմազան և լայնածավալ տերիտորիալի հնարավորությունների հետ, նրան ակամալից թվում է, թե այս բարբեր երկրում բնակիչները մեծամասնությամբ պետք է ապրեն բարեկեցիկ կյանքով: Սակայն բոլորին հայտնի է, որ Հնդկաստանում համախ է մոլեզվում սուրը: Հնդկական կյանքի այս հակասությունը՝ նրա հարուստ բնությունը և բնակչության լայն մասնատների ազատ ապրելը միշտ էլ զարմանք է պատճառել այս երկիրն այցելողներին, մանավանդ հնդկական գյուղերին ծանոթանալու դեպքում: Ճիշտ է, ասված, որ մարդ բանի շատ է մտանում հնդկական գյուղերին, այնքան շատ է հեռանում քաններող դարից:

Հնդիկ ժողովրդի ազդեասությունն ու թերսնումը հետևանք էր ինչպես բնական հարստության, այնպես էլ մարդկային ուժի ոչ ճիշտ օգտագործման, ինչպես նաև երկարատև զանգվածային վիճակի ու ֆեոդալական հարստությունների պահպանման: Չնայած հնդիկ գյուղացիների բացառիկ աշխատասիրությանը և երկարագործական հմտությանը, նրանք միշտ չեն շուռնիս գյուղատնտեսական արտադրանքի ավելացման համար, իսկ կալվածատերերը, որոնք գյուղացիների շահագործման հակայական նկատմունք էին ստանում, շահագործված չէին առաջադիմական քայլերի գիմելու: Գյուղատնտեսությունը տարվում էր հին եղանակով, սրապենական ձևով, իսկ այդ պայմաններում հնարավոր չէր լուծել երկիրը պարենով ապահովելու հարցը: Մենք չպետք է մոռանանք նաև այն հանգամանքը, որ ամեն տարի Հնդկաստանի բնակչությունն աճում է ավելի քան 5 միլիոն մարդով: Պարզ պետք է լինի, թե ինչպիսի մեծ անհրաժեշտություն ունի գյուղատնտեսության զարգացումը: Չէ որ մի կողմից անվերջ ավելանում է սպառողների թիվը, իսկ մյուս կողմից գյուղատնտեսությունը շարունակում է վարվել պարզունակ ձևով, ետևադարյան տեխնիկայով:

Ճագմենա Աշտադի ժայռակերտ տաճարների ումանկարներից

Կակարայի գլավոր փողոցներից մեկը

Քենարև (Դանգլոսի առափնյա մասը)

Հառավ-նեղիական
կորթուներից մեկը

Նիվան պարկիս:
Գտնվում է Մադրասում (10-րդ դար)

Նախօր երեկական գյուղում

Նոսերով գյուղատնտեսության մասին, մենք դարձյալ գալիս ենք նույն եզրակացության, այն է, որ Անգլիան Հրեղ-կաստանում ստեղծելով սոսոցման վիթխարի կոոպերատիվներ, ամբարտակներ ու շրանցքեր, առաջնորդվել է ոչ Հնդկաստանի, այլ իր շահերով: Անգլիական գաղութային իշխանությունների կողմից իրականացվող միջոցառումները մի նպատակ են հետապնդել՝ բարենպաստ պայմաններ ստեղծել բամբակի, չափի, շաբարեղեգի, թելի հարուստ ըրքր ստանալու համար: Տարիներ շարունակ հնդկական դաշտերում անգլիացիները մշակում էին այն բույսերը, որոնք հարկավոր էին ոչ թե հրեղեկներին, այլ անգլիական գործարանատերերին: Ինքնին հսակնալի է, որ գաղութարարները քիչ էին մտահոգված Հրեղ-կաստանը պարենամթերքով ապահովելու և հնդկական արդյունաբերությանը հուր մտասկարարելու հարցով: Ցածր էր նաև բերքատվությունը: Ընթացիկները Հնդկաստանի համար կարևոր նշանակություն ունեցող այնպիսի մի բույս, ինչպիսին բրինձն է և նրա բերքատվությունը համեմատենք այլ երկրներում ստացված բերքի հետ, կտեսնենք, թե որքան մեծ է տարբերությունը: Հնդկաստանում մեկ հեկտար բրնձի դաշտից ստացվում է 14 ցենտներ բերք, մինչդեռ Բուսիայում այն կազմում է 50 ցենտներ, իսկ Ճապոնիայում՝ 35 ցենտներ:

Ինքնին հսակնալի է, որ Հնդկական հանրապետության կառավարության անհանգստացնող խնդիրներից մեկն էլ գյուղատնտեսական արտադրության վերելքի համար նոր ուղիների որոնումն է: Մինչև վերջերս Հնդկաստանում հողալիս տարածությունների մեծ մասը գտնվում էր խոշոր հողատերերի ձեռքին, որոնց հողերը զեմինդար են անվանում: Չեմինդարը իրը հողը չէր մշակում և որպես կանոն, նրանցից շատերը բնակվում էին քաղաքում: Հանրապետության կառավարությունը ձեռնամուխ է եղել խոշոր կալվածատիրական հողատիրության վերացման գործին, բայց ոչ թե զեմինդարների հողի սպալնացումով, ինչպես այդ սուղարկում է Հնդկաստանի 4-րդ տնիստական կուսակցությունը, այլ կալվածատիրոջ հողերը փրկագնելով:

Չնայած դրան, ամբողջապես վերցրած, Հնդկաստանում

անցկացվող հողային բարեփոխումները զբաղակաճ երևույթ են հնդկական կյանքում և աստանում են կիսաֆեոդալական հարաբերակալությունները գյուղում: Չէ՞ որ Հնդկաստանում կարևոր խնդիր է հողագրգռի գյուղացիների պահանջը արագ և լրիվ շահով բավարարելը:

Այժմ հնդկական կառավարությունը հաստիվ աշխատանք է ծավալում գյուղացիական մասը անտեսությունները արտագրական, մասնավարումն ու սպառողական կուլիբրատիվներում միավորակ ուղղությունը և նրանց ֆինանսական ու տեխնիկական օգնություն է ցույց տալիս: Իրականացվում են սժամայրների զարգացման ծրագիրը և սեղգային զարգացմանը նպաստելու ծրագիրը՝ անունները կրող միջոցառումները նորաստեղծ գյուղական համայնքներ իրենց միջոցներով կառուցում են ոտոզման շրանցքներ, յուրացնում հողային նոր տարածություններ, կառուցում զարդոցներ, բամբակյաններ, լավացնում ճանապարհները: Հնդկաստանում սկսել են սակզովել նաև ցուցադրական տիպի պետական գյուղատնտեսական ձևերակալությունները: Այդ բոլոր միջոցառումներին նպաստակ է նետամնաց գյուղատնտեսական երկիրը վերածել սննդիսի երկիր, որը կարողանա արտադրել բավարար բաշանկուլլամը սննդում իր 436 միլիոնանոց բնակչության համար և գյուղատնտեսական հումք: զարգացող թեթև ու սերնդի արդյունաբերության համար:

Հնդկաստանի գյուղատնտեսությունը մեջ շատ կարևոր դեր է խաղում երկրագործությունը: Նա ապրիս է գյուղատնտեսական արտադրանքի շրտ հնդկերրող մասը: Դա հնդկիի սննդի հիմնական բամբին է, բանի որ հնդիկը ամենից շատ սնվում է բուսական կերակուրով:

Հնդկաստանի կլիմայական պայմանները հնարավորություն են ստեղծում ամբողջ արրի գրազովել երկրագործությամբ: Տարվա որ եղանակին էլ թուշուս լինենը Հնդկաստանի վրայով, ամեն ժամանակ կտեսներ զաշտերում աշխատող մարդկանց, որովհետև աշատող կլիման տաք է, ձյուն երբևք չի գալիս և ցրտեր չեն լինում (բացառությամբ Հիմալայաներից):

Հնդկաստանի գյուղատնտեսական աշխատանքի ժամանակամիջոցը զգալի շահով արուում են մուսոնային անձրևները: Նրանց հետ են հարմարեցվում ցանքն ու բերրահավաքը: Մուսոնների կանոնավոր հերթափոխումը Հնդկաստանում սակզովել է մեկը մյուսից տարրեր երկրագործական երկու ժամանակաշրջան՝ աշտյան կուլված ամառային ցանքի և ձմեռային ցանքի ժամանակաշրջաններ: Ամառային ցանքի ժամանակաշրջանը, որ Հնդկաստանում խարիֆ է կուլվում, սկսվում է մայիսի կեսերին՝ մուսոնային անձրևներից երկու շաբաթ առաջ: Խարիֆից հետո հնդիկ գյուղացին սպասում է անձրևի: Նա այդ ժամանակ ազանապալի վիճակում է և շարունակ ինքն իրեն հաջոց է տալիս՝ մուսոնը ժամանակին կրտ, թե՛ կուշանա: Իհարկե, նա անհանգստանալու պատճառ ունի, որովհետև համար է մուսոնը ուշանում և երաշտ է լինում: Ամառային ցանքի ժամանակաշրջանում մշակվում են գյուղատնտեսական բույսերի ութսուն տակոսը, այդ թվում լրինեք, կոլտպացրները, շտարերկղը, բամբակը և շուրթ:

Ձմեռային ցանքի ժամանակաշրջանը, որը ասրի է կուլվում, սկսվում է հոկտեմբերից և հասնում մարտ-ապրիլ ամիսները: Այդ ժամանակ են մշակում ցորենը, գարին, կորեկը և յուրատու բույսերը:

Ինչպես տեսնում ենք, Հնդկաստանում առատ բերրի ստացումը մեծապես կախված է մուսոնային անձրևները ժամանակին սեղալու հետ, որի ուշանալու դեպքում երկրին սով է պահանում: Ահա թե ինչու և՛ սեղալում, և՛ ներկայումս այդքան կարևոր է շրանցքների կառուցումը: Դա հնարավոր է գործնում բազմաթիվ գետերի շտրք ուղղել դեպի ծարալած դաշտերը:

Հնդկաստանի համար կարևոր խնդիր է նաև էլեկտրականների կառուցումը: Սեղ հայտնի է, որ ներկայումս մոզովրդական տնտեսության սապարեղում մեծ հեղաշրուում է առաջ բերել էլեկտրական էներգիան: Ինչպես գիտենք, սեղալու շարում մարդկության պատմության մեջ մեծ հեղաշրուում առաջացրեց շոգենեթենայի գյուտը: Սակայն ժամանակի ընթացքում շոգին իր գարը սապրեց, տեղը դիջեղով էլեկտրական

Անբողիային: Քանի որ չկեկտրան՝ ներգրայի օտազործումը երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման լավագույն շահանքներից մեկն է, բնական է, որ Հնդկաստանն էլ արտադրության այդ ճյուղին պետք է կարճար տեղ տա:

Նորակառույց հիդրոէլեկտրակայաններից առավել նշանավորներն են Բհակրա-Նանգալիքը՝ Ստալեջ գետի վրա (Հյուսիսային Հնդկաստան) և Գամոդարինը՝ Մախանդի գետի վրա (Արևելյան Հնդկաստան): Սրանք համահնդկական նշանակություն ունեն: Գրանցիչ Բհակրա-Նանգալիքը ընդգրկում է Բհակրայի ամբարտակը՝ գյուղ հիդրոէլեկտրակայաններով և Նանգալի մագիստրալային շրանցքը, ոտագման մի քանի էլեկտրակայաններով:

Տասնչորս տարի առաջ, երբ Հնդկաստանը անկախ երկիր դարձավ, հնդիկ ժողովուրդը շատ բաներ ստիպված եղավ սկսել հենց այն տեղից, որտեղ կանգ էր առել երկու հարյուր տարի առաջ: Հասկանալի է, որ տասնչորս տարին կարճ ժամանակաշրջան է, որպեսզի վերացվի երկու հարյուր տարվա զաղուժային ժառանգությունը: Չգիտք է մոռանալ նաև այն, որ քի տարբերություն զաղուժաբարներից զաղատագրված այլ երկրների, ինչպեսին է, օրինակ, Չինական ժողովրդական անդրապետությունը, Հնդկաստանում տիրապետում են կապիտալիստական և նույնիսկ ֆեոդալական հարաբերությունները, որոնք խիստ կասեցնում են նրա նախնական աճաչքնալը:

Հնդկաստանում փնջարյան մեր ճանապարհորդությունների ժամանակ այնպիսիքն են Տիլպար գյուղը, որը գտնվում է Գեյից մոտ բառասուն կիլոմետր հեռու: Այդ գյուղի շատ բնակիչներ, կարբից գրգված, բացի երկրագործությունից, ընտրում են նաև մի այլ օժանդակ գրագումը, իսկ ոմանք էլ շատ հետաքրքիր գործով են զբաղվում՝ օձ են կախարդում: Գրանք մեծ մասամբ աղբատ գյուղացիներ են, որոնք դուրս գալով հայրենի գյուղից, թափառում են քաղաքից քաղաք,

լինում են մեծ մասամբ շուկաներում, հյուրանոցների դռները մտա: Այս մարդկանց եկրոպացիները հաճախ ֆակիր են անվանում: Ի զեպ, նրանք բաց օձ հմայելուց, կատարում են նաև դանազան ֆոկլորներ, գուշակություններ, որով վաստակում են, ինչպես սասցիներ, իրենց առօրյա ապրուստի մի շրջանը:

Քանի որ մենք Տիլպար գյուղ էինք գնացել օձ հմայողներին տեսնելու, ուստի նա պատմելու են նրանց մասին: Ֆակիրները, կախարդելու համար, ամենից շատ ընտրում են կորբային (փխապ օձին), որը ավելի աղդեցիկ է իր արտաբերով՝ հաստ վզով ու մեծ աչքերով:

Կորբային Հնդկաստանում անվանում են սկնգուղով հրերն: Չնայած նա թունավոր օձերից ամենատարափելին է, բայց քանի որ ֆակիրի համար ապրուստի միջոց է մտալում, ապա նա խնամում ու կերակրում է կորբային: Իհարկե, շատ ֆակիրներ զոհ էլ են գնում կորբային, բայց, շնաչած դրան, մի կտոր հաց վաստակելու համար մշուսները շարունակում են այդ գործը: Օձ հմայելու տեսարանն ինքիին շատ հետաքրքիր է: Օձ կախարդող՝ ֆակիրը, նստում է մի փոքրիկ մինգարի վրա և սկսում է նվազել իր գլուխն: Զամբյուղի մեջ, շուրջ ծածկված կորբան երաժշտության ձայնից սկսում է շարժվել, գլուխը երկաթացնել և գրավել երաժշտության աղջնույթյան տակ որթմիկ շարժումներ անել: Նա կամացկամաց բարձրացնում է դոմբը և երբեմն այնքան է վեր ձգվում, որ թվում է, թե կորբան պարում է պոլի վրա: Օձ հմայողը ավելի է սղեղրվում և բուրդ ուժերը գործադրում նրան ավելի շատ գերելու համար:

Հաճախ դուռնային ձայնակցում է երկուր ու կյոր դհուր, որի հնչյունների տակ օձերը կատարում են իրենց պարը: Եյսպիսի տեսարաններին վարժված հնդիկները ծիծաղում են, և երբ օտարականը վախենում է, Փորձված կախարդողը հաճախ օձերը փաթաթում է իր վզին, թևերին: Օտարականի անհանդրատանալը նրան ավելի է ոգևորում:

Մեր օձ հմայողը տեսնում է, որ դիտողներից կարելի է շատ բան սպասել, անմիջապես անցնում է երկրորդ գործու-

զույգանք՝ կորչալի և մանգուսայի մենամարտին: Օձ հմալողը նվազում է զուռնան, կողովից բարձրանում է կորրան՝ ուռած վրով և կախարդիչ աչքերով: Հետո նա զուռնան ցած է դնում և մյուս զամբյուղից բաց է քողոնում մանգուսային՝ օձերի սկևերիմ թշնամուն: Չնայած նա շատ փորք է, բայց ճարտիկ ու կատաղի գաղան է: Կորրան, մարդուն աչքքան ա՜տ սարսափ աղշող օձը, փորձում է փախել մանգուսայից, բայց վնդրինս, որ շատ հնարամիտ է, կայծակնային արագությամբ հարձակվում է կորբոյի վրա և ծածրակի մոտ կրծում է նրա ողնաշարը: Այդ ժամանակ կորրան պարավում է, ներկայացումը համարվում է ավարտված: Հենց դրան էլ ձգտում է ֆակիրը:

Նման էկզոտիկան շատ օտարականներ դասում են ինչ-որ խորհրդավոր և անհասկանալի երևույթների թվին: Մինչդեռ դրանք փորթիկ երևույթներ են և հարկ չկա քնդհանրացնելու և դատելու հնդկական սհաշալիքներին շարքին: Դա մի խումբ կարիքավոր մարդկանց զբաղմունքն է և ինքնին վերացող:

Բայց օձի հմայական զագանիքը կղազարի մեղ խորհրդավոր թվալուց, էթն հիշենք, որ երաժշտությունից օձը կախարդվում է: Ընդհանրապես, ֆակիրները աշխատում են այն սպավորությունը ստեղծել, թե օձ հմայելը ինչ-որ գերբնական ու թարգմած ուժի հետ է կապված և կորբոյին կախարդում են իրենց գերբնական զուռնալով: Մինչդեռ կորբոյին գերողը ֆակիրի երաժշտությունն է:

Հնդկաստանում շատ փորձեր են արել օձերին հմայել մարդու քացակալության գեպրում: Վերցրել են մագնիտաֆոնը, ձայնագրել են ֆակիրի երաժշտությունը և վերաբարադրել զամբյուղի մեջ գանձվող կորբոյի մոտ՝ ու երբ օձը լսել է սիր հրամայողի ձայնը՝ դուրսը բարձրացրել է և սկսել է նույն ձևով շարժուններ անել ու պարել:

ՀԻՄԱԿԱՅՆԵՐՈՒՄ

Հնդկաստանը ինքնին մի ամբողջ աշխարհ է: Այս րանին նպաստել է նրա աշխարհագրական յուրօրինակ սուսնձնացումը և հասկուպես Հիմալայների առկայությունը, որը երկիրը բաժանում է Ասիական մայր ցամաքից:

Հիմալայների երկրագնդի ամենավիթխարի լեռնային սիսանն է, որի զգալի մասը գտնվում է Հնդկաստանի տերիտորիայում: Նա հագվազուտ գեղեցկությունների և զոռոզ գագաթների մի գարնանայի միակցություն է: Հիմալայների բնությունը Հնդկաստանի մյուս մասերից միանգամայն տարբեր է: Եթե հնդիկներից շատերի համար մյուսը իրոր որ տարօրինակ բան է, ապա դա Հիմալայի համար սովորական է: Այսանդ է՝ մյուսն կա, և՛ հավերժական մյուսապատ գագաթներ, և՛ սառցադաշտեր: Այս տեսակետից նրա բնությունը հիշտ հակապոսակերն է հնդկական արևադարձերի: Հենց Հիմալայ անվանումը գալիս է սուսկիրիտերին լիզվից, որը բառացի «ձյունների քնակատեղի» է նշանակում:

Հիմալայների պատենշի նման ձգվում է Հնդկաստանի հյուսիսում և երկիրը բաժանում կենտրոնական Ասիայից: Այս վիթխարի լեռնաշխարհին ժամանակին շատ մակդիրներ են տվել: Սրբեմն նրան «Ասիայի բարե մեծ գտի» են անվանել, կրթմն էլ՝ «Մեր մյուրակի սուպատ»:

Հիմալայների ամբողջ սիրտերը հակալական տարածություն է՝ զբաղեցնում: Նրա երկարությունը հավասար է 2,400

կիրմետրի: Եթև Հիմալայները մի պահ պատկերացնենք Եվրոպայի բարեկեցի վրա, ապա նրա մի ժայռ կլինի Անգլիայում, իսկ մյուսը կհասնի Կասպից ծով: Հիմալայները լայնությունը հասնում է 180—350 կիրմետրի, իսկ բռնած ընդհանուր տարածությունը մոտավորապես 650 հազար քառակուսի կիրմետր է: Այլ խոսքով, Հիմալայների բռնած տարածությունը երկուս ու կես անգամ ավելի է, քան Մեծ Բրիտանիայինը: Հիմալայները հարկի կողմի բացառիկ շափերի հասնող վեր բարձրացած մի հատվածն է, եթև մի պահ պատկերացնենք, որ այդ լեռները կարելի լիներ քաղցել ու փռել աշխարհով մեկ, ապա դրանից երկրագնդի մակերեսը 18—20 մետրով կբարձրանար:

Հիմալայները հին հունական աշխարհագրագետներին հայտնի էին Հիմաուս կամ Հեմոդոս անուններով: Այբրահեզը Մակեդոնացու արշավանքին մասնակցող հույները այդ լեռները անվանել են «Նեղիկանի Կովիստ»:

Հիմալայներով է պայմանավորված երկրի աճադին տարածությունների կլիման: Այդ լեռները պատնեշի նման փակում են Կենտրոնական Ասիայից եկող ցուրտ քամիների ճանապարհը, իսկ հարավից՝ մուսսոնների հոսանքը և խոնավությունը պահում միջին ու հարավային լայնքերում: Այս հսկայական պատնեշը անցնելու համար կան մի քանի լեռնանցքներ, որոնցից առավել հայտնի է Խասյիթը: Այստեղով են Մակեդոնացու բանակները Հնդկաստան մտել: Այստեղով են անցել Լենկթեմուրը, Նադիր շահը:

Միշտ էլ Հիմալայները մարդկանց գրավել է իր վեհուբյշամբ ու գեղեցկությամբ, բայց նրա անմատչելիությունը, ինչպես ասում են նրա անդամապային բարձունքը շատ խորհրդավոր է դարձնում այդ լեռները, որը համարվում էր գերբնական ուժերի ու աստվածների բնակատեղի: Պատահական չէ, որ Հիմալայներին «Նեղիկանի Սլիմպիտ» անունն են տալիս: Հին հնդիկների պատկերացումով Հիմալայները եղել է երկրորդակ աստվածների վայր: Առավել հռչակվել է Կալյասա լեռը, որին հին հնդիկները համարել են Երվա աստծու

բնակատեղը: Կալյասա անունով է կոչվել Էլլորայի ժայռակերտ անձարներից ամենից աշխի ընկնողը:

Հիմալայների հսկայական նշանակությունը ապացուցում է նաև այն փաստը, որ այստեղից են սկիզբ առնում Հնդեկաստանի ջրուտար գետերից շատերը: Հիմալայներում են ծնվում հնդիկների սրբազան Գանգեսը, Բրահմապուտարան, Զաման և Ինդոսի մի քանի վտակներ: Հիմալայները արտադարձ բարձր է: Այստեղ են գտնվում մեր մոլորակի ամենաբարձրագուր գագաթները: Հիմալայներում կան 500 գագաթներ, որոնք մշտապես ձյունապատ են և Եվրոպայի ամենաբարձր սարից՝ Մոնթբլանկը (4810 մ) բարձր են: Քառասուն գագաթ բարձր են 7000 մետրից, իսկ տասը գագաթ էլ ունեն 8000 մետրից ավելի բարձրություն: Դրանց մեջ ամենաբարձրն է Չամոլունգման կամ Ջոմոլունգման (Էվերեստը): Պակաս չեն Կանչենջանգան, Գաուրիգանկարը (որին երկար ժամանակ շփոթել են Էվերեստի հետ), Կամոնգ, Նանգա-Գինն և մյուսները:

Հիմալայների գագաթների լուսապսակն է վեհադանձ Չամոլունգման, որը ոչ միայն Հիմալայների, այլև ամբողջ աշխարհի ամենաբարձր լեռն է. ծովի մակերեկույթից բարձր է 8848 մետրով: Ի զեպ, երկար ժամանակ Չամոլունգմայի բարձրությունը համարվել է քիչ ավելի, այն է՝ 8852 մետր, սակայն վերջին չափումները ավելի ստույգ եղան և ստացվեց 8848 մետր:

Էվերեստ անունը այդ սարին ավել են անգլիացիները, որն ունի այսպիսի պատմություն: Երբ տասնիններորդ դարի կեսերին նրանց կողմից ուժեղացավ Հնդկաստանի երկրաբանական ուսումնասիրությունը, այն գլխավորում էր գեներալ Ջորջ Էվերեստը: Երկրաբանական աշխատողները տարվում էին նաև Հիմալայներում: Ուսումնասիրվում էին նրա գագաթները: Անդլացիներն էլ որոշեցին ի պատիվ Ջորջ Էվերեստի կոչել Հիմալայների ամենաբարձր լեռը: Նրանք հաշվի չառան, որ այդ սարը գեներալը այդ անցյալից ունի իր սեփական շատ սիմվոլիկ անունը՝ Չամոլունգման կամ Ջոմոլունգման, որը նշանակում է «Առաջավորների մայր» և գալիս է հինգի լեզվից:

միշտ է, ներկայումս վերականգնված է նրա վաղեմի անունը, բայց բանի որ մտա մեկ դար այդ սարը հայտնի էր անզիսացիների կողմից արված անունով, զրա համար էլ հաճախ Չոմոլունգվայի հետ միասին զգուժում է նաև էվերեստ, բայց վերջինս անմզում է փակագծի մեջ:

Մարդիկ հաճախ են փորձել նվաճել Չոմոլունգվան, հասնել նրա գագաթին: 32 տարվա ընթացքում շատ արյուհիստների բազմիցս փորձեցին հասնել Չոմոլունգվայի գագաթը: Բայց հասնել գագաթին չէր հաջողվում: Վերջապես, 1953 թվականի մայիսի 29-ին նեպալցի Տենսինգը և նորզելանդացի Հիլլարին բարեճաշող կերպով օդապարհելով իրենց նախորդներին փորձը՝ հասան աշխարհի ամենաբարձր կետին՝ Չոմոլունգվայի գագաթին: Այսպիսով մեր մայրաքաղիկն շնաջողվեց մարդկությանից թաքցնել իր վերջին անմատչելի կետը:

Հիմալայների երկրորդ գագաթը (Չոմոլունգվայից հետո) Կանչենջանգան (այլ կերպ կինչինջունգա) է: Նա գտնվում է Հնդկաստանի և Նեպալի սահմանի վրա, ունի 8585 մետր բարձրություն և Չոմոլունգվային դիցում է 26 մետրով: Հիմալայների գագաթները ընդհանրապես աճել են, բարձրարժև և գիհասարանչ: Նրանցից ամեն մեկը ճանապարհորդներին գրավում է յուրովի: Կանչենջանգայի մասին հիացմունքով է խոսում ավստրիացի աշխարհագրագետ և ալպինիստ կրոյլիկ Կրենկը: «Մեր առջևն է,— գրում է նա,— սևադամների բեռքը», նշանավոր Կանչենջանգան: Եթե հեռագիտակով նայենք, ապա նրա կողմնակի լեռների նիստերը ինքնուրույն լեռներ են թրվում: Սառցե պատերը հասնում են վիթխարի շափերի: Կարեւր է զիտել հակա լանջերը, որոնց վրա սառցազաշտեր կան: Բոլորը այդ պատերի վրա նկատում են սառույցների առաջացրած սկոսներ, որոնք շատ բնորոշ են Հիմալայների սառցապատ գագաթների համար: Եւ շատ անգամ եւ հեռադիտակով ուսումնասիրել իր տեսակի մեջ միակ այս գագաթը: Եւ նրան տեսել եւ՛ ն՛ առաջիտյան, վառ արևով լուսավորված, ե՛ւ՛ մայրամուտի մեղմ շողերի մեջ, ե՛ւ՛ անզամ աղուտ լուսնի փայլի տակ: Եվ ամեն անգամ լեռը ինձ պատկերանում էր խորհրդավոր ու ռ իրական: Այս սարը կարծես մեր աշ-

խարհին չի պատկանում, նա ճախրում է ինչ-որ վերին երկնակամարում: Նա, ինչպես ինձ թվում է, զերսզանցում է գագաթները՝ նվաճելու մարդկային հնարավորություններով:

Հիմալայների գագաթին կլոր տարին նստում է հալվեթական ձյունը: Քիչ ներքևում տարածված են արլյան մարգագետինները, որանց արածում են տեղացիների նախիրների ու հոտերը: Ավելի ցածրում փռված են լայնանիստ ու գեղանախի լեռնահովիտները, որոնց հիշեցնում են հնդկական բլուրիները: Այստեղ արդեն սար է, առատորեն աճում են բրինձ, ցորեն, գանաղան մրգեր ու բանջարեղեն: Այս մասերում արդեն բնակավայրեր կան:

Հիմալայների բնությունն է պատճառ եղել, որ նրա, հապակա հարավային լանջերում, հիմնվել են մեծ թվով կուրորտներ ու հանգստավայրեր՝ Սրինագար, Սիվլա, Զարչիլինգ, Շիլոնգ և արիչներ:

Հիմալայներում են գտնվում Հնդկաստանի երկու նշանավոր նահանգները՝ Քաշմիրը և Ասսամը: Ասսամից զեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Հիմալայների խորքերում են գտնվում Բհուտան և Սիկկիմ իշխանությունները: Բակ հարավ-արևմուտքում էլ գտնվում են Մալայուր և Տրիպուրա շրջանները:

Ինչ վերաբերում է Նեպալին, ապա նա ինքնուրույն պետություն է, որի մայրաքաղաքն է Կատմանդուն:

ՐԱՇԱՄԻՐԻ ՀՈՎՏՈՒՄ

Քաշմիրը Հնդկաստանի ամենահյուսիսային և միաժամանակ իր բնությամբ էլ ամենազեղապանսիլ նահանգն է: Պաշտոնապես նա կրկնակի անուն ունի՝ Ջամու և Քաշմիր, բայց ստորյա խոսակցության ժամանակ և ընդհանրապես նա հայտնի է Քաշմիր անունով: Քաշմիրը գտնվում է Պակիստանի և Չինաստանի (Տիբեթի) միջև:

Քաշմիրը Սովետական Միությանից բաժանվում է Աֆղանստանին պատկանող մի նեղ տերիտորիայով: Իր ժամանակին այդպես են արել անգլիացիները՝ բաղաբական հայտնի գործիչ Չերչիլի ջանքերով: Գրանով նա ուղում էր Հնդկաստանի և Սովետական Միության միջև անջրպես ստեղծել:

Քաշմիրը հարավային մասում բուն Հնդկաստանից բաժանվում է Փիր-Փանջալ շղթայով: Քաշմիրը մեր մոլորակի այն առանձնակի ու հետաքրքիր վայրերից է, որը կախարհում է մարդուն և նրա մոտ առաջացնում սեր ու հաճելի զգացմունք դեպի բնությունը: Այս հիանալի կերբում միահյուսվում են վեհապանծ Հիմալայների զազաթները, կանաչ մարգագետինները, լազոր լճերը, խոր և լայնահատ հովիտները, որոնք գարնանը և ամռանը ծածկվում են թավշյա խոտով: Ահա թե ինչ է գրում Քաշմիրի մասին հնդիկ գրողը. «Եթե բնության մեջ գեղես ապրում է գեղեցկությունը, եթե գուր ջանկանում եք դիտել զրոյառային պատկերներ, ապրել ամե-

նատաղը կլիմայում, զգալ Հիմալայների անկրկնելի կանչը՝ էկեք Քաշմիր: Բերև ձեզանից շատերին այս խոսքերը իրականության հետ առևտրվում չունեցող ազմկող սեկլամենթ բվան: Այն զեպրում աշխատեցեք ամեն ինչ ձեր աչքերով տեսնել»:

Հիմալայները մի շարք տեղերում կարտված է խոր և լայնանիստ հովիտներով, որտեղով հոսում են սառցադաշտալից սկսող շատ գետեր, իրենց ջրերը տանելով դեպի Ինդոս, Գանգես և Բրահմապուտրա: Այդպիսի հովիտների թվին է պատկանում Հիմալայների հյուսիս-արևմտյան մասում գտնված Քաշմիրի հովիտը, որտեղ գտնվում է Սրինագար քաղաքը: Այս հովիտը իր բնության ճարտարությամբ և գույների պայծառությամբ աշխարհի ամենազեղապանսիլ անկյուններից մեկն է: Հովիտը գրվերգել են պարսիկ բանաստեղծները, որոնք նրան սերկրային դրախտ են անվանել: Այս հովիտն ունի մոտ 140 կիլոմետր երկարություն և 40 կիլոմետր լայնություն (իսլայն մասում): Հովիտից հյուսիս և արևելք բարձրանում են Հիմալայան ձյունածածկ զապաթները, որոնց կենտրոնական մասում վեր է խոյանում Ծանգա-Փարթաթը 8126 մետր բարձրությամբ: Հովտով դանդաղ, սյրապատույտ գեպի արևմուտք է հոսում Կենտրոնական Հիմալայներից եկող Զեյամ գետը:

Գեպի Քաշմիր տառաղ դիտարկ ճանապարհը Ջեյամի հովտով անցնող խնուրին է: Քաշմիրի հովիտը գտնվում է ծովի մակերևույթից 1840 մետր բարձրության վրա և իր տեսարանների վեհությամբ մրցակիցներ թիչ ունի և՛ Ասիայում, և՛, գուցե, աշխարհում: Այս նահանգի ոչ միայն բնության գեղեցկություններն են հայտնի, այլև նրա զարմանահարյա սրահասանիքի համարյա ամբողջը է աշխարհով մեկ: Այստեղի վարպետների հմուտ ձեռքերով են պատրաստվում քաշմիրի նշանավոր շալիկը: Ի գեպ, այս շալիկը պատրաստում են «պաշա» կոչվող ցեղական այժերի աղվամազից: Այն շատ նուրբ է և թանկ է գնահատվում: Իր ժամանակին քաշմիրի շալիկը համարվում էին ամենամեծ նվերը:

1 Журнал «Современный Восток», 1960, № 2.

Քաշմիրցի վարդանները նուրբ փորագրողներ են՝ արծա-
թի, սակու և սանդղալի փայտի վրա: Պակաս հիանալի չեն նաև
քաշմիրցիների ասեղնագործ կտորները, դարբարյա իրերը,
զորգերը:

Քաշմիրի ժողովրդի ուսումնասիրությունը հետաքրքիչ
նշաթ է ստալիս ոչ միայն աշխարհագրադեռին, այլև ազգա-
դրագիտին: Քաշմիրցիները բնավորությամբ խողազասեր ու
հյուրասեր մարդիկ են: Եթե այդ երկրի մի ինչ-որ անձանոթ
վաշրում զուր մուրովներ, կարող եք համոզված լինել, որ ձեզ
սիրով կպաշտպանեն: Քաշմիրցիները պարզամիտ լեռնցի-
ներ են, որոնք զբաղվում են փոքրիկ հողակտորներ մշակելով
կամ անասնապահությամբ: Միայն զբոսաշրջիկների զավու
ժամանակ, որը տեսւմ է մաշիսից մինչև սեպտեմբեր, եր-
բանք կարողանում են մի քիչ աշխատել՝ մրգեր, ծաղիկներ
կամ էլ հիանալի հուշանվերներ վաճառելով:

Քաշմիրի գեղատեսիլ հովտում է գտնվում իշխանություն
մայրաքաղաք Սրինագարը (Սուրինագար), որը նշանակում է
«Արևի քաղաք»: Նա կառուցված է Ջելամ գետի ափին՝ քաղ-
մաթիվ կղզիների վրա, որոնք իրար են միացված յոթ կամուր-
ջով: Սրինագարյն իրավամբ «Արևելքի Վենետիկ» են անվա-
նում:

Սրինագարը ունի մոտ 250 հազար բնակիչ և գտնվում է
ծովի մակարդակից 1600 մետր բարձրություն վրա: Քաղաքում
կան մեծաքսոսործական և բրդյա գործվածքների ֆաբրիկա-
ներ: Սակայն Սրինագարում յայն առարձում ունի արհեստը
Այս քաղաքում հատուկ թանգարան կա, որտեղ կարելի է տես-
նել Քաշմիրի վարդանների հիանալի ստեղծագործություն-
ները:

Սրինագարը նաև Քաշմիրի մշակութային կենտրոնն է,
իբ համալսարանով և այլ բարձրագույն հաստատություննե-
րով:

Սրինագարից ոչ հեռու գտնվում է Գալ լիճը, որն ունի 8
կիլոմետր երկարություն և 5 կիլոմետր լայնություն:

Այս գեղատեսիլ լիճը զբոսաշրջիկների նախընտրելի

վայրն է: Նրա վրա լողում են հատուկ նավակներ, որոնք
հանգստյան տների զեբ են կատարում:

Քաշմիրում Մեծ Մոգոլների ժամանակաշրջանից շատ
հուշարձաններ են մնացել, որոնց մեջ առանձնակի ուշադրու-
թյան են արժանանում նրանց որոշ անկամ այգիները: Քաշմի-
րի գեղեցիկ բնությունն ու զովասուն կլիման իր ժամանակին
գրավել է Ազրալում և Գլխիում հաստատված արքաներին և
իշխաններին, որոնք շողից պաշտպանվում էին զովասուն
Վաշմիրում և հանգստանում այս շքեղ այգիներում, որոնք
հայտնի էին «Մեծ Մոգոլներին» այգիներ անվան տուկ և հիմա
էլ պահվում են խնամքով:

ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԵՆԱԱՆՉՐԵՎՈՏ ՎԱՅՐՈՒՄ

Ննդկաստանի ծայր հյուսիս-արևելքում է գտնվում Ասամի նահանգը, որը հարում է Տիրեթին և Բիրմային: Հարավում Ասամը սահմանակից է Արևելյան Պակիստանին: Ասամի տարածությունը 220 հազար քառակուսի կիլոմետր է, բնակչությունը մոտ 10 միլիոն մարդ: Նրանք մեծամասամբ բնեզայացիներ և ասամցիներ են, կան նաև այլ ցեղեր: Ասամի բնակչության տարրեր գանգվածները գտնվում են դարգաման տարրեր մակարդակի վրա:

Բնեզայացիների և արևելա-բիրմական ցեղերի (նազա, դարո և այլն) միջև եղած տարբերությունները միշտ չէ, որ դրանց եկողի համար նկատելի են: Այդ անտեղյակությունը բխում է նրանից, որ Ասամը բնի է ուսումնասիրված Ասամի գլխավոր քաղաքներից են Գաուհատին, Ծիլլոնգը: Վերջինս Ասամի մայրաքաղաքն է և գտնվում է ժողի մակերևութային 1500 մետր բարձրության վրա: Բնակչության խտությունը մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա, Բահմապուտրայի հովտում, կազմում է 250 մարդ, իսկ լեռնային շրջաններում՝ 50 մարդ:

Կալվաթայի շոգից ու ազմուկից հետո Ասամը հանգստի բացառիկ հնարավորություններ ունի: Ասամը եկողը կարող է անզորություն գտնել եղևնու անտառներում, իսկ զրոսաշրջիկը, կարող է որոնել տարրեր ցեղերի կնդրոսիկ գանձեր: Ով որս է սիրում, կարող է առկնույթա անել շունչլիները, որտեղ գնա

Քափառում են վազրեր, հովազներ, սև արջեր, բիզոններ, վայրի գոմեշներ, փղեր և այլն:

Ասամի բնության դարձրեց է Բահմապուտրա (Բահմի դրի) գետը, որը անձրևի ժամանակ վարարում է, իր սուլորական մակարդակից բարձրանում 10 մետրով ու ծածկում հակառական տարածություններ: Այս բնական ոռոգման հետեվանքով առատ է լինում ջուլին ու բրինձը: Բայց Բահմապուտրան նաև հանախակի ափերումների պատճառ է լինում:

Ասամը հյուսիսից փակված է Հիմալայներով, հարավարևելքից՝ Բիրմական լեռներով, իսկ հարավ-արևմուտքից նա բաց է զեպի Բենգալյան գաղաթավայրը: Այգլիսի դիրքն էլ պատճառ է այն բանի, որ Ասամը շատ ավելի մեծ աստիճանով է ենթարկվում հարավ-արևմտյան ամառային մուսսոնների ազդեցությանը, քան Նեղիսասանի մնացած մասերը: Սովորաբար հունիսի կեսերին ամառային մուսսոնը արգեն հասնում է Ասամ և օվկիանոսից այստեղ է բերում մեծ քանակությամբ անձրև: Իդրո չէ, որ Ասամի ծայր արևմտյան մասում գտնվող Չեռապուներա բնակավայրը աշխարհի ամենաանձրևոտ վայրի հռչակն է վայելում: Չեռապուներա գրանցվում է Ծիլլոնգից հարավ՝ նրանից 50 կիլոմետր հեռավորության վրա: Չեռապուներայում տարեկան միջին հաշվով մինչև 12.000 միլիմետր մթնոլորտային տեղումներ են թափվում: Ի զեպ, Կրեմեն ալդ քանակը ավելի շատ է լինում:

Փորձենք Չեռապուներայի մթնոլորտային տեղումները համեմատել Երևանի տեղումների հետ: Բայց, նախքան այդ, վերհիշենք զայրոցական աշխարհագրությունից հետևյալը, որ աշխարհագրության մեջ գիտական լեզվով անձրևը, ձյունը, կարկուտը, ցողը, եղյամբ կոչվում են մթնոլորտային տեղումներ: Օգիբեութարանական կայաններում զրված են անձրեվաչափեր կամ տեղումնաչափեր, որոնցով չափում են տեղումների քանակը: Կայանի աշխատողները ամեն անձրևից հետո նրա պարունակությունը զտաարկում են մի շափոզ բաժակի մեջ, որը միլիմետրային բաժանում ունի, ապա մասնաձևում գրանցում ջրաչափերի բարձրությունը: Եթե ձյուն է զալիս, ապա զնում են ասք տեղ, որ ձյունը հալվում և հետո

լցնում են շափող բաժակի մէջ Տարվա վերջին այդ թվերը գումարում են և ստանում տեղումների ընդհանուր բանակը միլիոնտերով: Հաջած է, որ Երևանում տարեկան մոտ 320 միլիոն տեղումներ են թափվում: Համեմատելով Երևանի միջին տարեկան տեղումները Չեռապոլսիչայի հետ, կտասցվի ահեղի տարբերություն: Ստացվում է, որ Չեռապոլսիչայում մեկ տարում այնքան տեղումներ են լինում, որքան Երևանում 37 տարվա ընթացքում: Պատահական չէ, որ այս քաղաքին է արվում անճրեկ համարումներ՝ այնքան ուղիղորդ:

Աստամի բուսական մածկը կողմված է մշտադալար արևադարձային անտառներից: Աստամի թափումներում են պահպանվել Հնդկաստանում եղած առավել տիպական ու հետաքրքիր կենդանիներից շատերը:

Աստամի ջունդյիններում պատահող վայրի կենդանիներից և թռչուններից շատերին մարդն արգիս բուսեացրել է. դրանցից են՝ փիղը, գոմեշը, զերուն, հափը և շատ ուրիշներ: Սպայն, քանի որ փիղը բազմանում է միայն ոչ ընտանի պայմաններում, հետևապես նրանց ընտանի կենդանիների թվին չեն դասում:

Կար ժամանակ, երբ հնդկական անտառներում ամենուրեք կարելի էր փղերի հանդիպել՝ սկսած Հինալայների հարավից մինչև Հինդուստան թերակղզու մայր հարավը: Բայց ասինքն սրբ ժամանակի ընթացքում հասցրեց այն բանին, որ նրանք պահպանվեցին մուսուսային անտառների առավել վայրի, կուտական մասերում, զիտվորապես Աստամի, Ռասար-Պրազնի, Բենդալայի, Օրիտայի, Մազրաթի, Մայսուրի և Քերալայի նահանգների լեռնային ջունդյիններում:

Վայրի փեմուտմ փղերը թափառում են հասերով, որոնց սովորաբար առաջնորդում է մայր փիղը: Նրանք համարյա ամբողջ օրը ուտում են, բայց չուր խմում են օրը երկու անգամ՝ լուսարարցին և մարմատուրին: Փղերը սնվում են զբլիտավորապես կոշտ կերով՝ բամբուկով, շաքարիզեղով, ծառերի տերևներով: Օրվա ընթացքում մեկ փղի օգտագործած կերի ընդհանուր քաշը հասնում է մինչև 15 փթի: Փիղը օրվա մեջ քիչ է հանգստանում, այն էլ միայն կեռօրվա շօգին: Նա

լնում է սովորաբար կենդանիներին մոտ, կողքին պահած վիճակում: Իսկ եթե հանկարձ քուն է մտնում կանգնած վիճակում, ապա զա նշան է, որ փիղը վատառող է: Փղի կատարողածքն այնպիսին է, որ նրա համար նատեղը շատ անհարմար է, դրա համար էլ նա նստել չի սիրում:

Փեր ու արտասովոր ծանրաշարժ փիղը իրականում շատ ճարպիկ, ուժեղ կենդանի է: Խելացի՝ է արդյուր փիղը, Այս հարցին պատասխանենք մի գիտնականի խոսքերով, որը երկար տարիներ եղել է Նյու-Յորքի կենդանաբանական այգու գլխավոր և բազմակողմանի ուսումնասիրել է տարբեր կենդանիների վարքը: Այս գիտնականը իր ցուցակում նշած տասը առավել խելացի կենդանիների շարքում հնդկական փղին գրանցել է երրորդ տեղը, նրանից առաջ թվելով շինպանդն և օրանդուտան կապիկներին. փղից հետո հաջորդաբար գալիս են ձին, կուրքը, առյուծը, գրիլլին, գորշ արջը, քարայծու և շունը: Փղի խելացիությունը ամենից շատ օգտակար է լինում անտառներում, որտեղ նրան վարժեցնում են ծառերի հասարակար բաշխելու, զորեղու կամ հավաքելու և իբրև վրա գործելու մեջ: Փիղը օգտագործվում է նաև որպես բնականի անտառ՝ ծանրությունների տեղափոխելու համար և կարող է խոս ջունդյին կամ հանճուտի միջով դնել բոլորովին ճանապարհադուրսի տեղերով:

Փղերը կենդանական աշխարհի հսկաներից են, իսկ ցամաքային կենդանիների մեջ՝ ամենամեծը: Ասիական կամ հնդկական փղերը իրենց մեծությունը գիշում են աֆրիկյան փղերին: Հնդկական փղի բարձրագույն հասնում է մինչև 3 մետրի, իսկ մերեն քաշը մինչև չորս տոննայի (համարյա 55 անգամ ավելի, քան միջին մարդու քաշը):

Փղի մորթը հաստ է, գորշավուն և տեղ-տեղ ծածկված մազմզովներով: Վերին շրթները ձգվել և առաջացրել է կրճեթի, որը նրա համար ձեռքի զոր է կատարում: Փղից նստ ցանկություն կարող է մերթ կարճացնել, մերթ երկարացնել իր կնճիթը: Կնճիթի փղի համար հստատության և շոշափելիքի զգայության է նաև իսկ երբ փիղը ցանկանում է շուր խմել, ապա նա քիթածակով ներս է բաշտում, և կնճիթում

բաժնական հերոսի վերջնելուց հետո, բարձրացնում և դասարկում է կոկորդի մեջ:

Փղի վերին ծնոտից զուրս են ջյցվում երկու հսկա աատմ-ներ՝ ժանիքներ: Ընեց յոչ ժանիքներն են, որ փղոսկր են կոչվում: Դրանց երկուսուսուրը հասնում է մինչև երկու մետրի, իսկ բանը էլ 50-ից մինչև 90 կիրոգրամի: Ընդիկ հմուտ վարպետները փղոսկրից զմայլելի ու նուրբ զեղարվեստական իրեր են փորագրում: Սակայն հնդկական ոչ բոլոր փղերն են, որ ունեն ժանիք՝ կան այնպիսիները (սեմուկնա»), որոնք ժանիք չունեն:

Փղերը բնտանի պայմաններում հազվագույն են բազմա-նում: Ի զոհ, այգրպիսի գեպերից մեկը Մոսկվայի կենդա-նաբանական այգում 1952 թվականին տեղի ունեցած փղի ծնունդն էր, որին անվանեցին «Մոսկվիչ»:

Փղերի որսը շատ զովար գործ է և պահանջում է մեծ վարպետություն: Ընդիկները կանխապես չունգլիներում մի մեծ տարածություն են ընտրում և հաստ դերաններով ցան-կապատում: Դրանից հետո փղերին դանդաղան ձեռքով գայ-թակզեցնում, գեպի ցանկապատած վայրն են ըջում և ապա փակում են դուռը: Վայրի փղերի հետագա վարժեցումը և սորոտն ենթարկելը արզին կատարում են նրանց ընտելոց-ված կղբայրների միջոցով: Շատ կարճ ժամանակում վայրի փղերը ընտելանում և սկսում է սոսակար աշխատանք կա-տարել: Մովորարար ընտելացնում են փոքր հասակի փղե-րին՝ 2—15 տարեկաններին: Մեծահասակ փղերը զովար բն-տելացվելու պատանուով ծուղակն ընկնելուց հետո սովորա-բար ազատ են արձակվում:

Աստամի չունգլիների փնտրավոր աշխարհի ներկայացու-ցիչներից հետաքրքիր են վայրի հավիրը, որոնք հանդիսանում են մեր ներկա բնտանի հավիրի նախնիները:

Հավիրի հարյրները Հարավային Ասիան է: Մարդը նրանց առաջին անգամ ընտելացրել է Ընդկաստանում: Այստե-ղից նա անցել է Չինաստան, Եգիպտոս, որտեղից էլ Եվրո-պա և ապա օտարածվել աշխարհով մեկ: Ի զոհ, թուրքներին բնտելացումը մարդու կրօնից ավելի ուշ ժամանակաշրջանում է

է կատարվել, րան անասուններինը: Քեական է, որ հավերն էլ Եվրոպա են բերվել համեմատաբար ուշ ժամանակներում: Ընդկաստանի անասուններում մինչև հիմա էլ զոն վայրի վի-ճակում է մնում բանկիվյան կամ կարմիր արագազը: Նա մեր այսօրվա կենդանի դարբուցիչի նախահայրն է:

Երբեմն մարդու մոտ հարց է առաջ գալիս, թե ինչն է արագազը այդպես անժամանակ կանչում: Քանից պարզվում է, որ մեր ներկա արագազների պատկերը լինելով հասարակա-ծային երկրների «բնակիչ»՝ հարմարվել են տեղի բնությանը և նրանց բնազն էլ վարժվել է պան: Հասարակածային շրջ-ջաններում կլոր տարին գիշերը և ցերեկը հավասար են, այ-սինքն՝ տևում են 12-ական ժամ. արևը ծագում է ժամը 6-ին և մայր է մտնում ժամը 18-ին: Հետևապես մեզ համար արա-գազի անժամանակ արթնանալը հեռուանք է իր պայպերից մտացած գարավոր բնազդի: Երբ արագազը մեզ մոտ կեպի-չերին կանչում է, ապա այդ ժամանակ իր հայրենիքում ար-զին լուսաբայ է:

Թե Աստամի և թե ընդհանրապես Ընդկաստանի կեն-դանական աշխարհի ներկայացուցիչներին կարելի է հանդի-պել աշխարհի համարյա բոլոր կենդանաբանական այգիներ-ում, այդ թվում նաև մեզ մոտ, Երևանի կենդանաբանական այգում:

Ասամում ջունգլիներից ազատված տարածություննե-րում մշակում են բլեյ, բրինձ, ջուժի և այլ կուլտուրաներ: Հաս-կանայի է, որ այդտեղ արհեստական ոռոգման կարիք չի ըզ-գացվում: Նշված կուլտուրաներից ամենից կարևորը թխն է, որը Ընդկաստանի արտահանման մեջ կարևոր դեր է խաղում: Ասաա տեղումները, ջերմությունը և կարմրահողը լավ պայ-մաններ են ստեղծում թխնի մշակման համար:

Մինչև տասնութերորդ դարը ամբողջ աշխարհին Չինաս-տանն էր թեյի մատակարարում: Սակայն տասնիններորդ դա-րի սկզբներին Չինաստանից թեյը Ընդկաստան են բերում: Այդ ժամանակվանից Ընդկաստանում թեյի մշակումը հասուկ ուշադրության է արժանանում և կարևորություն ստանում:

Հարար ութնաշյուր բաաները թվականից թեյի մշակումը սկսվում է նաև Ասամում: Մեկ տասնամյակ հետո հնդկական

Քիչը սկսում են արտահանել Անդրիա: Քեյի շահավետությու-
նը նկատի ունենալով՝ անգլիացիները Հնդկաստանում կազ-
մակերպում են մի շարք ընկերություններ և ընդարձակում
Քեյի պլանտացիաները, որոնք այսօր էլ զարգարում են Արև-
մուջյան Հիմալայների՝ Ասսամին հարող ստորոտները:

ժամանակի ընթացքում Քեյի մշակումը տարածվում է
յուև Հարավային Հնդկաստանում, Սակայն, նրա տեսակարար
կշիռը Հնդկաստանում մշակվող Քեյի ամբողջ արտադրանքում
մեծ չի և կազմում է ընդամենը 21 տոկոս:

Քեյի կուլտուրան Հնդկաստանի անաեսուրբյան մեջ շատ
կարևոր դեր է խաղում: Նա արտահանվող կարևորագույն
սպրանքներից մեկն է: Հնդկաստանի Քեյի հավաքը 1960—61
թվականներին կազմել է 350 հազար տոնն, որի 60 տոկոսը
բաժին է ընկել Ասսամին: Ասսամը աշխարհի Քեյի մշակման
Հիմնական կենտրոններից մեկն է: Ասսամի շերտնիվ է, որ
Հնդկաստանը Քեյի մշակումով առաջին տեղն է կրավում: Աս-
սամի Քեյի պլանտացիաների ընդհանուր տարածությունը
կազմում է 150 հազար հեկտար: զա Հնդկաստանում եղած
Քեյի պլանտացիաների ընդհանուր տարածություն կենս է
կազմում:

Ասսամի բաղադրների ուսումնասիրությունը շատ ժամա-
նակ չի խլում: Ասամիև նշանավոր բաղադրներից են Եիլունդը,
որը Ասսամի մայրաքաղաքն է և Գաուհատին, որը Ասսամի
երկաթուղղգծի վերին կետն է:

Մի քանի խոտը Եիլունդի մասին. ինչպես ասացինք նա
զանվում է 1500 մետր բարձրության վրա: Հնդկաստանի գե-
ղեցիկ վայրերից է. նշանավոր կուրորտ է: Եիլունդի շուրջը
կան բազմաթիվ գեղատիպի բլուրներ, հովիտներ: Բայց գրո-
ուաշրջիկների համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում
Նեապոլեոնը, որը գտնվում է Եիլունդից հարավ-արևմուտք:

Ասսամի հարավային մասում գտնվում են Հնդկական
հանրապետության երկու տերիտորիաները՝ Տրիպուրան և
Մանիպուրը:

Առաջինը՝ Տրիպուրան, ընկած է Ասսամի և Արևելյան
Քափիստանի միջև, խիկ երկրորդը՝ Մանիպուրը ընկած է Բիր-
մայի և Ասսամի միջև:

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մինդճիա և Սաուդուրա լեռները, Նարբազա և Տապոի
դեղերը Հյուսիսային և Հարավային Հնդկաստանի միջև եղած
սահմանաբաժան գիծն են: Այդ լեռների և գետերի հետ միա-
պին հյուսիսից եկող նվաճողներին արդեւք են հանդիսացել
յան խիտ և անանցանելի անտառները: Եարժվելով Գեկանի
սարահարթից հարավ մենք կմտնենք տաժիկների երկիրը՝
Տամիլնադ և Մայսուր: Իսկ դրանից ավելի հարավ ընկած է
Քերալան: Հարավը ունի իր բովանական ուրույն պատմությունը:
Նրա բնակիչները պատկանում են դրավիդյան խմբին և սաեռ-
ծել են համապատասխան քաղաքակրթություն: Հարավային
Հնդկաստանը ավելի շատ է զարմանք պատճառում, քան
Հյուսիսայինը: Հնդկական կյանքի անցած շրջանի շատ
ստանձնահատկությունները լավ են պահպանվել: Հարավում
Հայտնի է, որ Հյուսիսային Հնդկաստան ներխուժած Տրոսակ-
ները շատ հաճախ մինչև Հարավ չեն հասել: Չէ՞ որ Ալեքսանդր
Մակեդոնացու արշավանքները, արաբական ու մոնղոլական
ներխուժումները կատարվել են միայն Հյուսիսային Հնդկաս-
տանում: Այս բոլորը նպաստել է, որ Հարավը մեն ավելի
շատ հնդկական էլ հենց Հարավն էլ, ինչպես ասում են,
մնաց որպես Հնդկական օրթոդոքսություն հնարարն:

Հարավում բնակվում են դրավիդյան չորս ժողովուրդ՝
կաննարա, տելուգու, տամիլի և մալայոլի: Նրանք կազմում
են Հարավի բնակչության 80 տոկոսը: Կաննարա ժողովուրդ

տարածման շրջանը Մայսուրի նահանգն է, նրանց թիվը հասնում է 15 միլիոնի: Տնտեսու կամ անզոր սոցիալիզմը կազմում է Անգլո-Պարսի նահանգի հիմնական բնակչությունը: Անգլո-Պարսի սոցիալիզմը մոտ 33 միլիոն է:

Մոլայայի սոցիալիզմը բնակվում է Քերակղզու հարավ-արևմտյան մասում, Մայսուրյան ափին՝ Քերակա նահանգում, նրանց թիվը կազմում է 13 միլիոն: Իսկ ամառիկները ապրում են Մադրասի նահանգում, որը գտնվում է Քերակղզու հարավ-արևելյան մասում: Նրանք իրենց երկիրը անվանում են Տամիլնադ:

Հարավային Հնդկաստանը, քանի որ իր ժամանակին բիշ է տուժել արտաքին ներխուժումներից, իր անտեսությանը է մշակույթով համեմատաբար ավելի բարձր է, քան Հյուսիսայինը: Հարավում ավելի շատ կարելի է հանդիպել բարեկարգ, կանաչի ու ծաղիկների մեջ թաղված քաղաքներին: Ինչպես, օրինակ, ալգի-բադար Մայսուրը, արդյունաբերական և գիտական քաղաք Բանկալուրը, իսկ մասշտաբով և բարեկարգությանը եվրոպական շատ քաղաքներին չզիջող Մադասը և Քերակա նահանգի դեղնեղի մայրաքաղաք Տրիվանդրամը:

Ազգային սոցիալիզմները, ինչպես և կլիմայական առանձնահատկությունները ամենից լավ են դրսևորվում գաղափարական քաղաքներին ու բնակիչի տների հասակագծման մեջ:

Հարավի բնակիչի տների մեծ մասը սպիտակ են և կանաչի մեջ թաղված: Այդ տները սոցիալաբար ունենում են ներքին ոչ մեծ բակ, որը բնակչության կյանքի կենտրոնն է: Նա և՛ հաշարան, և՛ խոհանոց, և՛ հյուրերին ընդունելու տեղ է: Դեպի բակ են դուրս գալիս շրջապատում կառուցված ննջարանը, մատանը և կենցաղային այլ հարմարանքներ: Պատշաճ դամբները նույնպես հարավային Հնդկաստանի բնակիչի շենքերի անբաժանելի մասն են կազմում: Գյուղական բնակավայրերի տները նույնպես բարեկարգ են, բայց այստեղ շինարարները մեծ մասամբ կազմն ու բամբուկն է, իսկ ամառիկներն էլ ծածկված են արմավենու տերևներով կամ ծղոտով: Մադասուրյան ափի տները զարդարում են կոկոսյան արմա-

վենիները: Վաղ ժամանակից ի վեր գրավիդյան սոցիալիզմների գրավումներ եղել է կրթագործությունը, իսկ բրինձն էլ հանդիսացել է հիմնական կերակուրը: Նրա բերքը հարավում տարեկան երկու անգամ է հասնում: Հարավային Հնդկաստանի բնակչարի անբաժանելի մասն են կազմում արմավենիների տարբեր տեսակները, ինչպես, օրինակ, կոկոսյան, սրեկայի և այլն: Արմավենիների պտուղը, նրանցից ստացվող հյութն ու յուղը անհրաժեշտ է, իսկ ծառի տերևներն ու փայտը արձանագործական գրավումների առարկա:

Անհրաժեշտ է մի երկու խոսք տան արմավենիների մասին: Արմավենիների հարյունից միծարակաբաններն ու արևվաղարածներն են, շնայած աճում են նաև բարեխառն դոստո տար շրջաններում: Ի դեպ, մեզ մոտ արմավենիները աճում են Սև ծովի կովկասյան ափերին, որոնք միայն զեկուրստիվ նշանակություն ունեն: Հայտնի են արմավենիների բազմաթիվ տեսակներ: Շատերին է ծանոթ փյունիկյան, սաղայան, կոկոսյան և այլ արմավենիներ: Մրանցից առաջինը՝ փյունիկյանը շատ քաղցր պտուղ է առյուծ, որին սոցիալիզմը համախոսորմա է ասում: Մյուսը՝ սաղայան արմավը, մշակում են Օվկիանիայում, որը սաղայն է սաղա կամ տարու կոչվող ուտելիքը, իսկ կոկոսյան արմավենին շատ է ապրածված Հնդկաստանում, Տնիլում, Հնդկայինում և այլն: Կոկոսյան արմավի ծառը իր տեսքով հիշեցնում է փյունիկյան արմավենին, բայց կոկոսյան արմավի բունը շատ հարթ է: Կոկոսյան արմավենու պտուղները կոչվում են կոկոսյան բնկուղը: Ի դեպ, բնկուղը բարձր նրան այնքան էլ սաղապան չի, բայց այդպես են անվանում: Կոկոսյան բնկուղը բավական խոշոր է, ամուր կեղևով, իսկ տեսքով էլ նման է փոքր, կլոր սերի: Քանի զեա միջուկը հասած չէ, բնկուղը լցված է շատ հաճելի հյութով, որը հիշեցնում է լավ հասած սերի հյութը և սովորաբար սառն է լինում:

Հնդկական շուկաների զարդ հանդիսացող այս պտղի աշխույժ վաճառքը շատ գնորդներ է գրավում: Գնորդը երբ ընտրում է համապատասխան բնկուղ, վաճառողը կեղի արագ շարժումով, վարպետորեն, կտրում է բնկուղի վերին մասը

և հրամցեում գերդին, որը հագեցնում է իր ծարավը: Այդ հյուսիսի հաճախ կոկոսյան ընկույզի կաթ են անվանում: Սակայն, դա իրականում կաթ չէ և ոչ մի նմանություն չունի կաթի հետ, բացի արտաքին տեսքից:

Կոկոսյան ընկույզից բացի էլ շարք բույսեր ևս կանթի տպավորություն թողնող հեղուկներ են արտադրում և հաճախ կոչվում են կաթ, սակայն ոչ մի բույս իսական կաթ չի արտադրում: Կոկոսյան ընկույզի հյութը շահահանիչ է և դովաջուցիչ: Երբ կոկոսյան ընկույզի միջուկը լիովին հասունանում է, ներսում եղած այդ հեղուկը թանձրանում է և առաջացնում կարծր միջուկ՝ կուպր, որից և ստացվում է կոկոսյան յուղ: Կուպրան արեղաքանդին երկրներից միջուկայ առաճանվող արեթեափոր հումքերից մեկն է: Կուպրայի յուղը շատ թանկ է գնահատվում և օգտագործվում է թե՛ խոհարարության և թե՛ արդյունաբերության մեջ: Երանից պատրաստում են լավ օճառ, որը հայտնի է «կոկոսյան օճառ» անունով: Երանից ստանում են նաև օճանիլիք:

Արեղաքանդային երկրներում կոկոսյան արմավենու խոշոր պլանտացիաներ կան: Այս ծառի բարձրությունը հասնում է մինչև քսանվեց մետրի: Ամեն մի ծառ տալիս է մինչև վաթսուս հաս ընկույզ: Երա բունն ուղիղ է և ճյուղերից զուրկ, միայն գագաթին գտնվում են հովհարաձև տերևներ: Այդ սղբուսակի վրա էլ աճում են պտուղները, որոնք կախվում են փրփրաբլուրից: Կոկոսյան արմավենիի ընդհանրապես շատ օգտավետ օճառ է: Երա պտուղներից համեղ ուսելիքներ և խմիչքներ են պատրաստում: Երա ծագիկները կոկոս վիճակում ծածկված են լինում կոշտ պատշանով: Այդ պատշանը ճեղգում են, քաղցրը հյութը հավաքում, եփում և սառնում: Են գինի, իսկ եթե երկար եփեն, կարելի է շաքար ստանալ:

Կոկոսյան արմավենու մատուց տերևները բանջարեղենի նման տապակում կամ խաշում են, իսկ հասուն տերևները օգտագործում տների կառույցները ծածկելու համար: Ընկույզի կեղևից անոթներ, քամակներ և զանազան առական ամանեղեն են պատրաստում, տերևների թելերից կաշվիներ, խաիրներ գործում, պողի արտաքին պատշանի նուրբ մանրաթելերը մա-

նում, ճուղանների ու կոշտ գործվածքներ պատրաստում և այլն: Բնաթելից խոզանակներ, շորեր, զորգեր, ցանցեր, պարան, թուղթ, զխարկներ, առաջատաներ և շահեր են պատրաստում: Փայտից՝ վառիլթ, թիեր, խրճիթներ, եզան լուծ, սեղաններ, նստարաններ, դանակի կոթեր, կարծր պատյաններ և այլն: Հաստ արմավենիների բնից էլ մակույկ են փորում: Կոկոսյան արմավենին այնքան օգտավետ է, որ նրա մասին ստում են՝ արմավից պատրաստված նախկեր բարձրած ամեն ինչով, ներառյալ հանդիմադրումն ու միներկները, բարձր պատրաստված են կոկոսյան արմավենուց և նրա ընկույզից: Հասկանալի է, թե ինչու տաք երկրների բնակիչները շատ են սիրում և խնամքով մշակում կոկոսյան արմավենին:

Հեղհաստանում արտադրվող կոկոսյան ընկույզի 82 տոկոսը բաժին է ընկնում Հարավային Հեղհաստանին: Դրանից 42 տոկոսը տալիս է Քեթայայի նահանգը, իսկ 40 տոկոսը՝ Մագրասի նահանգը: Լեռնայն 18 տոկոսը բաժին է ընկնում Հեղհաստանի մյուս մասերին:

Հեղհաստանը կոկոսյան ընկույզի արտադրանքով աշխարհում գրավում է երկրորդ տեղը, Ֆիլիպիններից հետո:

Կոկոսյան արմավենին ամենից շատ արտադրված է Հարավային Հեղհաստանում և իդուր չէ, որ նրան հաճախ «Արմավենիների Հեղհաստան» անուն են տալիս: Այստեղ նա անդառաջաի անփոփոխիրենի մասն է հանդիսանում և լրացնում նրա արեղաքանդային նրանցավորումը: Քանի որ կոկոսյան արմավենին շատ է սիրում խոնավ օդ և ամենից լավ աճում է արևադարձային երկրների ծովափնյա մասերում, այս և ինչ նույնը լինելը աշխարհի քոսականության բարունգին, կոնաններ, թե ինչպիսի է կոկոսյան արմավենին հեռուում ծովափի զճագրությունը: Նա ընդհանրապես աճում է զեպի ջուրը թեքված: Այս հանգամանքը չի փչացնում նրա արտաքին տեսքը: Հաճախ արմավենու պտուղները թափվում են ծովը: Նրա կեղևը այնքան ամուր է ու զիմացկուն, որ ամիսներով կարող է ծովի ջրում մնալ առանց փչանալու: Երբ այրները, վերջապես, նրանց դուրս են բերում հեռավոր կղզիներ, սպա այդ երկրի բնակիչներն են վաշխում բարեկց կամ էլ բարեհա-

չոզ պայմաններ են ստեղծվում, որ նա իր հայրենիքից հեռու
անի ու արմավենի դառնա:

Այգուիտին է Հարավային Հնդկաստանի բնության բարիք-
ներից մեկը՝ կոկոսյան արմավենին:

Քերալայում մշակում են նաև սուրճ, իսկ Նիլգիրի բար-
ձունքներում՝ անճեղնում թխլ: Հարավային Հնդկաստանում մեծ
տարածում ունեն դանդազան համեմունքների և դեփտերեկույզի
մշակումը: Բնակչության զբաղմունքի մեջ զգալի տեղ է զբա-
վում Ակեորտախյունը:

Հարավային Հնդկաստանը, հատկապես նրա Մալաբար-
յան ափը Հնդկաստանի այն մասն է, որտեղից համեմունքնեռ
և հատկապես սև պղպեղ էին բերում Եվրոպա: Սա այն Հրեդ-
կաստանն է, որ իր ժամանակին այցելում էին արաբ-վաճա-
սականները: Չէ՛ որ նրանք երկար ժամանակ միջնորդի դեր
էին խաղալի Արևելքի և Արևմուտքի առևտրում:

Նրա ծովափին տարածված են արմավենիների փարթավ
պուրակներ: Ամենուր բրնձի արտեր են ու արմավենիների տակ
թարթված խրճիթներ: Նրա բնակավայրը լրացնում է վեր խոյա-
ցող ու քանդակագարդ տաճարները: Այստեղի Հարդիկ հյու-
սիսի մարդկանցից տարբերվում են նաև արտաբնիճով՝ թխա-
ժորթ են: Հագուստի անսակեռից տղամարդիկ բալաբարվում
են միայն ալմանդական դիտտիով, իսկ կանայք՝ ստրիճի:
Նրանց խոսելու, արտասանելու ձևն էլ մեր ականչին շատ
անսովոր է և զարմացնում է կոկորդաչին և քո՝ տառի սուան-
ձին արտասանությամբ:

Հարավային Հնդկաստանի քաղաքներում շատ է տարած-
ված արհեստ ու սովետարը: Ներկա արհեստավորները զար-
դացնում են իրենց ալմանդական վարդեպետությունը: Մայրուրի
վարդեպետների պատրաստած իրերը մեծ համբավ ունեն Հրեդ-
կաստանում: Արդյունաբերական բանավորների տոկոսը մեծ է
Մադրաս և Բանգալուր քաղաքներում:

Կրճեական տեսակետից զբաղվողյան ժողովուրդները հիմ-
նականում հիբրուիստական են, մուսուլմանական կոնին հե-
ստեղները ալիկի շատ են եսթիկին Հաջարաբադի իշխանու-
թյունում, որը ներկայումս մտնում է Անգլո-Բարադելի կազմի

մեջ: Քրիստոնյաների տոկոսը մեծ է Մալաբարյան ափին (Քե-
րալայի նահանգում):

Քանի որ Հնդկաստանը եվրոպացիները հայտնաբերեցին
ծովով, հետևապես հենց այս մասում էլ կանգ առան առաջին
գաղութարարները և ստեղծվեցին ստաջին գաղութները: Այց
անցյալի տխուր հետքերից է պորտուգալական Գոան:

Պորտուգալական նախկին գաղութ Գոան զանվում է Բու-
րիից 400 կիլոմետր հարավ: Նրա բնած տարածությունն է
2750 քառակուսի կիլոմետր, իսկ բնակչությունը՝ մոտ 600 հա-
զար: Վարչական կենտրոնն է Նոր Գոան (Պանջիմ) քաղաքը:
Հին Գոան այժմ ավերակների քաղաք է, բացառությամբ ար-
քայական պալատի ու այլ հնությունների:

Գոան պորտուգալացիները զբաղվել են 1510 թվականին:
Նա համարվում է այսպես կոչված պորտուգալական Հնդկաս-
տանի հիմնական մասը: Պորտուգալական Հնդկաստանի մեջ
ևս մտնում եսև Գաման և Գիու գաղութները: Գաղութարարնե-
րի վերջին հեծարանը՝ պորտուգալական Հնդկաստանը (Գոան,
Գաման, Գիու) հնդկական զորքերի կողմից ազատագրվեց
1960 թվականի դեկտեմբեր ամսին:

Հարավային Հնդկաստանի վարչական բաժանումը այս-
պիսին է. նրա կազմի մեջ մտնում են Մալաբար, Անգլո-Բարա-
դել, Քերալա և Մադրաս նահանգները: Ի դեպ, Հնդկաստա-
նի ժամանակակից վարչական բաժանումը հասկանալու հա-
մար անհրժեշտ է մտնել լինել անցյալում անգլիական տե-
րապետության ժամանակ գոյություն ունեցող վարչական բա-
ժանմանը: Անգլիացիների ժամանակ Հնդկաստանը կա-
ռավարվում էր փոխարքայի կողմից: Հնդկաստանի փոխար-
քա էր կոչվում անգլիական թագավորի փոխանորդն ու բրե-
տանական թագի ներկայացուցիչը: Փոխարքան ունեյր բնագր-
ձակ իրավունքներ. նա հենվում էր իրեն նեթական անդիական
բարձրատեղեան պաշտոնյաների և տեղական իշխանավորնե-
րի՝ մահատաշաների ու քաջաների վրա: Վարչական առու-
մով Անգլիան Հնդկաստանը բաժանել էր երկու մեծ մա-
սի՝ Բրիտանական նահանգներ, որոնք մի բնդհանուր ակու-
նով կոչվում էին Երիտասանական Հնդկաստանն և հեղկա-

կան առանձին իշխանություններ: Գա, Խճարկն, չէր բր-
խում ո՛չ Տեղիական կյանքի կարիքից ու շահերից, ո՛չ էլ
Տեղիկ ժողովրդի ցանկություններից ու ձգտումներից: Բրիտա-
նական Տեղիկատան անունը կրող մասը, որի մեջ մտնող
Բենգալյան, Ասամը, Բիհարը, Օրիսան, Մադճիա-Պրազեշը,
Բամբեյի գլավոր, Փենջաբը, Ուտար-Պրազեշը անմիջականո-
րեն կառավարվում էր անդլիսիական իշխանությունների կող-
մից, Ինչ վերաբերում է Տեղիկական իշխանություններին, ապա
նրանք կառավարվում էին տեղական մեծ և փոքր Ֆեոդալ իշ-
խանների կողմից, լծայած, վերջին Տաշվոզ, այդ իշխանները
նույնպես ենթարկվում էին անդլիսիական փոխարքային: Տեղիկա-
կան իշխանների թիվը հասնում էր ավելի քան հինգ հարյուր
հետևի, որոնք կրում էին առջա տեղություն: Առավել մեծ իշխա-
նությունների գլուխ կանգնածները, որոնց երբեմն ենթարկ-
վում էին փոքրերը, կոչվում էին մահառայա: Հարյուրավոր
առյուների մահառայաների տիրապետության առկայությու-
նը մեծ խոչընդոտ էր հանդիսանում երկրի փոփոխման հա-
մար: Այդ կեսաֆեոդալական իշխանությունների մեծ մասը
ձևավորվել էր բրիտանական տիրապետության ժամանակա-
շրջանում: Նրանք Բրիտանական կայսրության համար հենա-
րան էին ծառայում: Սակայն Տեղիկական իշխաններից ոչ բո-
լորեն էին հյու-հնապանող ենթարկվում անդլիսիական գաղութային
իշխանություններին: Նրանց մեջ կային նաև այնպիսիները,
որոնք փորձեր էին անում կանգնել իրենց ժողովրդի կողմը և
զանազան բարեփոխումներ անցկացնել, բայց անդլիսիական
գերագույն իշխանությունը միշտ ստորել էր հանդիսանում
նման ձեռնարկումներին: Ի վերջո, Տեղիկական առյուները ոչ
մի կերպ չէին կարող հանդուրժել որևէ դեմոկրատական իշ-
խանության գոյությունը Տեղիկատանում: Այսպիսով, տեղական
իշխանությունների հետ հանրապետության կենտրոնական
կառավարությունը իր հաշիվները պետք է անսպասման փա-
կեր: Հանրապետության ամբողջ կյանքի վերակառուցման
հետ մեկտեղ ստիճանաբար վերացվեց նաև երկրի Ֆեոդա-
լական մասնատվածությունը: Տեղիկական հանրապետության
հռչակումից և իշխանությունների տերիտորիաները նրա կազ-

մի մեջ մտնելուց հետո ամբապնդվեց երկրի բազարական
միասնությունը, Գրա հետ մեկտեղ փոխվեց նրա վարչական
բարակը: 1956 թվականին ուժի մեջ մտավ Տեղիկատանի
վարչական նոր բաժանումը, որի հիմքում դրված է առանձին
լեզվով խոսող ժողովուրդներին վարչական մի միավորի մեջ
համախմբելու սկզբունքը: Այլ խոսքով, Տեղիկական գաղա-
նները և իշխանությունները վերակազմվեցին հիմք ընդգնելով
լեզվական միասնականությունը:

Վարչական բաժանման հիմքում ընկած են նահանգները
և տերիտորիաները: Նահանգներն են՝ Գուջարատ, Մահարաշտ-
րա, Մաջաստան, Փենջաբ, Ջամու և Քաշմիր, Ուտար-Պրա-
զեշ, Մադճիա-Պրազեշ, Բիհար, Ասսամ, Արևմտյան Բենգա-
լյա, Օրիսա, Անդհրա-Պրազեշ, Մալուր, Փերալա և Մադ-
րաս:

Տերիտորիաներն են՝ Հիմալայ-Պրազեշ, Մանիպուր, Տրի-
պուրան, Տեղիկական օվիկանոսում գտնվող Անդամանյան ու
Նիկոբարյան կղզիները և Լակադիվյան կղզիները: Տերիտո-
րիաների թվում էլ դասվում նաև հանրապետական ենթակա-
յության Դեյվ բաղաբը և Գոան:

Լեզվական միասնականության սկզբունքը չի պահպանվել
միայն երեք նահանգում՝ Փենջաբում, Քաշմիրում և Ասսա-
մում, որոնց բնակիչները խոսում են մի քանի լեզուե-
րով:

Այսպիսով, Տեղիկատանի ներկա վարչական գույնզգույն
բարեկցին նախկին պետք է հիշել, որ այնանոց սրված ամեն
գույն մի նահանգ կամ տերիտորիա է ներկայացնում: Այդ
գույնզգույն վանդակացանցի հետք մարդիկ են՝ տարբեր
լեզուներով ու սովորություններով, բայց մի ընդհանուր պատ-
մություններ, բարխավ, մշակույթով և հայրենիքով:

Այսքանով, վերացնենք մեր ընդհանուր ժանկությունը
Հարավային Տեղիկատանի հետ:

ԵՎՐՈՊԱՑԻՆԵՐԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՀՆԳԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Եվրոպայից Հնդկաստան տանող ծովային ուղին հայտնաբերեց պորտուգալացի Վասկո դա Գամայի զինավորած արշավախումբը, տասնհինգերորդ դարի վերջերին: Այս հյուսնագործությունը սկիզբ դրեց եվրոպացիների կողմից Հարավային Ասիայի, առաջին հերթին Հնդկաստանի հետ ծովային կապի հաստատման և հետագայում արգեն նրա զարգացման համար: Գա տեղի ունեցավ 1498 թվականի մայիսի 20-ին, երբ պորտուգալական երեք նավեր, շրջանցելով Աֆրիկյան հարավից, անցան Քարենհուստ հրվանդանը և հասան Մալաբարյան սփին գտնվող Կալիկուտ (այժմ Կոժիկոզե) նավահանգիստը:

Պետր է ստել, որ Հնդկաստանը դեռ շատ հուուց առևարական կապ է ունեցել Եվրոպայի հետ, իսկ նրա համբավն էլ եղել է մեծ: Հնդկաստանը համարվել է շատ հարուստ ու հերիաթային աշխարհ: Չնայած Եվրոպան Հնդկաստանի հետ հուուց ի վեր առևտրական կապի ունեք, բայց այդ ճանապարհը երկար էր, թանկ, քանի որ հիմնականում անցնում էր ցամաքով և կապված էր մեծ ղժվարությունների ու վտանգների հետ: Եվրոպայի և Հնդկաստանի միջև առևտրի հիմնական աղբյուրանքներն էին՝ զանազան համեմունքները, նուրբ զործվածքները, մետաքսը, մուսլինը¹, զորդեղներ, զարբարյա իրերը,

¹ Մուսլինը նուրբ զործվածք է, որն իր անունը ստացել է Մուսուլ բազաբից:

Կալիստե էլլուայում

Մազուան և նա կորուներ
(Հարավային Հնդկաստան)

Յանկարժեք զարդերը, մարգարիտը, փղոսկրից և սանդալի փայտից փորագրված իրերը, անուշահոտ նյութերը և այլն՝ Սակայն այս բոլորի մեջ ամենակարևոր տեղը զբաղում էին համեմունքները։ Իսկ համեմունքներից ցուցակում էլ՝ սև պղպեղը, իմրիքը, դարչինը, մեխակը։

Այդ համեմունքները աճում էին հիմնականում Հնդկաստանում և Մալայան արշիպելագում։ Գրանցից ամենաթանկը պղպեղն էր, որը, ինչպես ասում են, ոսկու քաշին հավասար տրժեք ուներ։ Ի դեպ, միջնադարում համեմունքների այդ մեծ պահանջը մեզ հաճախ տարակուսանքի մեջ է գցում։ Շատերը իրավամբ այն դիտում են որպես բժամանակի հիվանդություն։ Սակայն, ինչպես դիտենք, միջնադարում, այդ համեմունքները մարդկանց կերակրի անբաժան մասն էին, մանավանդ ալյուրաշատ ուտելիքները համեմուր կամ ձմեռվա համար մոխ պաշարը պահելու ժամանակ։ Համեմունքները գործածում էին անդամաբեկները փշանալուց ապահովելու համար, քանի որ դեռ հայտնի էին պահածո պատրաստելու եղանակները։ Այն ժամանակվա եվրոպացուս ոչ միայն պահածոներ պատրաստել չգիտեին, այլև չկար շաքար, պոմիդոր, կարտոֆիլ, ջիտրուսներ և այլն։ Դրա համար էլ ժամանակակից մարդուն հասկանալի չէ «համեմունքների տեղը», որով բռնված էին միջնադարյան մարդիկ։ Մանավանդ, որ հիմա մենք շատ հաճախ ասանց այդ համեմունքների էլ լույս ենք գնում։

Պատմում են, որ սև պղպեղը կշռում էին ոսկու կշեռքներով, և խիստ հետևում էին, որպեսզի դուները և լուսամուտները փակ լինեին, որ հանկարծ քամին շաղկեր նժարների վրա։ Ան պղպեղի զինը այնքան կայուն էր, որ այն ժամանակվա քաղաքներն ու պետություններն իրենց վճարումները կատարում էին նրանով՝ այնպես, ինչպես ոսկով կամ արծաթով։ Երբ ցանկանում էին նշել որևէ անձնավորության հարուստ լինելը՝ նրան անվանում էին «պղպեղի պարկ»։

Համեմունքների առատությունը դեերը հասկանալի է դառնում, երբ պատկերացնում ենք այն անսահման հեռավորությունը, որը զոլություն ուներ Արևելքի (այսինքն՝ որտեղ աճում էին այդ համեմունքները) և Մրևուտքի (այսինքն՝

Արևմտյան եվրոպա, որ վաճառվում էր՝ միշտ էմբե նայելի բարտեզին, կանանկը քն Արևմտյան եվրոպայից ինչպեսի մեծ հեռավորությունների վրա են ընկած համեմունքներով հարուստ երկրները: Դա ավելի հասկանալի կդա՛նա, եթե նկատի ունենանք այն ժամանակվա փոխադրական միջոցների վիճակը: Հնդկական ապրանքները ուղտերի վրա բարձրված անցնում էին քաղաքից բազմա, մի իջեանատից մյուսը և այդպես հասնում Միջերկրական ծովի արևելյան ափերը: Այստեղ արդեն նրանց սպասում էին վենետիկի ու ձեներվայի վաճառականների նավերը, որոնցով այդ ապրանքները տեղափոխվում էին եվրոպա: Երբեք էլ նավերը անցնում էին Բար-ը Մանդերի նեղուցով, մտնում Կարմիր ծով, հետո ցամաքով հասնում էին փյունիկյան Տիրոս նավահանգիստը: Տիրոսում փյունիկցիներին սպասում էին եվրոպական նավերը կամ էլ իրենք էին հասնում Ալեքսանդրիա: Այսպետով, ձեռքից ձեռք անցնելով, ամեն մի վաճառական համեմունքների գործարքից դամարներ էր վաճառվում: Դրա համար էլ համեմունքները դիտվում էին որպես թանկագին ապրանք: Հնդկական առյուծների հետ միասին եվրոպա էր անցնում նաև Հնդկաստանի ճմալը: Ենչ՛ր ասեք, որ չէին պատմում Հնդկաստանի մասին, նրա անբավ գանձերի ու հարստությունների մասին:

Եվրոպացիների դեպի Արևելք՝ գնալու շատ նպաստեց նաև թանկարժեք քարեր ու մետաղներ ձեռք բերելու տենելը: Զէ՛ որ եվրոպայում աճում էր ապրանքային արտադրությունը

1 Աշխարհագրության մեջ արևելքը բառը տարբեր նշանակություն ունի:

Ելույն դեանք, արևելքը անելով նկատի ենք ունենում հարկզույն այն կողմը, որտեղից ծագում է արևոտը: Եվսույն այլ բառի իմաստը փոխվում է, երբ «Արևելք» գրվում է մեծատառով: Դա արդեն շույշ է սույն արևելքում ընկած երկրները՝ նկատի ունենալով Արևմտյան Այսպառյ արևելքում: Անցյալում «Արևելք» անվան ասել հասկանալի են Միջերկրական ծովի արևելյան մասում ընկած երկրները, որտեղ մամոնական հայտնի էին Առանտ անվամբ Սակայն մամոնական ընթացքում, երբ եվրոպական կապիտալը ավելի խոր թափանցեց արևմտյան և արևելյան երկրները: «Արևելք» տերմինը գործածական դարձավ բնիչանրական ասիական և արբիկյան երկրների համար:

և անհրաժեշտություն էր զգացվում փոխանակման միջոցի, այսինքն՝ ոսկու և այլ արժեքների, որն այն ժամանակ մատակարարում էր Արևելքը: Հնեց վերը նշված համեմունքները ձեռք բերելու համար, որոնք առասպելական գինեով էին վաճառվում, պահանջում էին թանկագին մետաղներ: Այդ էր պատճառներից մեկը, որ նրանք նաև ռուսիա տեղադրվա՛ն էին տարված: Այս բոլորից հետո թող գարմանալի լիվա այն բանը, որ համեմունքներն ու ոսկին դարձան պատմության շարժիչ ուժերից մեկը և եվրոպացիների մղչեցին գտնելու գնալի «Հնդկաստաններ» առևտղ ծովային ճանապարհը: Չմոռանա՞ք ասել, որ զարգացող ծովային երկրները, այդ թվում և Պորտուգալիան, ինչպես նաև համարում էին, արդեն համեմունքների վաճառքից ստացած օգուտի համը ճաշակել էին և տեղորոշին ճանապարհ էին փնտրում դեպի Հնդկաստան: Գնալի Հնդկաստան ամենող սեփական ծովային ճանապարհ գտնելու հարցը դարձավ անհետաձգելի:

Հնդկաստանի հետ կառավարվող առևտուրն այնքան շահարկ էր, որ եվրոպական յուրաքանչյուր տիրություն ցանկանում էր իր բաժինն ունենալ այդ գործում: Բայց քաղաքական երկու իրադարձություն ընդհատեցին այս առևտրական կապը: Դրանցից մեկը Մոնղոլական կայսրության կործանումն էր, իսկ մյուսը՝ թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի (Ստամբուլի) գրավումը:

Այս հանգամանքները կանստյան՝ առևտուրը, ինչպես ասում էին այն ժամանակ, փակուղու առաջ կանգնեցրին, իսկ եվրոպայում գնալով ավելի էր մեծանում հնդկական ու չինական ապրանքների պահանջը:

15-րդ դարից սկսած արդեն շատ պարզ կերպով նկատվում էին Արևելքի և եվրոպայի առևտրի համար թուրք-օսմանների նվաճումների քայքայական հետևանքները: Շուտով Կոստանդնուպոլսից բացի թուրքերի ձեռքն անցան շատ կա-

1 Առանտ — Գրանտերինից է և բառացի նշանակում է արևելք: Գրանտուրյան մեջ Առանտ անելով նկատի են ունենում Միջերկրական ծովի արևելյան ափին ընկած երկրները՝ Արևոս և Լիբանանը:

րևոր ճանապարհներ ու անտառական քաղաքներ Բաղդադը, Գամասկոսը և այլն: Վեննայիցիներն ու ճնշվածացիները սկսեցին կորցնել Միջերկրական ծովի արևելյան մասում դրաված իրենց դիրքերը: Առաջավոր Ասիայում Թուրք-օսմանյան կայսրության ամրացումը փաստորեն Արևելքը կարեց Եվրոպայից: Իսկ էրբ Թուրքերը 1517 թվականին գրավեցին Ալեքսանդրիան (Սեդիպոտոսում), այսպե վերջնականապես փակեցին Արևելքը ասևոդ վերջին դարբարս: Սկսեց կործանվել միջազգային անտեսական կապերի այն սխեմաներ, որոնք այնքան մեծ դեր էին խաղում արարները: Այդ բուրբի հետևանքով եվրոպական վաճառականների համար հնչողական ու շինական ապրանքները գնալով ավելի ու ավելի դժվարամատչելի և թանկ էին դառնում: Ոսկին ու արծաթը պակասում էր, որը խախտում էր եվրոպական շառա երկրների անտեսական նորմալ կյանքը: Ի՛նչ անելու Հարց առաջացավ՝ հնարավոր չէ՞ սրղյուր Հնդկաստան հասնել ուղղակի ծովով՝ խուսափելով Թուրքերի կողմից սահմանված դժվարություններից ու մարտերից: Այդ միտքը Եվրոպական երկրներին մղեց զեպի նոր ծովային ճանապարհի որոնումը, որով կարողանային հասնել Հնդկաստան՝ այնուհետք անմաքս ապրանքներ բերելու համար: Հենց դա էլ զարմալ կարևոր նախադրյալ Ալջիարահաթրական Մեծ հայտնագործումների համար:

Այս ճանապարհի որոնումով ոչ միայն իտալական քաղաքներն էին շահագրգռված, այլ Արևմտյան Եվրոպայի շատ երկրների վտանագրվածներն ու թագավորները, որոնց հրեղեկական ապրանքները հասնում էին թանկ գներով: ՆՅՅ իտալացիները ճնշվում էին Թուրքերի և արաբների անտերի մեռաշնորհից, այսպե Արևմտյան Եվրոպան իտալական քաղաքների մենաշնորհից, որոնք ինչպես ասվեց, արևելյան ապրանքները Եվրոպական շուկաներում վաճառում էին անուսպիշական գներով:

Հետևապես պատահական չէր, որ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից առաջինը Պորտուգալիան և Իսպանիան նախաձեռնություն ցուցաբերեցին զեպի Հնդկաստան ասևոդ ծովային ճանապարհների որոնման գործում: Այդ երկրներից լու-

րաբանյուրը ծովով Հնդկաստան հասնելու իր նախադիմն ունեւր:

Իսպանական նախազգծի հիմքում բնկած էր ճեռնվացի Բրիտապոր Կալումբուսի ծրագիրը, որը նա 1492 թվականին ներկայացրել էր Սալամանկայի հունեսային (վերնախափ խորհուրդ):

Բրիտապոր Կալումբուսը երկրազնդի զեզաճեսության հիման վրա ապացուցում էր, որ զեպով արևմուտք, կհասնեն Ասիայի ափերին, երապած «Հնդկաստաններ»-ին: Նա մասում էր, որ ծովով, արևմուտք կողմից, Հնդկաստանն ավելի մոտ պետք է լինի, քան արևելյան կողմից, որովհետև այստեղ հարկ չէր լինելու շրջանեղև Աֆրիկան: Ի զեպ, այստեղ պետք է հիշել երկու հանգամանք. առաջին՝ այն ժամանակ Կալումբուսը ներկա Ամերիկայի անդը ջրային տարածություն էր պատկերացնում, և երկրորդ՝ Հնդկաստանն զնալու համար չկար ծովային այն ճանապարհը, որն այժմ անցնում է Սուեզի ջրանցքով:

Իսպանական արքունիքը, որն այդ ծրագրում տեսնում էր նորանոր շուկաների հայտնագործման հետանկարներ, քննադատեց Կալումբուսին և երա համար մի մեծ արշավախումբ հանդերձավորեց: Մտա 70 օրվա նավարկությունից հետո Կալումբուսը հասավ ներկա Վեստ-Ինդիա կղզիներին: Համոզված լինելով, որ Իսպանիայից արևմուտք գտնվում են ափական ափերը՝ Հնդկաստանը, նա իր հայտնաբերած կղզիների աշխարհն անվանեց «Հնդկաստան» և բնիկներին էլ «հնդիկներ»:

Հետագայում միայն պարզվեց, որ այդ բուրբի պատճառը Բրիտապոր Կալումբուսի աշխատազրական շփոթությունն էր հետևանքն էլ: Չնայած դրան, նրա կողմից արված անունները այցպես էլ մնացին: Մակայն այս Հնդկաստանը մյուսից՝ իսկական Հնդկաստանից տարբերելու համար սկզբում ավելացրին «վեստ» (արևմուտք) բառը և ստեղծվեց Արևմտյան Հնդկաստան, կամ ինչպես պաշտոնական ընդունված է անվանել Վեստ-Ինդիա: Իսկ մյուսինը՝ իսկական Հնդկաստանինը երկար ժամանակ, մասնավոր գաղութացման սկզբնա-

կան շրջանում ավելացվում էր «օտա» (արեւելք) բառը՝ Օսա-
Բնդիա:

Պորտուգալական նախագծի իրականացումով հայտնա-
բերվեց Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհը և ուղղը-
վեց Կոլումբոսի աշխարհագրական սխալը: Գրանով էլ սկսե-
վեց կիրառացիների մուտքը Հնդկաստան:

Եվրոպայից զեպի Հնդկաստան տանող ծովային ճանա-
պարհը հայտնաբերող պորտուգալական արշավախումբը զբո-
խավորում էր Վասկո դա Գաման: Մինչ այդ պորտուգալական
ալլ արշավախմբեր արդեն ուսումնասիրել էին Աֆրիկայի
արևմտյան փեթեր և հասել մինչև ծայր հարավ Բարենշուտ
հրվանդան: Այսպիսով Վասկո դա Գաման զրեց ույն շնորհի
վերջին քարը, որի կառուցումն սկսել էին նրա նախորդ-
ները:

Հետևապես, նախքան Վասկո դա Գամանի արշավախմբի
կատարած ճանապարհորդության նկարագրության անցնելը
մանրամասնաբ նրա նախորդների կողմից ձեռնարկված ճանա-
պարհորդություններին, ընդհանրապես զեպի Հնդկաստան ծո-
վային ուղու որոնման նախադրյալներին և պորտուգալական
նախագծի էություն հետ:

Արդեն ասացինք, որ իսպանացիները հնարավոր էին
համարում Հնդկաստան հասնել արևմտյան ուղղությամբ, իսկ
պորտուգալացիները մտածում էին Հնդկաստան հասնել շքը-
ջանելով Աֆրիկան հարավից: Պորտուգալացիների գործերի
հաջողությունը մեծ չափով օգնեց արարական սեկունկիստան՝
Կա հնարավորություն ավելց պորտուգալացիներին ավելի հե-
ռուսները զնալ: Աֆրիկյան փեթերով առաջ շարժվելով նրանք
զնում էին զեպի հարավ: Պաշտուգալացիները սկզբնական
շրջանում հասան Ազորյան, Մարիյրա և Կանարյան կղզիներ-

1 Սեկունկիստա իսպաներեն լեզվում նշանակում է ետ խել, վերա-
դարձնել: Այս զեպում նկատ էին ունենում իսպանացիների և պորտուգա-
լացիների պայքար արարների (մավրեր) գեմ, իրենց հայրենիքը արա-
բական տիրապետությունից ազատագրելու համար: Արարները մտա ուժ
զար տիրելին Պրեկայուն Բերակզգու: Մեծ մասը Սեկունկիստան, այսինքն՝
Երարներից երկիրը մարտիկը կարգավիճակ 16-րդ դարի վերջում մեղախ

րին: Այս հայտնագործումների ոգեշնչողներն էին պորտուգա-
լական Խուան Երկրորդ և Հենրիխ թագավորները: Վերջինս
հայտնի է նաև Հենրիխ Մովազնաց առնումով:

Վերոհիշյալ կղզիներից հարավ հայտնագործումները ար-
ցեն դանդաղ են կատարվում: Դրա պատճառն էլ այն էր, որ
Աֆրիկայի և ընդհանրապես հասարակածային երկրների մա-
սին մարդիկ բիշ գիտին: Այն ժամանակվա աշխարհագրա-
գետների մտա այն տեսությունն էր արարածված, թե որտե՞
հույսն չարժեքն այնքան կցրտն և վերջապես Բևեռային
երկրում կսկզվի հավերժական սառույցների և ձյունների թա-
ղալորություն: Եվ ընդհակառակը, որքան զեպի հարավ
զնան, այնքան շոգ կլինի և վերջապես վրա կհասնի հա-
վերժական սոթթը: Դրանից պնդում էին, որ մարդը ինչպես որ
չի կարող ապրել հավերժական ցրտի ու սառույցի երկրնե-
րում, այնպես էլ հավերժական սոթթի, շոգի երկրներում: Աֆ-
րիկայի այն կետը, որտեղից սկսում է այսպես կոչված աշ-
րեցյալ շրջանը, կոչվում էր նուս հրվանդան:

Այդ հրվանդանը, որը գտնվում է Կանարյան կղզիների
գլխաց, երկար ժամանակ կիրառացիները համարել են քնա-
կելի աշխարհի ծայրակետը: Ե՛րև նուս անունը թարգմանենք
հայերեն, կստացվի բավական տարբերակ անուն՝ «Չկա» կամ
«Ոչ»: Անգամ առանձին զարգվածք կար՝ «Ով որ որտե՞
հրվանդանը Ոչ, գուցե ետ գաուն կամ գուցե ոչ»:

Այդ մասին շատ հետաքրքիր նկարագրություն է թողել
հայ մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանը: Նա գրել է. «Էնտեղ մեկ
սարի ջիթ կար, որ արևմտյան կողմն էր ձգվել ու Ենպես էին
կարծում թե աշխարհի վերջն էս պետք է ըլի, որ սրա անու-
նը ԽՈՆ արարելիք էին աւսում, այսինքն ոչինչ: Մովն էտեղ
էնպես ա պտուղում, զայնամիշ ըլում, որ էն շատ բաշ նավա-
վարն էլ կլսանեարս»:

Հին աշխարհից եկած այս ոչ ճիշտ տեղեկությունները
երկար ժամանակ արգելք էին հանդիսանում պորտուգալացի-
ների հարավ զնալուն և խանգարում Հնդկաստան հասնելու

1 Խ. Աբովյան — երկերի լրագրասար ժողովածու, Կ. Ե, էջ 237:

գործին: Դա էր պատճառը, որ Աֆրիկայի փերով դեպի հաս-
րավ դեպի կատարվեց շատ զանազան:

Բայց պորտուգալացիները առիճանաբար առայ էին
լարժվում: Քանի առաջ էին դնում, ախրան համոզվում էին,
որ նոն հրվանդանից այն կողմ կայն կու: Այդ բանը հաստա-
տեց պորտուգալացի մի խիզախ ժովագնաց, որը 1433 թվա-
կանին անցավ նոն հրվանդանը: Խ. Արովյանը այդ մասին
գրում է. «Գիլիանեց անուն մեկ սրտատա նավապետ՝ շատ ան-
գամ ուղեցավ, որ անց կենա, լիարաց: Բայց վերջապես էն
փոքր սիրտը չունեի, որ էս գոտիցը հեռանա, նս բաց թողց
ու արձակ ձովի մեջն ընկավ: 1433 թվին էս նոն ասած սա-
բաքի՞ն անց կացավ, անտնը փոխեց՝ Բոլլաղոր դրեց՝ որ
խաղաներեն կնշանակի անց կացած սարաբի՞ն»:

Նոն հրվանդանի շրջանցումը մեծ առաջընթաց էր՝ ժովով
Հնդկաստան հասնելու դործում: Բայց մի բան չպետք է մո-
ռանալ. ընչպե՞ս պորտուգալացիներին հիմնականում զբաղեց-
նում էր Հնդկաստան տանող ժովային ուղին, բայց միաժա-
մանակ աֆրիկյան փերին ոսկի, փղոսկր և սարուկներ էին
ձևոք ընդունում: Այդ մասին են վկայում Գիլիանական փերի
դանվող և զազուլային նվաճման վտղ շրջանից մեզ հասած
Ռեյնե Անի, Փոլոսկի Անի և Ստրուկների Անի անունները:

Եթե՛ն վազեկ դա Գաման, Աֆրիկայի փերին կատար-
ված հայանազործունեները թեևս անկեից նշանա-
վորները եղել են նրանք, որոնք կատարվել են Բարդուղիմեոս
Դիոսցի ղեկավարությամբ Դիոսցը իր նախորդներից շատ
առաջ անցավ և հայտնաբերեց Կանաչ հրվանդանը, որին
այդպես անվանեց փարթամ բուսականության պատճառով:
Դիոսցը առաջինն էր, որ անցավ Աֆրիկայի արևմտյան
փերով և հարավից շրջանցեց այդ աշխարհամասը: Նա Աֆ-
րիկայի հարավային ծայրում հայտնաբերեց մի հրվանդան,
որն անվանեց Փնթոչիկների հրվանդան: Բայց, երբ Պորտու-
գալիա հասան, թաղավորը հրամայեց, որպեսզի այն ան-
վանեն Բարենուտ, եկատի ունենալով, որ նա բարի հույս

էր ապիս Հնդկաստան տանող ժովային ճանապարհի հայտ-
նաբերման համար:

Վասկո դա Գամայի կյանքի մասին մեզ հայտնի են
հետևյալ տեղեկությունները. ծնվել է 1460 թվականին, պոր-
տուգալական Սիենե ծովափնյա փոքրիկ բաղաբում, ազնվա-
կանի ընտանիքում: Դեռ մանկությունից սովորել է ժովային
գործը: Ըստ այն ժամանակվա գոյաթյուն ունեցող սովորու-
թյան ազնվական ծագում ունեցող նրիտանիք ուսումն
ավարտելուց հետո արքունիք էին ներկայանում: Վասկո դա
Գաման արքունիքում ալքի ընկավ իր ընդունակություննե-
րով, խիզախությամբ և ուշադրությամբ արժանացավ, որը նրա
հետագա գործունեության մեջ մեծ դեր խաղաց: Երբ արքու-
նիքում հարկ կալով դեպի Հնդկաստան ժովային ուղին հայտ-
նաբերող արշավախումբի ղեկավար ընտրել, այդա նշանակե-
ցին Վասկո դա Գամային: Այսպիսով, դեպի Հնդկաստան
գնալու առաջնությունը վիճակվեց ոչ թե Դիոսցին, այլ Վաս-
կո դա Գամային, այդ գործում էլի ծառայության մատուցած
մարդուն: Դա 1497 թվականին էր, երբ Պորտուգալիայի թա-
գավորը էժանուելն էր:

Վասկո դա Գամայի արշավախումբը կազմակերպվեց
այն ժամանակ, երբ Կոլումբոսը Հարավային Ամերիկայում
կարծեցյալ շնչեղհատանին ուսիներ էր ուսումնասիրում:
Վասկո դա Գամային ուղեկցում էր փորձված և հայանի ծո-
վաղնաց Բարդուղիմեոս Դիոսցը:

Վասկո դա Գամայի արշավախումբը, որը բաղկացած
էր 170 մարդու, 1497 թվականի հուլիսի 8-ին մեկնեց Ա-
սարոնից, ուղղություն վերցնելով դեպի Կանաչ հրվանդանի
կղզիները, իսկ այդուհից՝ Հարավ-արևելք, դեպի Սիենա-
լենե: Նույնների սկզբներին պորտուգալացիները տեսան մի
մենավոր կղզի, որը ուշադրության լարժանացավ և այն հայտ-
նի դարձավ միայն 1501 թվականին ու անվանեցին Սուրբ Հն-
դիկե: Դրանից հետո նրանք մտանցան Աֆրիկայի հարավա-
յին փերին և հանդիպեցին ընկններին, որոնց բուշմեն
(թփուսի մարդիկ) են անվանում: Վերջապես Վասկո դա
Գամայի արշավախումբը հասավ Բարենուտ հրվանդան,

1 և. Արովյան — Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 5, էջ 227:

որին իր ժամանակին հասել էր Դիաքը: Աֆրիկայի այս մասում ծովը համարյա միշտ աղիւնոտան մեջ է, քամին մոլեգնում է և նավերը միշտ վտանգի տակ են: Այստեղ նավերը մեծ զգվարովյամբ հարավից շրջանցեցին Աֆրիկան և մտանցան այն ափերին, որոնք ողողվում են Հնդկական օվկիանոսի՝ ջրերով: Այդ ափերը նա անվանեց Նատալ, որը իսպաներեն սծնեղյան է նշանակում, որովհետև նրանք այնտեղ հասան Քրիստոսի ծննդյան տոնհատարովյան օրը, որը կաթոլիկ եկեղեցու կողմից նշվում է յուրաքանչյուր ասրվա գիկտեմբերի 25-ին:

Նատալը ներկայումս կարևոր նավահանգիստ է: Այդ անունը հետագայում տարածվեց այն երկրի վրա, որն այժմ մտնում է Հարավ-Աֆրիկյան հանրապետության կազմի մեջ: Այդ ափերին բնակվում էին հիննականում նեգրական բնատու ցեղին պատկանող քաֆրերը: Պորտուգալացիներին և քաֆրերի միջև հաստատուցեցին սիրալիբ հարաբերություններ, և Վասկո դա Գաման նրանց հողը «լավ մարդկանց երկիր» անվանեց:

Նատալից հետո պորտուգալացիները մտանցան Զամբեզիի գետաբերանին և Մազանբիի նեղուցին՝ հետո նրանց առջև բացվեցին ծովալիև մեծ ասրածություններ: Դա Հնդկական օվկիանոսն էր: Կանգ առնելով Աֆրիկյան արևմտյան ափերի մոտ, նրանք տեղացիներին իմացան, որ ծովից այն կողմը բնակվում են մարդիկ, որոնք նման են նվորպացիներին: Նրանք ունեն այնպիսի մեծ նավեր, ինչպես պորտուգալացիները և որ նրանց երկիրը շատ հարուստ է: Վասկո դա Գաման եկեղեցիք, որ ինքը մտն էլ գտնվում է Հնդկաստանին: Սակայն նա իրականում այնքան էլ մտ չէր: Արշավախումբը որոշեց անցնել Հնդկական օվկիանոսի ջրերով, որոնք Աֆրիկան բաժանում են Հնդկաստանից: Քայց ծովակալը չհանդգնեց ինքնազուտն անցնելու անձանոթ օվկիանոսը:

¹ Հնդկական օվկիանոսն իր ներքև անունը ստացել է Աշխարհադրուպան Մեծ հայտնագործումների ժամանակ, երբ հայտնի դարձավ, որ նա ողողում է Հնդկաստանի ափերը:

նուսը և իր համար օգնական վերցրեց մի արար լոցմանի¹, որը հայտնի է Իրև Մաջիդի անունով:

Վասկո դա Գամանի նավերը անուշահամ ջրի, ուտելի, լեծ պաշար վերցրին և հաջողակ քամին օգտագործելով, բարձրացրին սուպասանները և Իրև Մաջիդի առանցքովովյամբ շարժվեցին դեպի Հնդկաստան: Արար լոցմանը մեծ չէր խաղաց Հնդկաստան հասնելու գործում: Պորտուգալացիները Իրև Մաջիդի գլխավորովյամբ կտրեցին Հնդկական օվկիանոսի ջրերը և 1498 թվականի մայիսի 20-ին մտնեցան Հարավային Հնդկաստանի Մալաբարյան ափին և կանգ առան Վալիկոտ² նավահանգստում: Դա իր ժամանակի գեղեցիկ ու բազմամարդ քաղաքներից էր: Հնդկիկներից քայց, այստեղ նրանք տեսան Արևելքի այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներին՝ Որ պորտուգալական նավերը Վասկո դա Գամանի գլխավորովյամբ Կալիկոտ հասան, զրանով իրանկանացավ ոչ միայն պորտուգալացիների, այլև նվորպական մյուս ժողովուրդների Հնդկաստան հասնելու երազանքը: Իրոք, որ Հնդկաստանը պորտուգալացիներին համար շատ բանով հրաշալիների աշխարհ էր. նա նման չէր մինչ այդ տեսած երկրներին: Այն ժամանակվա Հնդկաստանը իր մշակույթով շատ բարձր էր կանգնած ոչ միայն Աֆրիկայի այն երկրներից, որտեղ եղել էին պորտուգալացիները, այլև նվորպայից: Այնտեղ կային շեն ու բազմամարդ քաղաքներ, զարգացած էին առևտուրն ու արհեստները: Հնդկաստանի բնակիչները մեծ հաջողություններ էին ձեռք բերել նաև երկրագործության ասպարեզում:

Պորտուգալացիները համոզվեցին, որ հնդիկները իրքր մինչև այդ իրենց տեսած նեգրերի նման չեն, նրանց

¹ Նավերը ծովերի կամ գետերի զովարանցանիկ տեղերով ասանդ մարդ:

² Կալիկոտ քաղաքը գտնվում է Հնդկաստանի հարավ-արևմտյան ափին Այն լոնթը է շիթնիլ Կալիպոտի հետ, որը հիմնադրվել է Վասկո դա Գամանի Հնդկաստան ժամանկուց երես հարյուր տարի հետո միայն և գտնվում է երկրի հյուսիս-արևելքում: Կալիպոտը ներկայումս կոչվում է Կոմիկոլ և մտնում է Քերալա նահանգի մեջ:

սուլունք-մուլունքով, քրժժովս խարել շն կարող: Չնա-
յած պորտուգալացիները բիշ բան ունեին Նեղիկներին տալու,
բայց Նեղիկաստանում եվրոպացիների համար բարձրաբժեք
համեմունքները այնքան առատ էին ու էման, որ պորտուգա-
լացիները առատորեն իրենց նավերում կուտակում էին այդ
բարիքները: Կալիկուտում պորտուգալացիները մոտ վեց
ամիս անցկացրին: Վերջապես օգտվելով համընթաց մուս-
սոններից, 1498 թվականի հոկտեմբերին մեկնեցին Նեղ-
կաստանից: Նրանք 1499 թվականի հունվարին մոտեցան
աֆրիկյան ափերին: Գրանից հետո նույն ճանապարհով
Վասկո դա Գամայի արշավախումբը 1499 թվականի օգոս-
տոսի վերջերին հայրենիք վերադարձավ, երկու տարի է
երկու ամիս տևող հեռավոր նավարկությունից հետո: Պոր-
տուգալիայում Վասկո դա Գամային մեծ շուքով դիմավորե-
ցին. առանձնապես մեծ փառքով ընդունեց նրան արքունիքը՝
էմանուել թագավորը: Վասկո դա Գամայի ճանապարհորդու-
թյունը զովիրզել է վերածննդի դարաշրջանի պորտուգալա-
կան մեծ բանաստեղծ Կամենեսը իր «Լուզիտանա նշանավոր
պոեմում»:

Վասկո դա Գամայի ճանապարհորդությունից հետո
բացվեց վաղեմի երազած հեղիական շուկայի ճանապարհը:
Նրա գլխավորությամբ հետազայում կազմակերպվեց մի նոր
արշավախումբ (1502—1503 թթ.): Այս անգամ Վասկո դա
Գաման գլխավորում էր թեղանդիներով դիվանձ 20 նավ,
որոնց ուղեկցում էին մեծ թվով զինվորներ: Վասկո դա Գա-
ման այս անգամ արդեն Նեղիկներին նեղիկացյալ իր իս-
կական նվաճողի դեմքով: Նա միաժամանակ Նեղիկական
ափերին մի բանի ֆակտորիաներ ստեղծեց: Հետագայում
Վասկո դա Գաման նշանակվեց Նեղիկաստանում եղած պոր-
տուգալական տիրապետությունների փոխարքա, բայց այդ
պաշտոնը կարճատև վարեց: Նա մահացավ 1524 թվականի
գեկտեմբերի 22-ին:

Մովսիսի ճանապարհի գլուխը աշխարհագրական հայտ-
նագործումների պատմության մեջ Պորտուգալիային դասեց
ծովագնացության գործում մեծ դեր խաղացող Բապանիայի

շարքը: Վասկո դա Գամայի անունը գրվեց Կուլումբոսի և
Մագելլանի անունների կողքին: Չէ՛ որ այս երեքի կատարած
ծառայություններն էլ նշանավորում են այն ժամանակաշրջ-
անը, որն ընդունված է անվանել Աշխարհագրական Մեծ
Հայտնագործությունների դարաշրջան: Այդ ժամանակ են
կատարվել երեք մեծ պլուտեր, որոնցից յուրաքանչյուրը մի
գարագույն է կազմում: Գրանցից առաջինը հանդեսանում է
Ամերիկայի գյուտը, որը կատարվեց Քրիստափոր Կոլումբոսի
կողմից, մյուսը՝ Նեղիկաստան տանող ծովային ճանա-
պարհի հայտնագործումն է Վասկո դա Գամայի գլխավորու-
թյամբ և վերջինը՝ առաջին շուրջերկրյա ճանապարհորդու-
թյունը Ֆերդինանդ Մագելլանի կողմից:

Նեղիկաստան տանող ծովային ճանապարհի հայտնագոր-
ծումը մեծ դարձեց ամեն Նավադոսացությանը, խոշոր հեղա-
շրջում առաջացրեց Արևելքի հեռավորագյայի առևտրի գոր-
ծում և մեծ խթան հանդիսացավ մարդկության պատմու-
թյան առաջընթացի համար: Եվրոպայի տնտեսը Արևելքի
հեռավոր եկավ Միջերկրական ծովի սահմաններից և բե-
ղունեց օվկիանոսային րևույթ: Միջազգային փոխանակու-
թյան զարգացումը և մասնավորապես դադարային տնտես-
ը ու գաղութներից բերված հարստությունը արագացրին
կապիտալիզմի առաջընթացը և ընդհանրապես նպաստեցին
բարձրացող բուրժուալիայի զարգացմանը: Այն համընկավ,
այսպես կոչված, կապիտալի նախակարևական կուտակման
հետ և դարձավ նրա գլխավոր ու նպաստող հանգամանքնե-
րից մեկը: Այդ կապիտալիզմի մարդ Մարքսը «Կապիտա-
լիզմ» գրում է. «...Արևելյան Նեղիկաստանը նվաճելու ու կո-
ղոպսելու առաջին քայլերը, Աֆրիկան օեսմոթիկներին որ-
ստույն արգելադաշտ դարձնելը՝ աճա արտագրության կապի-
տալիստական դարաշրջի արշավաշրջան»:

Նեղիկաստան տանող ծովային ճանապարհի հայտնա-
բերումը, ինչպես նաև Կուլումբոսի ծովային ուղևորությունե-
ները, եվրոպացիներին ծանոթացրեց անդրօվկիանոսյան ան-
հայտ երկրների հետ: Մեծացավ մարդկանց պատկերացումը
երկրագնդի մասին: Մեծարդյուն երկրի ու արտադրող հայացքի

առաջ բացվեց մի անսահման լայն հորիզոն (էնգելս), Այս բոլորը նպաստեցին մարդկության պատմության առաջընթացին: Զարկ ստացան ու ծաղկեցին գիտության զանազան էությունները, այդ թվում աշխարհագրությունը, մաթեմատիկան, նավաշինությունը ու նավագնացությունը: Այս բոլորը միջնագարյան եվրոպայի տեսնական կյանքում աներևակաչելի տեղաշարժեր առաջ բերեցին: Նոր դարազարթու բացվեց Արևելքի երկրների, այդ թվում և Հնդկաստանի ժողովուրդների կյանքում: Հնդկաստանը շփվեց եվրոպայի հետ: Բայց այդ գլուխով, այսինքն՝ Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհի հայտնագործումով, հիմք դրվեց եվրոպական, առաջին հերթին պորտուգալական գաղութային տիրապետությանը Հարավային Ասիայում: Հենց Վասկո դա Գամայի օրոք պորտուգալացիները հնդկական փոխերկ մի շարք ֆակտորիաներ և ստորառեզիական կարևոր կիսեր զավթեցին, որոնցով ձգտում էին այսահավել իրենց անևտուրը Հնդկաստանի և բնդճանրապետ Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրների հետ: Այդ բանը նրանց սկզբում ավելի հեշտ հաջողվեց, բանի որ զեռ հրապարակի վրա Անդրիանոս ու Լուանդիան շկային:

Ինչպես տեսնում ենք, Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհը Ասիայի և եվրոպայի անտեսություն մեջ առաջ բերեց արմատական տեղաշարժ: Գրանից շահեցին եվրոպայի նավահանգստական ափ բաղաճները, որոնք գտնվում էին Ատլանտյան օվկիանոսի ավազանում: Այնինչ Արևելք տանող բարձրանաչին ճանապարհի վրա բնկած բաղաճները, ինչպես նաև Կենտրոնական և Առաջավոր Ասիայի շատ շնչ ու վաճառաշահ բաղաճներ, որոնք զարգացել էին Արևելքի ու մանավանդ Հնդկաստանի հետ կառաքվող անևտուրի շնորհիվ, վնասվեցին: Իր նշանակությունը կորցրեց նաև երբեմնիս ԵՄետարսի ճանապարհը ու նրա վրա գտնվող հարուստ ու ծաղկած բաղաճները: Տասնյակ իշխանների մոռացություն արվեցին և կորցրեցին իրենց նշանակությունը: Այնինչ եվրոպայում, այդ թվում և Պորտուգալիայում, սկսեց զարգանալ անևտուրը, որի հետևանքով Արևմուտք զարձակ անևտուրական առաջատար նավահանգստներից մեկը:

ՄԱՆԱՌԻՐՈՒՄ

Փեկանի սարահարթի հարավ-արևմտյան մասում, այնտեղ, ուր Արևմտյան և Արևելյան Գասանքը նդիպրի գեղեցիկ բնակրոյ միանում են իրար, գտնվում է Մայսուրի նահանգը, որի կենտրոնն է համանուն քաղաքը: Մայսուրի նահանգը ունի ուրույն բնություն: Եա աչրի է բնկնում իր գեղեցիկ բնակրոյով, առողջարար կլիմայով, բնդարձակ անտառներով, հիասքանչ ջրվեժներով և ոսկու հարուստ հաներոյով: Մայսուրի նահանգը բարձրագիւր հարթություն է՝ ալիքաձև մակերևութով: Բարձրությունները ավելի շատ են արևմտյան հատվածում: Աշխարհագրութրոնից հայանի է, որ բանի մասնենում ենք հասարակածի, այնքան շոգ է լինում, բայց շղկտը է մոռանալ տեղանքը ծովի մակերևութից բարձր լինելու հանգամանքը: Գրա համար էլ Մայսուր քաղաքում, որը Կալկաթայից 13 աստիճանով հարավ է գտնվում, ավելի հով է, քան Կալկաթայում, որովհետև Մայսուրը ծովի մակերևութից 760 մետր բարձր է:

Մայսուրը համարվում է Հնդկաստանի գեղեցիկ, բարերի ու հարուստ նահանգներից մեկը: Այս նահանգը ստեղծվեց 1956 թվականին: Նրա կազմի մեջ մտավ Մայսուրի իշխանությունը և Բունդելիչ ու Մադրասի նահանգների որոշ հատվածներ: Մայսուրի նահանգը գրադեցնում է 192 հազար բրուակուսի կլիմանք սարածություն և ունի 24 միլիոն բնակիչ:

Մայսուրը, ինչպես ասում են, միախելու նահանգ է: որովհետև նրա բնակչության մեծամասնությունը խոսում է կաննարա լեզվով: Այդ նահանգի կազմավորումով կաննարա ժողովուրդը համախմբվեց վարչական մի միավորի մեջ:

Մայսուրը Հնդկաստանի միակ նահանգն է, ուր ոսկու շահագործվող հանքեր կան: Այդ հանքերի զգալի մասը աղ-գայնացված են և ամսական ստացվում է 220 հազար ունցիա՝ ոսկի: Մայսուրի նահանգում է գտնվում աշխարհի ամենախոր հանքահորը: Այստեղ աշխատանքները կատարվում են 3300 մետր խորության վրա: Ոսկուց բացի, Մայսուրում հայտնաբերվել են նաև մարգանեց, բոքսիտներ, երկաթ, կաոլին և փայլար:

Մայսուրում սահմանվում է պետական արդյունաբերություն, որը հիմնված է ժամանակակից առաջավոր տեխնիկայի վրա: Բացի այդ, աճում է Մայսուրի բանվոր դասակարգը: Կոլարի ոսկու հանքերում գործում է Հնդկաստանի ամենամարտական արհմիություններից մեկը:

Պլիտավոր կուլտուրան բրինձն է, մշակում են նաև շաբարեղեց, սլոպակ, կարգաման: Ենթակյումա Մայսուրի նահանգում ծավալվել է ոռոգման ցանցի մեծ շինարարություն, որի ավարտումից հետո խիստ կրթործառն Հնդկաստանն այս մասի գյուղատնտեսության եկամտաբերությունը:

Արդյունաբերական տեսակետից Մայսուրը պակասում է զարգացած նահանգների շարքին: Նրա նշանակությունը առանձնապես մեծ է ծանր արդյունաբերություն՝ հինթափե-աշինության, էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության և քիմիական պարարտանյութերի արտադրության գծով: Նահանգի արդյունաբերության մեջ կարևոր դեր է խաղում նաև ձենսպակյա իրերի արտադրությունը: Մայսուրը ընդհանրապես զարգացման մեծ հնարավորություններ ունի: Նրա աշխարհագրական համար դիրքը, էժան էլեկտրակենտրոնի և զույլություն ունեցող բանվորական ուժը հնարավոր են դարձնում կառուցել ներսևոր արդյունաբերական ձևա-

նարկություններ, որոնց նշանակույթունը դուրս է գալիս նահանգի սահմաններից:

Նահանգի գեղատեսիլ բաղաբներից է Մայսուրը: Նա լավ է պլանավորված, ունի ծառայող փողոցներ, գեղեցիկ այգիներ:

Մայսուրը իր ժամանակին եղել է մահաուբայի ավո-ռանիտու բաղաբ և հարավի արվագականության ժառանգական բնակչության տեղը:

Մայսուրը վաճառաշահ և արհեստավորական բաղաբ է: Նրա վարպետները սանդալի ու սև փայտից, ինչպես նաև փղոսկրից պատրաստում են նուրբ հուշանվերներ, գեղեցիկ փորագրած իրեր:

Մայսուր բաղաբը ամենից լավ կարելի է դիտել Չամունդիի բարձունքից, որտեղից նա իր շրջակայքով այլը զվարճացնող տեսարան է ներկայացնում: Այս բարձունքի վրա է Մրի Չամունդիսուարի կամ Չամունդիի Հնդկական սեով կառուցված ինքնատիպ տաճարներից մեկը: Բարձրանալիս, ճանապարհի կեսին, իրոսաշրջիկները սիրում են կանց առնել նանդի կոլվոլը քարակերտ եղան արձանի մոտ: Այլ կերպ նա կոչվում է նաև Եփվայի ել: Արձանը կերտվել է 300 տարի առաջ մի ամբողջական քարից: Ունի յոթ մետր երկարություն, հինգ մետր բարձրություն և զարգարված է բարից կերտած պարուններով ու զանգակներով:

Հնդկաստանի տարբեր մասերից ուխտավորներ են գալիս այդ կուտրին երկրպագելու համար: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այսօր Հնդիկները մեծ հարգանք են մատուցում կովին ու եղան: Նրանց պատկերացումով կոլը երկրում Պխալունավարս աստվածուհու ներկայացուցիչն է: Իրենց աղոթքներում կովին անվանել են Բոահմայի երանելի և մարուր դուստր:

Մեղանից դեռ հինգ հարյուր տարի առաջ ռուս ճանապարհորդ Աֆանասի Նիկոլսկին Հնդկաստան այցելելու կապակցությամբ գրել է, որ Հնդիկները մեծ հարգանք են մատուցում եղան ու կովին: Հնդիկները ասում են, որ կովը մարկ է, նա կաթ է առլիս, միաժամանակ հանդիսանում է բախ-

1 Ունցիան հավասար է մոտ 30 գրամի:

տավորութեան և հարստութեան կրօրը, մայր հողի և առա-
տուրի մասերը, իսկ եզն էլ աման աշխատողն է,
վար անողը:

Նանդի եղան արձանը գիտելուց հետո շարունակե՞նք
բարձրանալ Չամբուլի բարձունքը, որտեղից շատ զեղեցիկ
տեսարան է բացվում դեպի Մոսկուր: Այստեղ կեղծները դի-
տում են ոչ միայն բազարի համայնապատկերը, այլև հնդ-
կական սեռով կառուցված և շատ ինքնատիպ մի կղմուղ: Գո
Սրի Չամբուլի տարի տաճարն է:

Այստեղ անհրաժեշտ է նշել հետևյալը. բանի հարազ ևս
զնում, այնքան ավելի քիչ է նկատվում մավրիստանական
կամ օտար ոճի խառնուրդ: Ամենուրեք իշխում է հնդկակա-
նը: Այդ բանում ամենն որ էլ համոզվում է, երբ այցելում է
հարավային Հնդկաստանի քաղաքները կամ նրա դիտարժան
վայրերը:

Գուրս գալով Մոսկուր քաղաքից, խճուղիով անցնելիս,
տեսնում ենք Հարափի զյուղերը, ուր աները կարմրավուն
գույնի են, իսկ շատերը ոչ մեծ բակ և անամերձ հողամաս
ունեն: Այստեղ հողը կարմրագույն է, ինչպես ասում են՝
լատերիասային է, որի պատճառով էլ զյուղական խրճիթները
ձեփված են կարմիր հողով:

Ամենուրեք երևում են բրնձի, շաքարեղեգի և բանանի
ընդարձակ դաշտեր: Այս աշխարհը, ինչպես ասում են, բա-
նանի թագավորություն է, որը անեղծ մեջ շատ կարևոր տեղ է
դրում:

Բանանը կոնգրամտավոր երկարամյա բույս է: Այս
պտուղի «ծառը», որը նույնպես բանան է կոչվում, մի հակա
բույսամյա խոտաբույս է, որին հաճախ ծառի տեղ են
դնում: Բույսի հիմնական արմատից զուրս են գալիս լայն ու
փայլուն տերևներ: Բանանը շատ բերքատուտ և մեծ կիս-
մուտ բերող բույս է Այսպես, օրինակ, ետյն տարածության
վրա բանան ամեննիխ կարելի է մի բանի տասնյակ ան-
գամ ավելի եկամուտ ստանալ, քան ասանի կարտոֆիլ կա-
հացահատիկ: Բացի դրանից, վերջիններս, հատկապես կարտո-
ֆիլը, մշտական ուշադրություն է պահանջում, իսկ բանանը

շատ քիչ խնամքի կարիք է զգում: Հիմնական աշխատանքը
կաշանում է շրթացած սեղանները հեռացնելու և մեղրը հա-
վաքելու մեջ: Բանանը շատ անկարար է, շարքով ու օտա-
լով հարուստ և դրա համար էլ «արևադարձների կարտոֆիլ» են
անվանում: Հաճախ էլ բանանը չորացնում են, աղում և աղ-
յուր ստանում. դրա համար էլ երբեմն «աղաբարի հաց» անու-
նըն էլ են տալիս:

Բանանը ձևով նման է մեր բաղրիբանին, բայց գույնով
ոչ: Մեծ մասամբ լինում են սպիկոզյն կամ դեղնագույն:
Ավելի հարգի են վարդագույնները: Բանանի կեղևը շատ
հեշտուրջաբ հեղացվում է: Բանանի լայն տերևները տե-
ղացիները օգտագործում են աների կտորները ծածկելու հա-
մար, իսկ ցողունների թելերից կապով են գործում և՛ հա-
զուտաների, և՛ պարկերի համար:

Բանանի պտուղները իրենց ձևով, գույնով և որակով
լինում են տարբեր սեռակի: Բանանը կեղևոյան ընկույծ
հետ համեմատած շատ էման է, Գաղափար կազմելու համար
հիշենք, որ Հնդկաստանում մեկ բանանը արժե կես աննա
(մեկ կոպիկ), իսկ կոկոսյան ընկույզի համար չորս աննա
(ութ կոպիկ): Այստեղից պարզ է դառնում, որ բանանը
շատ մատչելի պտուղ է:

Մայսուրի շուկաներում վաճառում են նաև մանգո, կե-
կոսյան ընկույզ, որոնց հնդկները գասում են իրենց սիրած
պտուղների շարքը: Այս բարիքները զեղեցկացնում են հնդ-
կական շուկաները և նրանց սեղանների վարքն են հանդի-
սանում:

Մայսուրից 40 կիլոմետր հեռավորության վրա է գրա-
նջվում Սոմանատուր գյուղը, որի մաս էլ վեր է խոյանում
հնդկական հարաարապետության ինքնատիպ և մեծ գործե-
րից մեկը՝ Պրասաննա Չաննա Քեռավա տաճարը: Նա մայսու-
նի է: Նաև Սոմանատուր տաճար անունով, Տաճարը կա-
ռուցվել է ի պատիվ Շիվա աստծու նրա շինարարության
տեղ է մտ մեկ զարս ավարտվել է տասներեքերորդ դարում:
Այս տաճարը կերտված է սերողանտին քարից: Նրա շրջ կող-
մում, վերերից ներքև, մեծ վարպետության քանդակված են

բազմաթիվ փոզեր, միեր և այլ փոքր արձաններ, որոնք հիաց-
նում են այցելողներին: Խորաբանդակներին թեման նուշնդես
վերցված է հնդկական հուշարձանի «Ռամայանայից» և «Մահարհարատայից»: Տաճարի ներսում՝ թե՛ սյուների, թե՛
պատերը և թե՛ առաստաղը նուշնդես զարդարված են բան-
դակներով: Առաստաղից կախված է քարից կերտած բա-
նան, որը երկրի բարիքի խորհրդանշանն է, կան բազմաթիվ
խորաններ, որոնցից մեկում՝ վիշնու աստծու քանդակն է՝
գլխին լուսու, սրպիս բարոթվյան խորհրդանշան:

Մոմանանագուր գնալիս մեքը անցնում ենք շաքարեղեգի
ու բրնձի արտերով: Մասուրի գյուղացիները ամբողջ տարին
աշխատում են դաշտում: Ետտեք հողը զեռես չուժով են
վարում:

Մասուրից հյուսիս-արևմուտք 110 կիլոմետր հեռավո-
րության վրա գտնվում է Մրավանա-Քելգուա կոչվող ավա-
նը: Այստեղ շատ հուշարձաններ կան, որոնց լեզու տասնձեռակ
տեղ է դրավում Մտտրիաների ժամանակաշրջանի կրթողնե-
րից մեկը, Գոմատևալարային՝ հսկա մի քարից կերտած ար-
ձանը: Նա գտնվում է 150 մետր բարձրության վրա: Արձա-
նին հասնելու համար պետք է բարձրանալ մի սանդղաթով,
որը 620 աստիճան ունի: Վեր բարձրանալով, այցելողը կանգ
է առնում մի հուշակապ արձանի առաջ, որի բարձրությունը
հավասար է մոտ տասնութ մետրի: Այս գե՛հ ու ասլավորիչ
արձանը իրոք որ քանդակագործության մի եզրակի կրթող է,
որի նմանը երևի միայն Տեխուստում գտնվի:

Գոմատևալարայի արձանը կերտվել է մեզանից մոտ հա-
զար տարի առաջ, 983 թվականին:

Ավանդությունը պատմում է, որ այն քանդակվել է
մատրջան ժամանակաշրջանի թագավորանդաներից մեկի
պատվին: Ըստ ավանդության երկու երարյունների միջև մե-
նամարտ էր գնում թագավորական զահ՛ի համար: Հաղթում
է կրտսեր եղբայրը, բայց նա մեծահոգի է գտնվում և գահը
գիշում է իր եղբորը:

Քանդակագործը կարողացել է այդ արձանում մարմնա-
վորել մեծ ուժ և անազատություն:

Գոմատևալարայի արձանի շուրջը միշտ բազմու-
թյուն կա: Բացի օտարականներից, այստեղ գալիս են մեծ
թվով ուխտավորներ: Ուխտավորները բերում են կաթ և մե-
ղրի, որով օծում են արձանը: Ետտեղն էլ նվիրաբերում են
թանկարժեք քարեր, դրամ և այլ արժեքներ, որով իրենց
խոր հարգանքն են մատուցում կուտրին:

Այս բուրբը դիտելուց հետո վերադառնում ենք Մայսուր
և այցելում Մուլան Տիլգուրի պալատը, որը կառուցված է
1784 թվականին, արարական ոճով: Պալատից հետո այցե-
լում ենք նրա դամբարանը, որը հավաստալյալ մուսուլման-
ների համար աղոթատեղի է զարկել:

Մայսուր քաղաքում եղած ժամանակ մարդիկ չեն մո-
ռանում լինել նաև նրա պետական փղանոցում:

Քանի որ օտարները առանց փոխ Հնդկաստան չեն պատ-
կերացնում, զրա համար էլ հնդիկները իրենց հյուրերին
ուրախացնելու համար դիտարժան վայրերի մոտ փոզեր են
պահում, որոնց վրա նստած զրոսում են, նկարվում:
Հնդիկ վարպետները սանդղախ ծառի կամ էլ ուրիշ դիմացկու
փայտից, ինչպես նաև մարմարից փղըր են պատրաստում,
որպես հեղկական ամենալավ ու տրայական հուշանվերներ:
Այդ գործում առանձին հմտությամբ աչքի են բեկնում նաև
Մասուրի վարպետները:

Մասուրը գրոսաշրջիկներին ու պատմարաններին Ջայպու-
րի նման այնքան բան ունի հրավորներու, որ մարդ շարավե-
րով մնալով այդտեղ միշտ զրազված է լինում և տեսնելու
շատ բան է ունենում: Նրա դիտարժան վայրերից ու ճարտա-
բանաստական լավագույն նմուշներից է Կրիշնասաշտասագա-
րում գտնվող Մահասաշալի պալատը: Այդ պալատը այժմ
գարձել է հյուրանոց: Այս անկուրը Հնդկաստանի ամենա-
զեղեքելի վայրերից մեկն է, նա գտնվում է Կավերի գետի
մոտ: Այդտեղ, Կավերի գետի վրա, կառուցված է մի ամ-
բարտակ, որը արհեստական լիճ է գոյացրել: Հյուրանոցը
գտնվում է մի շքեղ այգու մեջ: Հեքիաթային է ոչ միայն այ-
գին իր շատրվաններով և արևադարձային ճոխ բուսականու-
թյամբ, այլև հյուրանոցը, որը, ինչպես ասացինք, անցյալում

եղև է Մահառաջալի պալատը, իսկ այժմ պետական հյուրանոց է: Ակամայից հիշում են Զայպուրի Մահառաջալի պալատը, որը նույնպես ազգայնացվել է: Այս երեսփոխանը ուրախալի են և ստաբիլիտետը հնգիական կյանքում:

Մայսուր քաղաքից հետո այցելենք նահանգի վարչական կենտրոն Բանգալուր, որը ունի 300 հազար բնակիչ: Մայսուրից Բանգալուր տանում է շատ զեղեցիկ խճուղի, որը ունի 130 կիլոմետր երկարություն: Ըննապարհին ընկած են մի շարք մանր քաղաքներ:

Բանգալուրը Մայսուրի նահանգի զեղատեսիլ քաղաքներից մեկն է. արդյունաբերական խոշոր կենտրոն:

Չնայած Բանգալուրը Մայսուրի նահանգի վարչական էնտրոնն է, բայց գրոսաշրջիկներին ավելի շատ գրավում է Մայսուր քաղաքը:

Մայսուրից հետո այցելում ենք Մադրասի նահանգ:

ԱՐԵՎՈՏ ՀԱՐԱՎԻ ԳԱՐՔԱՍԸ

Նույնցեր Հնդկաստանի բարեկյիս և զուր նրա հեռավոր հարավ-արևելյան մասում կգտնենք Մադրասի նահանգը: Մադրաս տեղեր կրում է թե՛ Հարավային Հնդկաստանի նշանավոր նահանգներից մեկը և թե՛ Հարավային Հնդկաստանի քաղաքներից մեկը, որը միաժամանակ նույն նահանգի մայրաքաղաքն է: Այս նահանգում են համախմբված հնդկական հնագույն ժողովուրդներից մեկը՝ գրավիզյան խմբին պատկանող տամիլները: Գրա համար էլ Մադրասի նահանգը հաճախ կոչվում է Տամիլնադ կամ Տամիլների երկիր:

Տամիլների երկիրը կամ Մադրասի նահանգը հիմնականում գրադեցնում է Հնդկական թերակղզու հարավային մասի հարթավայրային հատվածը: Այստեղ հողը շատ արգավանդ է, ծածկված հարուստ կանաչով: Ընդարձակ տարածությունների վրա այլեթովում են կանաչալուսն-տսկեզույն բերքալից զաշտերը: Գա մի հարուստ երկիր է, որը առատորեն ոռոգվում է Կավերի գետի ջրերով: Ավանդույթունն առում է, թե իբր յուրաքանչյուր տարի Գանգեսը ստորերկրյա ջրանցքներով անցնում է զեպի Կավերի և վերականգնում իր ուժը նրա սրբազան ջրերում:

Մադրասի նահանգը մի տեսակ ամենաբողայինն է, որովհետև նրանից որոշ մասեր արվել են հարևանների՝ Անդհրա-Պրադեշին, Մայսուրին և Քերալային: Գրանք այն

շրջաններն էին, որոնք բնակեցված էին ոչ տամիլյան ժողովուրդներով: Այժմ Մադրասը թի՛ ազգազբաղկան և թի՛ աշխարհաշրջական տեսակետից իրենից մի միասնական ամբողջություն է ներկայացնում:

Մադրասի նահանգը գրավում է 130 քառակուսի կիլոմետր տարածություն, իսկ բնակչության թիվը հասնում է 34 միլիոնի: Նա իր տարածությամբ շրտ անգամ մեծ է Բելգիայից, իսկ բնակչությամբ դերազանցում է Թուրանիային: Մադրասը Հնդկաստանի ամենախիտ բնակեցված նահանգներից է: Այստեղ մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա բնակվում է 260 մարդ: Ինչպես ասացինք, բնակիչները զերտազանցապես պատկանում են հնդկական ժողովուրդների տամիլյան խմբին. նրանց մորթը ավելի թույն է, քան Հյուսիսային Հնդկաստանի բնակիչներինը: Տամիլների լեզուն պատկանում է այն խմբին, որ լեզվաբանների մոտ ընդունված է անվանել դրավիդյան: Ի զեպ, դրավիդյան լեզվախմբին է պատկանում նաև սեղուզու լեզուն, որով խոսում են Մադրասի նահանգում բնակվող նույն անունով կոչվող ժողովրդի ներկայացուցիչները:

Պատմական շատ վաղ անցյալում տամիլները ստեղծել են մեծ պետություն և հասել բարձր զարգացման: Նրանք իր ժամանակին ծովային ատևտուր են ունեցել Եսիսիակ Հռոմի հետ:

Բարձր զարգացման է հասել նաև ճարտարապետությունն ու քանդակագործությունը: Մադրասից հարավ գտեցվող Մահարաշիլպուրամի և Կանիպուրամի կոթողները հիացմունք են պատճառում սեռևտղներին: Տամիլները հին և հարուստ մշակութի սեր ժողովուրդ են: Պատմությունից հայտնի է միևնույն մեր թվականության սկիզբը առաջ եկած տամիլյան Պանդիտ, Չուլա և Չերա թագավորությունների գոյության մասին, ինչպես նաև մեր թվականության առաջին դարերում տամիլների ծովային աշխույժ կապը Արևմուտքի հետ:

Իրենց բազմադարյան պատմության ընթացքում տամիլները ստեղծել են հարուստ, յուրօրինակ և բարձր զարգացած

գրականություն, որը դիտա-ճանաչողական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Տամիլների երկիրը Հնդկաստանի այն մարզն է, որտեղ անդլիացիները ավելի վաղ ամբացան և որտեղ ավելի վաղ զարգացան կապիտալիստական հարաբերությունները: Տամիլները աշխատում են մանվածքի գործարարներին և այն նորակառույցներում, որոնք ստեղծվում են Մադրասի նահանգում: Տամիլները համարվում են լավ արհեստավորներ և հմուտ երկրագործներ: Նրանցից շատերը աշխատում են նաև Ցեյլոնի պլանտացիաներում:

Տամիլների և ընդհանրապես Հարավի բնակիչների հագուստը զգալի տարբերվում է Հյուսիսիներից: Այստեղ մարդկի իրենց ավելի բիշ են ծանրաբեռնում հագուստով: Կոշիկ հագնելը պարտադիր չէ, սակայն ունեոր մարզկական մոտ:

Մադրասի նահանգում կան մի շարք օգտակար հանածոներ, որոնց թվում կարևոր նշանակություն ունեն փայլաքար, կաքաքար, թորիտում և դիպսո: Բաց այս հանքերը հիմնականում արտահանվում են: Նահանգի արդյունաբերության զիսավոր ճյուղերն են տեքստիլ արդյունաբերությունը (տապվելապես քամրակյա գործվածքներ), կաշվի արդյունաբերությունը, մեքենաշինությունը, ծխախոտի արտադրությունը: Վերջին երեք ճյուղերը կենտրոնացած են Մադրաս քաղաքում:

Մադրասի նահանգի մայրաքաղաքն է Մադրաս նավահանգստային քաղաքը, որին ծանոթանա՞նք բիշ մտախկին:

Մադրասը իր մեծությամբ Կալկաթայից և Բամբեյից հետո Հնդկաստանի երրորդ քաղաքն է: Նա ունի մեկուկես միլիոն բնակիչ:

Կոկոսյան արմավենիներով ու բանանի պուրակներով շրջապատված այս քաղաքը ձգվում է Բենգալյան ծոցի շրջը: Կործանակելյան ափի երկայնությամբ մոտ 15 կիլոմետր: Մադրասի հիմնադրման գործում մեծ դեր է խաղացել աշխարհաշրջական դիրքը: Նրա պատմությունը մեզ շատ հեռու չի տանում: Հիմնադրվել է 1639 թվականին, անգլիական Օստ-Հնդկական բնկերության կողմից: Այդ տամանակվանից մնացել է Սենտ-

Ճորը բերդը՝ անդլուական առաջին ամրացված կետը ներկա Մազրասի տեղում, որը հիմք ծառայեց օպագա մեծ բազարի համար: Մազրասի երեք հարյուր տարվա զոյաթյունը սեռ-առանի կապվեց Բրիտանական շնչկատանի վաղ շրջանի գաղութացման պատմության հետ: Մազրասն էլ գաղութա-լին երկրի պայմաններում սանդղաված բազարների նման ունեցավ երկու զեմբ, մեկը, ինչպես ստան են, եվրոպական (ավյալ զեպրում անգլիական), իսկ մյուսը՝ ասիական (ավյալ զեպրում Տնդկական): Առաջինը՝ եվրոպականը, սանեց զինու ծառ-Շնչկական բնկերությունը որք կառուց-ված բերդի շուրջը, որտեղ կենտական կենտրոնի գործավ յա-լիսանդիստը: Այդտեղից նալիքը Անգլիա էին տանում Տնդկական շատ բարիքներ: Մանչեստրի գործարանների հա-մար բամբակ է չուլթ, անգլիական շուկայի համար ինդիգո, մետաքս, համեմունքներ ու այլ ապրանքներ, իսկ այնտե-ղից էլ բերում էին գործարանային ապրանքներ, որով հեղե-ղում Տնդկական շուկան: Քաղաքի եվրոպական մասում ստեղծվեցին լայն փողոցներ, բաղձահարկ տներ, ուր տե-ղափոխվեցին կատավարական հիմնարկները և բնկերություն-ների գրասենյակները, կառուցվեցին բարեհամար ու զեղե-ցիկ հյուրանոցներ: Այսօր էլ և՛ Մազրաս, և՛ նրա հատակա-կից այլ բազարներ այցելողին դարձանք են պատճառում ա-ն շենքերը, որանք կառուցվել են Վիկտորիա թագուհու ժա-մանակաշրջանում: Գրանց լավագույն նմուշներից են Մազ-րասի համալսարանի շենքը, բազարային դրադարանը, դասա-կան պալատը և այլն:

Քաղաքի մյուս ասիական մասը, որին անցյալում տա-լին էին սև բազարս մակդիրը, բնակեցված է արհեստավոր-ներով, խանութայիններով, ծառայողներով, որանք անցյա-լում մեծ մասամբ պատկանում էին ամենատարիքի դասին: Այնպես որ թխազան տամիլները մեծամասնություն կազմե-ցին արևելյան թաղերում, որոնք աչքի են բնկնում իրենց նեղ փողոցներով, սրճարաններով և ազմակից շուկաներով: Այսպես փաստորեն ստեղծվեց երկու իրարից տարբեր, բայց մի անուն կրող Մազրաս քաղաքը:

Քաղաքը կամաց-կամաց մեծացավ և նրա երկու զիս-վոր մասերից յուրաքանչյուրն ունեցավ իր կենտրոնն ու զլիսավոր փողոցը:

Եվրոպական թաղերը սեղմվեցին ծովափին և քաղաքի ու օվիկանոսի միջև ստեղծվեց աշխարհի մեծագույն ստախյա փառացներից մեկը, որն սնվածում են Մազրաս-յան ՍՄարինա: Այս փողոցը հիշեցնում է Բամբեյի Մարեն Դրալը: Մազրասցիների համար աչք փողոցը ամենտարիքի գրաստվարն է:

Գլխավոր փողոցներից է նաև Մաուն-Ռոսը, որը ծա-վախից բազար է տանում: Նա կտրում է քաղաքը հյուսիս-արևելից դեպի հարավ-արևմուտք և ձգվում է մոտ տասը կիլոմետր երկարությամբ: Առաինյա փողոցից հետո նա Մազրասի ամենամեծ փողոցն է, նրա զործարար կենտրոնը: Այստեղ են կենտրոնացած շեղ խանութները, զանազան բն-կերությունների գրասենյակները և տարրեր Ֆիրմաների ներ-կայացուցչությունները, որտեղ Մազրաս են ներմուծում ալ-տոմորիլներ, մոտոցիկլներ, էլեկտրական սարքեր, սառ-նարաններ, ազդեղնզոտմիչներ և այլ ապրանքներ:

Պետք է հիշել, որ Մազրասը շնչկատանի շող քաղաք-ներից է: Մազրասում հալեթժ ամառ է, միշտ կանաչ: Նա հասարակամերի ամենատաք բազարներից մեկն է Ասում են, որ նա երեք սեզոն ունի՝ առք, ավելի տաք և ամենա-տաք: Մազրասի շենքերի ստանձնատակություններից է յուսամուսների և դաների վրայի լայն շրջիկների գույթյուն-ն: Դա նրա համար է, որ այլուղ արևի ճուռազայվիները ներս չբնկեն: Եվրոպական տիպի տներում պարտադիր է առա-տադին հարմարեցնած մեծ հովհանքերը:

Մազրասը ճկարկոտ հարավի դարասն է, նրա կարևոր նա-լահանդիսարը Գալիթալից հետո սա երկրող դարասն է Բենգալյան ժողի ափին: Այստեղ են կանգնած լինում ան-գլիական, ավստրալիական, բիրմական, չինական և այլ երկրների գրաշուք կրող նավերը: Նրանք տանում են հրեղ-կական հումքը և արդյունաբերական ապրանքները, բերում են սարքավորումներ և այլ ապրանքներ:

Այստեղ էլ զգացվում է հեղհական կյանքի հակադրությունները: Մի կողմից բարձրան ու բեռնաթափման գործողությունների մեքենայացումը, մյուս կողմից գոմեշի սալլը, որի վրա նստած հեղիքը սպասում է այդ սալլանքը բազաք ասանկու: Կան նաև գոմեշին փոխարինող մարդիկ՝ սիկլաներ:

Մաղբասը մեծ և հետաքրքիր բազաք է իր բոլոր հակադրություններով ու հեղհական ասարաշխարհով: Նա դանդաղ, բայց համառորեն ազատվում է այն բոլորից, ինչ ժառանգություն է մնացել նրբինի գաղութային տխուր անցյալից: Եթե մինչև անկախությունը բազաքի արդյունաբերության դեմքը ներկայացնողը բամբակի գործվածքների ֆաբրիկաներն էին, ապա ներկայումս գարգանում են արդյունաբերական միանգամայն նոր էջուղեր: Կառուցվել են ավտոմոբիլային և մեքենաշինական գործարաններ: Նա, ով այցելում է Մաղբաս, հաստատ հավատում է, որ հեռու չէ այն ժամանակը, երբ նա կդառնա Հեղհական հանրապետության իսկական ազգային արդյունաբերության կենտրոններից մեկը:

Մաղբասը ամառիլան մշակույթի կենտրոնն է: Այստեղ ամառիլերեն և հեղհերեն շատ թերթեր ու ամսագրեր են հրատարակվում: Ընդհանրապես Մաղբասի նշանակությունը Հեղհաստանի մշակութային կյանքում շատ կարևոր է: Նա հայտնի է որպես արվեստի կենտրոն: Այստեղ են գտնվում պարի նրկու քոլեջեր, սրանցից մեկը զբաղավորում է հեղհական մեծ զերասանուհի Բալա Մարտոսյանին:

Մաղբասի անունը մեղ շատ բան է շիշեցնում. չէ՞ որ նրա անվան հետ են կապված հեղհահայ գաղութի տարեկրություն լավագույն էջերը: Մաղբասը իր անցյալով մեր ազգային մշակույթի պատմության մեջ ունի իր պատվավոր տեղը: Ինչպես հայտնի է, Հեղհական հողում ժամանակի ընթացքում հայերը ամենից շատ հաստատվեցին Մաղբաս և Կալկաթա քաղաքներում: Մաղբասի անունը հայ ժողովրդի պատմության տարեկրության մեջ միշտ էլ կմնա ոչ միայն իր

հայկական գաղութով, այլև նրանով, որ առաջին հայ պարբերականը՝ «Ազգաբարը» լույս է տեսել այս քաղաքում¹:

Նախքան Մաղբասյան մեր ճանապարհորդությունը ավարտելը այցելեք Հարավային Հեղհաստանի հրաշալիքների կենտրոններից մեկը՝ Մահարալիպուրամ, որը գտնվում է Մաղբասից 65 կիլոմետր հարավ: Այստեղ պահպանվում են համաշխարհային համբավ ստացած ժայռակերտ ասճարները, որոնք կերպվել են հազար հինգ հարյուր ասորի առաջ:

Մահարալիպուրամը եվրոպացիները անվանում են «Ճոթ տաճարների քաղաք»: Այս կոթողների կառուցողները ընտրել են յոթ ժայռ և ամեն մեկը վերանվել մի չքնաղ միակտոր ասճարի: Մահարալիպուրամում ժայռակերտ քանդակներից մի խմբում արված է հեղհական այն ավանդությունը, թե ինչպես սրբազան Գանգեսը երկնից վայր է իջել: Եվ այն ժայռն սնա, որի տակից ջուր է ժայթքում, կերպված են մարդիկ, որոնք հավաքվել են սրբազան ջրում լվացվելու: Կերպված են նաև փղեր, սապատավոր եղևիք, ինչպես նաև այլ կենդանիներ ու թռչուններ, որոնք հավաքվել են այստեղ ջուր խմելու: Ամենուրեք կան բույսերի ու պտուղների քանդակներ:

Տամիլների երկրի կամ Մաղբասի նահանգի մյուս քաղաքներից հիշատակության արժանի են Մադուրան, Տրինիպուլին, Տանջուրը և Կանչիպուրամը: Ընչոտ է Մադուրան իր մեծությամբ Մաղբասից հեռու Տամիլանդի երկրորդ քաղաքն է, բայց նրանից շատ հին է և գոյություն է ունեցել դեռևս երրորդ դարում, մեր թվականությունից առաջ:

Մադուրան Հարավային Հեղհաստանի հնագույն քաղաքն է և հարավային Հեղհաստանի հնագույն մշակույթի կարևոր

¹ Մաղբասի հայոց անցյալն ու ներկան, ինչպես նաև այնտեղ հրատարակվող առաջին հայ պարբերականը՝ «Ազգաբարը»-ի պատմությունը արված է «Հայերը Հեղհաստանում» վերնագրեր կրող գլխում:

կենտրոնը: նա հռչակված է իր հմուտ արհեստավորներով: Մադուրան Հնդկաստանի այն քաղաքներից է, որի ջուլհակները միշտ էլ աչքի են ընկնի իրենց բարձր արվեստով: Ըս ժամանակին եվրոպական խոշոր մայրաքաղաքների արբունի տիկիները կուսում էին հնդկական, այդ թվում և Մադուրայի վարպետների պատրաստած գործվածքներից կարված զգեստներ:

Քաղաքի անցյալ փտորից մեզ են հասել դարմանալի կոթողներ, որոնք տիպիկ հնդկական ոճով են կառուցված:

Մադուրան ունի մոտ 400 հազար բնակիչ: Վաճառահաշ քաղաք է, հայտնի է թելի, սուրճի և կարգամոնի առևտրով: Հռչակված է իր հին ճարտարապետական հուշարձաններով:

Մադուրան հայտնի է Շիվայի հույակապ տաճարով, որը կառուցվել է 17-րդ դարում: Այդ տաճարը իրականում մի ամբողջ քաղաք է՝ շրջապատված պարիսպներով, սյունաշարերով, ջրավազաններով ու բազմամիջի, այսպես կոչված, զրպուրաներով: Գարբանների վրա բարձրացված քառանկոտ բուրգերը հեռվից շատ պատկանելի տեսք ունեն: Նրանք հիմքից մինչև զագաթը զարդարված են զանազան բանդակներով: Մեծ վարպետների սքանչելի ձեռքերը բարդ վեր են ածել ժանյակի և քրգանի բարձրացրել դեպի ամպերը:

Մադուրայում առանձնապես նշանավոր է սշազար սյուների գահչիճը: Գահչիճի սյուներից յուրաքանչյուրը, վերելից ներքև, դարձրված է դիցաբանական զանազան բանդակներով: Գրանիտային սյուններից յուրաքանչյուրն ունի այնպիսի հատկություն, որ կիև նրանց խփենք փայտե սուրճիկներով, ապա ամեն մեկը համապատասխան տոնի ձայն է հանում: Տեղացիներն էլ դրանց «Քարի կրկնհնչ» են անվանում: Մադուրան միշտ լիքն է ուխտավորներով: Այն վայրում, որտեղ

1 Գոադուրան մեծ կոթողների, հատկապես տաճարների ու վանքերի զարդաների վերջ կառուցված հակա քրգանև աշտարակ է, որը զարդարված է անթիվ ու անհամար բանդակներով: Այլ «հե հասուկ է Հարավային Հնդկաստանին:

հավաքվում են ուխտավորները, մեծ աշխուժություն է տեսում: Տաճարի բակում մի կատարյալ տոնավաճառ է, ուր ծախում են ամեն տեսակի սովորական ապրանքներ ու արձանիկներ: Վաճառում են նաև ծաղիկներ, բրինձ, սրահների հավասացյալները դրանք մատուցեն կուսիքին: Վաճառքի են հանվում ուխտավորների բերած ամանեղևեր, կոտորեղևեր, ազմուկ-աղաղակով հրավիրում են զենելու կոնոսյան ընկույշ, սիգարեթի և այլն: Այս բոլորը սրբաշուն գահչիճների ֆոնի վրա մի տեսակ աններդաշնակ երևույթ է ստեղծում: Եթե դիտողը այլ սրբավայրերում էլ է եղել, այդպես չի դարմանա, որովհետև նույն պատկերն ունեն Արևելքի շատ ուխտանդիկներ:

Մադուրան եղել է Պանդյան թագավորության մայրաքաղաքը, որը լայնածավալ ժողային առևտուր է ունեցել Հռոմի և Հունաստանի հետ: Քաղաքը վերստին իր փառքն ստացավ նայակ թագավորների օրոք, որոնք մեծ գործ են կատարել նրա ճարտարապետությանը գործաջանելու ուղղությամբ: Աչքի ընկնող կոթողներից է նաև Մենակշի տաճարը իր ինը բրդանև աշտարակներով: Տաճարը ամենից լավ դիտվում է Ոսկե Հասուս կուլյուղ ջրավազանը շրջափակող սյունաշարի տանիքից: Այս ավազանի հետ կապված է մի հետաքրքիր ավանդություն. ասում են, որ շատ հին ժամանակներում ջրավազանը հանդիսացել է գրական սանկձագործությունների փորձադաշտ: Գրողները իրենց գործերը գնում էին ջրի մեջ: Այն ձևազիրք, որը իրենից ոչ մի արժեք չէր ներկայացնում ստեղծվում էր, իսկ կիև իրոք արժանի գործ էր լուղում էր ջրի երեսին:

Մյուս քաղաքներից նշանավոր են Տրիվեմպուլին (Տրիվեմպուլյապուլի) և Տանչուրը, որոնք միմյանցից ընդհանրը 32 կիլոմետր հեռավորության վրա են գտնվում: Տրիվեմպուլին գտնվում է Կավերի գետի աջ ափին և ունի մոտ 250 հազար բնակիչ: Այս քաղաքը հայտնի է սրբուհու երկամբուլային և առևտրական խոշոր կենտրոն: Նա աչքի է ընկնում ոսկյա իրերի արտագրությունը և մեկաբարձործությունը: Նրա տաճարներից հիշատակուիքյան արժանի է Գանեշի՝ իմաստության

և արվեստի աստծու տաճարը, Տրիչիդրավիդների Սրիբանգամ կոչվող վաղեմի կոթողը:

Տանջուրը ևս գտնվում է Կավերի գետի վտակներից մեկի վրա, ունի ավելի քան 100 հազար բնակիչ: Նշանավոր է իր տնայնագործական արդյունաբերությամբ: Այստեղ պատրաստում են զոհարեղեն, մետաքսի վրտ զեղեցիկ ասեղնագործություններ ևն կատարում, ճաշակավոր զորդեր պատրաստում և այլն:

Տանջուրը հնդկական մշակույթի վաղեմի կենտրոնն է: Այստեղ կան մի շարք վարպետորեն դարդարված տաճարներ, մի քանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, բժշկական դպրոց:

Մադրասից յոթնասուն կիլոմետր հարավ-արևմուտք գտնվում է Կանչիպուրամ քաղաքը: Կանչիպուրամ անունը թարգմանաբար նշանակում է «Ոսկե քաղաք», նա համարվում է Հնդկաստանի «սրբազան» քաղաքներից մեկը:

Այսպիսին է դրավիդյան ամենամեծ ժողովուրդներից մեկի՝ տամիլների հայրենիքը, որի ծայր հարավում է գտնվում Կոմորին հրվանդանը՝ Հնդկաստանի ժայռակետը: Այստեղ են միախառնվում Քենգալյան ծոցի, Արաբական ծովի և Հրնդկական օվկիանոսի ջրերը: Կառակասեր մարդիկ ասում են, որ այստեղ կարելի է մի ստրով կանգնել Քենգալյան ծոցում, մյուսով՝ Արաբական ծովում և ձեռքերը չփշվացնել Հնդկական օվկիանոսում:

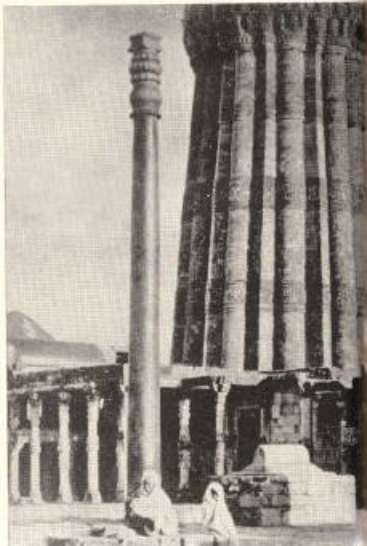
Կոմորին հրվանդանը մարդկանց հրապուրում է նաև այն բանով, որ այստեղից բացվող ընդարձակ հորիզոնից մարդիկ զրտում են աշխարհի ամենասքանչելի տեսարաններից մեկը՝ արևի ժազումը: Գա, ինչպես հայտնի է, միշտ էլ հանդիսանում է զրոսաշրջիկների ամենատարածված հանույրներից մեկը:

Հարավի նշանավոր տաճարներից մեկը, որի մոդելը Մադրասի հայ ակադեմիկներ նվիրեցին ուսական աբուսեյին

Նոր Քեյի:
Կառավարական տունը

Պողոսյան պարտէզի մէջ Քեյիում:
Կողմից՝ Բուրք-Միհրապ
պաշտարանը

ԱՐՄԱՎԵՆՆԵՐԻ ՀՆՊԿԱՍԱՆՈՒՄ

Հնդկաստանի հարավ-արևմտյան մասը, որը Մալարարյան ափի շարունակութիւնն է կազմում, հանդիսանում է Մալարալի ժողովրդի հայրենիքը՝ պատմական Քերալան:

Այդ անունը վերականգնվեց 1956 թվականին՝ Հնդկաստանի նոր վարչական բաժանումից հետո: Նրա կազմի մեջ մտան Տրավանկուր-Պոշինի և Մալարարյան շրջանի մի մասը: Ճիշտ է, Հնդկաստանի մասշտաբներով վերցրած, Քերալան մեծ նահանգ չէ, բայց նա իր տարածութիւնը ունի հազար քառակուսի կիլոմետրով մեծ է Քելզիպից, իսկ բնակչութիւնը էլ հավասար է Հարավսլաւիային:

Քերալայի «Արմավենիների Հնդկաստան» բանաստեղծական անվանումը շատ սազական է այդ վայրի համար, որովհետև արմավենիները նրա բնութիւնը անբաժանելի մասըն են կազմում: Հենց Քերալա անունն էլ «բերաս» բառից է, որ նշանակում է կոկոսյան ընկույզ: Չէ՛ որ այս նահանգում զարմանալի առատ է կոկոսյան արմավենին: Հաշվում են, որ զրանց թիվը հասնում է յոթնասուունհինգ միլիոնի:

Քերալան հյուսիսից հարավ ունի 500 կիլոմետր ձգվածութիւն: Նա զբաղեցնում է 38 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածութիւն: Չնայած նա մեծ չի, բայց խիտ բնակեցված նահանգ է: Բնակչութիւնը մոտ 17 միլիոն է: Մեկ քառակուսի կիլոմետրին ընկնում է 446 մարդ, որը երկրի միջին խտնութիւնից ավելի բան երբեք և կես անգամ բարձր է: Նահան-

զի պիտոյոր բաղար բ է վարչական կենտրոնը Տրիփանգրա-
մըն է:

Քերալայի նահանգում շատ լինելու գետեր կան: Նահան-
գը ամբողջապես կտրտված է ջրանցքներով: Կլիման արևա-
գարծային-մուսսոնային է. միշտ կանաչ, հազիքով ամառ: Տե-
ղումների առատության պատճառով ջրանցքները միշտ լիքն
են ջրերով, որոնք այստեղ նույն դերն են կատարում, ինչ
խոնավային ճանապարհները: Քրանցքով անվերջ անջուրաս
են անում մարդկները՝ կոկոսյան բնիտը բարձր:

Ջարմանայի հարուստ է այտեղի բնությունը: Նա Հրեդ-
կաստանի փայրթում արևադարձային բուսականության շնաշ-
խարհիկ մի անկյունն է: Քերալայում շատ է աարածված
բամբուկը, հացի ծառը և արծեբալորը այլ ծառեր: Բամբուկը
արագ աճող և շատ օգտավետ բույս է, որը հիշեցնում է մեր
կղզիներ, նրա բարձրությունը շատ մեծ է, հասնում է անկամ
մինչև 30 մետրի: Նրա բունը, կամ ավելի ճիշտ ցողունը,
շատ ուղիղ է, սղորկ և խոնավությունից չի փչանում ու չի
փտում, Բամբուկից պատրաստում են տներ, կահկարասիներ,
անային զանազան իրեր:

Բամբուկի մասին Գոնչարովը իր «Ճերեզատ Փայլազա»
գրքում գրել է. «Սա լպիտեմ, բամբուկը մեզանում ինչի հետ
համեմատում օգտակարության անակնելից: Ինչպիսի՞ ծո-
ւայություններ է նա մատուցում մարդուն, Ինչի՞ր շնն պատ-
րաստում նրանից: Ծանկապատեր, հյուսվածքներ, տների
պատեր, մակույկներ, շիկում են ամաններ, զանազան մաե-
րութներ, հովանոցներ, եղեգնացույցներ և այլն, նրանով կրթ-
կախող են խփում, վերջապես նրա զույգը ճյուղերից պատ-
րաստած անուշը նման է ինրի՞ր համեմունքին»:

Հացի ծառը մեծ տարածում ունի հասարակածային եր-
կրքներում, որը տեղի բնիկների կյանքում մեծ դեր է կատա-
րում, Հացի ծառը նրանց համար ոչ միայն սննդի աղբյուր
է, այլև ծառայում է որպես ծածկի փայտ: Հացի ծառի պտուղ-
ները աճում են ոչ թե ճյուղի վրա, ինչպես խնձորը կամ տան-
ձը, այլ ծառի բնին: Այդ ձևով են աճում նաև կակաոյի պտուղ-
ները: Այս բանը բուսաբանության մեջ հայտնի է կաույի-

Պորիա անվան տակ: Բուսաբանները բացատրում են, որ դա
պտուղների համար ինքնապաշտպանության միջոց է: Պատ-
ղը պաշտպանվում է արևադարձային հորատատ անձրևնե-
րից, ինչպես նաև հեշտացնում ծաղիկների փոշոտումը:

Հացի ծառի պտուղները, որոնք նման են փոքր սևիխ,
շատ օւլա են պարունակում. պտուղները հասկնուց հետո
համաբուսում ու պհնում են ճառուկ հորեբում, այսպես աստիճա-
նաբար զույգ բնույթում այնտեղից (այդ ժամանակ պտղի մի-
շուկը խմորի տեսք է ստացած լինում) և բլիթեր են թխում:
Նա բնիկների համար փոխարինում է հացին: Այստեղից էլ
երա հացի ծառ անունը:

Ճիշտ է ամված, որ Քերալան գերազարկան աստիճա-
ների նահանգ է: Նա Հեղկաստանի ամենագեղեցիկ, ամենա-
խիտ բնակեցված վայրն է: Նահանգում անզորագիտությունը
գրեթե վերացած է: Հիշեք որ գրագիտությունը այստեղ հաս-
նում է ինեսուն տոկոսի:

Դիլիի կապակցությամբ մենք առիթ ունեցանք մեջ բե-
րելու այն խոսքերը, որոնք փորագրված են կարմիր ամրոց
Ռանդ-Մահալ զա՛րիճի պատի վրա: Այդտեղ գրված է. **Վեթև**
աշխարհում դրախտային երանություն կա, այսպես նա այ-
տեղ է: Ետո սազական են այդ խոսքերը վերագրել նաև Քե-
րալային, Հեղկաստանի այդ գեղեցիկ նահանգին: Քերալայի
փարթամ բուսականությունը, բնական մեծ հարստություննե-
րը նրան զարծել են Հեղկաստանի ամենահարպուրիչ ան-
կյուններից մեկը: Քերալային հաճախ անվանում են նաև
Արևելքի գանձերի երկիր: Քերալա այցելողներին միշտ
գրավում են նրա շնաշխարհիկ բնակարանները: Նրանք արտո-
սվոր են և հեթիաթային գեղեցիկություն ունեն: Բարձրահա-
սակ ու գեղաշար արմատիկներին արտացոլում են կապույտ
չբի մեջ, սակզույն բանանը խուրճ-խուրճ ծախրանում է
վիթխարի թփուտների վրա, իսկ համեմունքներն էլ իրենց
բուրմունքով լցնում են օդը: Հեղկաստանում հազիվ գտնվի
մի հատված, որ իր գեղեցկությամբ հավասարվի Քերալա-
յին: Հենց Եվրոպայում Հեղկաստանի համարվող այստեղից է
տարածվել:

Քերական միշտ էլ գրավել է օտարների ուշադրությունը Գարեբ առաջ փյունիկեցիների նավերը, բեռնված ոսկով ու թանկարժեք իրերով, կորում էին Հնդկական օվկիանոսի շրջերը և Քերական էին գալիս նրանք իրենց սպիտակ թանկարժեք իրերը փոխում էին և հայրենիք վերադառնալով՝ տանում էին փղոսկր, պղպեղ և դանազան համեմունքներ:

Քերական նահանգում գոյություն է ունեցել համանուն նավահանգիստ, որը հին հռոմեական գիտնական Պլինիոսը նկարագրել է որպես առևտրական կենտրոն:

Քերականի ափերն են այցելել նաև հույները, հռոմեացիները, ինքացիները, իսկ նոր ժամանակներում պորտուգալացիները: Առաջինը հարթությունները, մշտադալար անտառապատ Արևմտյան Գառերը, համաշափ կլիման, առատ անձրևները, կապույտակ ծովը Քերական դարձնում են Հրեդեկաստանի մարզաբերդ:

Երբ 1498 թվականին վասկո դա Գաման վերադարձավ հայրենիք և պատմեց Մալաբարյան ափի հարստություններին՝ մասին, դա ավելի զգուցե նվրուպացիների ուսուրժակը նրանք հետազոտում հիմնովեցին այս ափերին և Պորտուգալիան մինչև վերջերս համար կերպով պահում էր Գոս գաղութը:

Քերականի բնակիչները տարբերվում են Հյուսիսային և կենտրոնական Հնդկաստանի բնակիչներից: Նրանք խոսում են դրավիդյան խմբին պատկանող Մալայալի լեզվով: Ինչպես հայտնի է Մալայալի ժողովուրդը հիմնականում բնակվում է Քերականի նահանգում: Այստեղ բնակվում են նաև տամիլները: Քերական, մշակույթի տեսանկյանից երկրի մյուս մասերի հետ համեմատած ավելի զարգացած է: Այստեղ երիտասերի իննսունհինգ տոկոսը զարդ է հանձնարում: Հնդկաստանի դաշմաններում դա մեծ առաջադիմություն է: Գրագիտության տակուր այստեղ միջին հնդկականից երեք անգամ բարձր է:

Քնակուլայան՝ դիվալոր զբոսայտները երկրագործությունը և ձկնորսությունն էլ Քերականի նահանգում պլանտացիան բույսերի մշակումը շատ կարևոր տեղ է զբաղում: Հասակապես կոկոսյան բնկույզի, ինչպես նաև Հնդկաստանում անող

կոկոսյան արմավենիների մաս կերբ բաժին է բեկնում Քերականին:

Գլխավոր եկամտաբեր բույսերից են **Յիքը**, որը մշակվում է լեռնային մասերում, սորճը, կաուչուկը, պղպեղը և այլն: Առատորեն մշակում են բանակ և նարինջ:

Քերական է ստացվում Հնդկաստանում մշակվող կաուչուկի իննսունութ տոկոսը: Քերական ապիս է Հնդկաստանում մշակվող շատ արժեքավոր համեմունքների Չի՝ որ Հնդկաստանը վաղուց էլ փեր հռչակված է իր համեմունքներով, որոնք անցյալում շատ թանկ էին գնահատվում: Միջին դարերում համեմունքների առևտուրը Հնդկաստանին հսկայական օրոտ էր տալիս: Համեմունքները եղան այն դիվալոր ձող ունեցից մեկը, որոնց համար նվրուպացիները երկար ժամանակ ձգտում էին գնայի այս երկիրը: Հնդկաստանում մշակվող համեմունքներից նշանավոր են սև պղպեղը, մեխակը, հիլը (կարդամոն), գարշինը, խմբիրը, շոֆրանը, Զերկայումս պղպեղի արտադրության իննսուն տոկոսը բաժին է բեկնում Քերականին: Նրա եկամտուն այլևս չի գնում ոչ Պորտուգալիա և ոչ էլ Անգլիա: Պղպեղը դարձել է օտարերկրյա վալյուտայի ներմուծման հիմնական աղբյուրը, որը այնքան անհրաժեշտ է երիտասարդ Հնդկական հանրապետությանը:

Հարավային Հնդկաստանում մշակում են նաև շաքարեղեգ: Եարարեղեղը, որի հայրենիքը Հնդկաստանն է, իր արտաբերումով շատ նման է սովորական եղեղին, միայն թե շատ ավելի բարձր է: Ցողունն իր ամբողջ երկարությամբ հանրույցներ ունի և ներսից դատարկ չէ, ինչպես սովորական եղեղը, այլ հյութալի, քաղցր միջուկով, որից և ստացվում է շաքարը:

Եարարեղեղից շաքարը առաջին անգամ ստացվել է Հնդկաստանում, այդ Չինաստանի և Իրանում: Եարարի ծագման մասին է վկայում նաև նրա անունը: Հնդկերեն

1 Նիք կամ կարգամեղ հաննի համեմունք է, որի հայրենիքը Մալաբարյան ափն է, հասկապես այն լեռները, որտեղ հենց այդ համեմունքի անունով էլ կոչվել են Գարգամոնյան լեռները:

ստակարար խտրից են առաջացել ուսուրնն սասխարք, հայերեն ոչաբարք, արարերնն ստակարար բուսերք:

Երկար ժամանակ եվրոպայում գործածական էր միայն շաբաբեղիզից ստացվող շաբաբը և միայն 1747 թվականին շեմիկոս Մարկղրաֆը հայանարեց, որ ճակղիզը նույնպես շաբաբ է պարունակում: Դրանից հետո շաբաբ սկսեցին ստանալ նաև շաբաբի ճանկղիզից: Հնդկաստանում, ինչպես նաև առք երկրներում շաբաբը ստացվում է հիմնականում շաբաբեղիզից:

Քերալան ունի ծաղկող տնայնագործություն: Նրա վարդաններ կոկոսյան արմավենու տերևներից, փաշտից և քեհայի կեղևից, ինչպես նաև թելից պատրաստում են պահազան իրեր, այդ թվում խոբներ, ներքնակներ, պաշտասկներ և այլն:

Քերալայի մայրաքաղաքը Տրավանդորամն է: Տրավանդորամը մոտ 200 հազար բնակչություն ունի: Քաղաքն ունի էր համալսարանը:

Այստեղ դարգացած է տնայնագործությունը, մանավանդ կեղևյան արմավենու թելերից ու տերևներից պատրաստվող իրերի արտադրությունը: Արտաքին առքերով Տրավանդորամը այնչով չի տարբերվում հնդկական շատ քաղաքներից. կըզմիթթև, տանիքներով ոչ մեծ տներ, հին տաճարներ, ծայրամասերում արևադարձների տիպիկ շինություններ: Տրավանդորամը կառուցված է բյուրեղների վրա և ամբողջովին պատված է ալյուրներով:

Քերալայի մյուս քաղաքներից նշանավոր են Կոչինը և Կոմիկոցեն: Երկուսն էլ համահանգիստներ են, կառուցված քիական շատ հարմար ծովախորշում, որը կարծես թե բնության կողմից է սակզծված՝ նավերը ընդունելու համար: Նրանք միջնադարյան Հնդկաստանի այն երեկելի նավահանգիստներն էին, որտեղ կանց էին առնում Արաբական ծովով կեղևի նավերը:

Կոչինը իրականում կազմված է երկու քաղաքներից, մեկը՝ բուն Կոչինն է, ուր կանգուն է պորտուգալացիների հիմնադրած բերդը, մյուսը՝ Մատտանշերին, որն ավելի մեծ է

Կոչինից: Ի դեպ, երկու քաղաքների բնակչության թիվը հասնում է մոտ հարյուր հազարի:

Կոչինի նավահանգստի դռների մոտ այսօր էլ կանգուն է մավրիսական ռեզի կառուցված Վասկո դա Գամայի գամբարան-կեղևիցին:

Կոմիկոզեն գտնվում է Կոչինից հյուսիս. դա պատմական Կալիկոտն է, այն երեկելի նավահանգիստը, որտեղ 1498 թվականի մայիսի 20-ին մոտեցան Վասկո դա Գամայի նավերը: Այդ նշանավոր տարիքի հետ անմահացավ ոչ միայն Վասկո դա Գամայի, այլև Կալիկոտ քաղաքի անունը: Կալիկոտը այն ժամանակ շատ ծաղկած ու վաճառաչա՞ քաղաք էր: Պորտուգալացիներից զարմացում էր նրա այբուբենների առատությունը, հատկապես բամբակյա նուրբ գործվածքների, միտակ կտորի, որի անզիտական սկայիկոս անունը եվրոպացիները ավելցին այդ քաղաքին: Այգոտից էլ՝ Կալիկոտ անվանումը:

**ՀՆԳԿԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՆՐԱ ԿԵՆՑԱՂՑ
ՈՒ ՄԵԱԿՈՒՅԹԸ**

Երկիրը նրա ժողովրդի սակզման է
Յ. Տադր

Հնդկաստան սակայն մենք նկատի ենք ունենում մի կողմից Երկիրը, իսկ մյուս կողմից ժողովուրդը Երկիրը Հընդկաստանի աշխարհադրական էությունն է, այսինքն՝ նրա գիրքը, սեղը աշխարհի բարեզգի վրա, տարածությունը, բնությունը, հարստությունները ժողովուրդը Երկիր բնակչությունն է՝ մարդիկ, որոնք իրենց աշխատանքային հմտությունները և աշխարհական փորձով ստեղծում են նյութական բարիքներ, կերտում նրա պատմությունը, վերափոխում բնության պատկերը, պահպանում, զարգացնում անցյալի հուշեր ու նյութական մշակույթի մասնադրությունը:

Հնդկաստանի և Պակիստանի հիմնական ժողովուրդը անկախ կրոնական, դասային և լեզվական տարբերությունների կռուցում են հնդկի նրանք կապված են իրար հետ պատմական արժանանքով, մշակույթի ընդհանուր ժառանգություններ, կենցաղի ու սովորությունների ընդհանրություններ, իհարկե, չբացահայտված աշխարհադրական ու լեզվական տանձնահատկություններից բխող որոշ տարբերությունների առկայությունը:

Ինչպես տեսնում ենք Հնդկաստանի բնակիչները կրում են սհնդկիչ ընդհանուր անվանումը: Եվ եթե դուք դիմեք հըն-

դիկին և նրան հարցնեք թե որ ազգից է նա, անմիջապես կը պատասխանի, որ ինքը սհնդիկ է, այսպե՛ս նոր արդեն կարիք եղած դեպքում կասի, թե ինքը փենդուրցի է կամ ուրաաստանցի, կամ մադրասցի և այլն:

Օտարները բուրբին հնդիկ են անվանում անկախ նրանց կրոնական պատկանելիությունից: Եթե մուսուլման հնդիկը Արաբիա կամ Իրան է բնակել, նրան միևնույն է հնդիկ կանվանեն:

Հնդիկները Ասիայի հնագույն ժողովուրդներից են: Նրանց պատերը պատմական վաղ անցյալում բարձր մշակույթ և արվեստ են ստեղծել: Հնդկական ճարտարապետության հիմնավորցը Տուշարձանները դրանց լուռ վկաներն են:

Հնդիկները բնդհանուր անունը պատկանում են սպիտակ ցեղին, բացառությունը երկրի հարավում բնակվող դրավիդներին: Ժիշա է, հնդիկներից շատերի մաշկը արևի ուժեղ ճառագայթների ազդեցության տակ այրվել է ու սևացել, բայց դա իրավունք չի տալիս նրանց սև ցեղի շարքը դասելու:

Հնդկաստանի բնակչությունը 1961 թվականի մարդահամարի տվյալներով կազմում է 436 միլիոն 400 հազար մարդ, այսինքն՝ մարդկության 1/7-ը բնակվում է Հնդկաստանում: Ըստ այդ մարդահամարի տվյալների 225 միլիոնը աղամարդիկ են, իսկ 211 միլիոն 400 հազարը կանայք են: Չիտասանից հետո բնակչության թվով Հնդկաստանը աշխարհում երկրորդ երկիրն է: Բացի դրանից հնդիկներ կան նաև Ցեչոնում, Բիրմայում, Հարավ-Աֆրիկյան Միությունում և այլ երկրներում:

Բնակչության միջին խտությունը մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա 130 մարդ է: Առավել խիտ է բնակեցված Գանգեսի հարթությունը, Օրիսա և Բենգալիա նահանգներում մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա խտությունը հասնում է մինչև 500 մարդու: Երկրի հարավային մասում ամենախիտ բնակչությունն ունի Փենջաբի նահանգը: Համեմատաբար նուր են բնակեցված կիսանապատային և բարձրալեռնային շրջանները: Հնդկաստանի բնակչության անհավասարաչափ սեռաբաշխման գործում մեծ դեր է խաղացել կլիմայական պայ-

մաների և հողաժառկույթի բազմադասնությունը, Հայասնի ևս որ Լնդկաստանը մեր մուրաբի այն անկուններից է, որտեղ սրտովն ուժեղ է արտահայտված մասսանային կիրման Այստեղ մարդկոնց կյանքը խիստ կախման մեջ է գտնվում անձրեւաբեր մուսոններից, բնդհանրապես՝ ջրից: Ընտեսայն սրբապաշտօ հնդիկ միշտ էլ ձգտում է զիպի այն վայրերը որտեղ խոնավութունն ավելի շատ է կամ զեա է հոսում:

Ընդկաստանը հիմնականում գյուղատնտեսական երկիր է: Նրա ազգային եկամտի կեսը գյուղատնտեսությունն է տալիս: Ընդկաստանում կա 558 հազար գյուղ, որտեղ բնակվում է երկրի բնակչության 80 տոկոսը: Այսպիսով, ընայած Լնդկաստանի բնակչության յուրաքանչյուր տասը մարդուց միայն երկուսն են բնակվում քաղաքներում, այնուամենայնիվ 436 միլիոն բնակիչ ունեցող այդ հսկայական երկրում քաղաքային բնակչության քանակը դարձյալ մեծ թիվ է կազմում: Թափական է ասել, որ այդ թիվը մեկ և կեն անգամ գերազանցում է Մեծ Բրիտանիայի ամբողջ բնակչությանը: Թայց բնդհանուր առմամբ քաղաքային բնակչությունը գյուղի հետ համեմատած թիչ է: Քաղաքային բնակչության անձան ասյ զանգաղ պրոցեսը հետեանք է նրա արդյունաբերական թուլլը արագացման, մի բան, որը գաղութային վիճակի պատճառով է: Այն ժամանակ, երբ նվթուպայում գյուղական բնակչությունը արդյունաբերության զարգացման հետևանքով բազմաք էր անդադրվում, Ընդկաստանում կատարվում էր հասակակր: Տնայնագործության անհումը և անդիլական զործաբանային ապրանքների առատությունը կրճատում էր քաղաքներում կենտրոնացած հնդկական արհեստարտերի թիվը:

Հարավային Ասիայի այս ամենամեծ ու բազմաբնակ բնակչություն ունեցող երկրի ու նրա ժողովրդի մասին մի քանի տասնամյակ առաջ շատ թիչ բան գիտեինք, ավելի ճիշտ գիտեինք ոչ այնպես, ինչպես նրա իրականում կա:

նվթուպիան ժողովուրդները, հատկապես գաղութատեր երկրների վերախաղվի մոտ ժամանակի ընթացքում Արևելքի մարզկանց, այդ թվում նաև հնդիկների մասին ստեղծվել էին ոչ ճիշտ, ոչ ընդվ շեմնավորված պատկերացումներ: Արևելքի ժողովուրդները պատկերվել են որպես սղանդաշարած, ախտիվ ստեղծագործություն անընդունակ մարդիկ:

Նման բնութագիր տալիս, գաղութարարները մտածում էին, որ այդ բուրբի հետևանք հիմնականում Արևելքի երկրների իրենց կողմից խրախուսվող գաղութային գոյավիճակն ու Ֆեոդալական կարգերի պահպանումն էին:

Այսօր, երբ Արևելքը արդեն ապրում է իր զարթոնքը, այսօր, երբ մարդիկ ինչպես հարկն է ծանոթանում են այդ երկրների ու ժողովուրդների հետ, նրանց ոչ միայն ներկայի, այլև անցյալի ստեղծագործ աշխատանքի հետ, հասկանալի է դառնում թե որքան անազարտ են եղել գաղութարարները Արևելքի ժողովուրդներին, այդ թվում հնդիկ ժողովրդին բնութագրելու հարցում:

Չնայած այդ բոլորին, հնդիկ ժողովուրդը մեաց սզով բարձր, պահպանեց իր բարոյական վեհությունը և իր հաբարամյա հոգեոր ու նյութական մշակույթի ժառանգությունը, նա զարբերի միջով սերունդներին փոխանցեց իր աշխատասիրությունը, հմտությունն ու փորձը և ազգային այլ սովորությունները:

Հնդիկ ժողովուրդը իր զարուր մշակույթի ամբողջության մեջ անի նաև ներքին տարբերությունները Այդ հանգամանքը պայմանավորված է նրանով, թե տվյալ հնդիկը ո՞ր նահանգից է, ինչպիսի՞ բնական պայմաններ ունի այդ նահանգը, նա քաղաքի՞ բնակիչ է, թե՞ գյուղի, եթե քաղաքից է, ապա ո՞ր քաղաքից է (որովհետև հնդկական քաղաքները իրարից շատ են տարբերվում), վերջապես ո՞ր կրոնին հետևող մարդ է, ո՞ր խավին, ի՞նչ գրաի է պատկանում:

Հյուսիսում բնակվում են քրիստոնեական ու զեդեցիկ կաշմիրցիները, ձեռներեց փեղաբացիները և ասպետական ուշադասանքները, հարավում սրամիտ տելուգաները, ասամիլները, մալայալիները և կաննարները, արևելքում և հյու-

սիս-արևելքում՝ արվեստագիտ րենգալացիները, սասամցիները և օրխոսները, արևմուտքում՝ համարձակ մարտահրեհները և գործունյա գուշարացիները, իսկ միջին մասում այս բոլոր հատկությունները մարմնավորող մի մեծ խումբ, որը խոսում է հինգի լեզվով:

Այսպիսի բազմազանությունն է, որ Հնդկաստանը դարձնում է հետաքրքիր: Առանձին մասերում բնակվողները, տարբերություններ ունենալով հանդերձ, ունեն շատ ընդհանուր գծեր: Սաարակահներն միշտ էլ հրացնում է նրանց խաղող ու համբերատար բնավորությունը և մշակութային ընդհանուր ժառանգությունը:

Հնդկաստանում օտար աշխարհից եկած մարդու համար շատ բաներ անսովոր են ու անհասկանալի: Հնդկական կյանքի շատ կողմեր պարզ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է կանգ առնել մի շարք հարցերի վրա, որոնք կհենչառանցեն հասկանալու այս երկիրը:

Ազգի մասին.— Ենթադրում Հնդկաստանում բնակվող ժողովուրդները փոխադարձաբար ազդելով իրար վրա, միմյանց հետ քաղաքական, անտեսական և մշակութային ամուր կապեր ունենալով, ստեղծել են մի հիանալի ձուլվածք՝ ընդհանուր շատ գծերով: Այդ ընդհանրությունն հետ մեկտեղ նրանց մեջ պահպանվել են որոշ ներքին առանձնահատկություններ, որոնք զրևտարում են նաև լեզվական տարբերության մեջ:

Ազգան կարևոր միջոց է, որի օգնությամբ մարդիկ հագորդակցվում են միմյանց հետ, ձևավորում և արտահայտում իրենց մտքերը: Ազգուն է այն կարևոր միջոցը, որով ամեն մի ժողովուրդ ոչ միայն զրևտարում է իր ազգային առանձնահատկությունները, այլև դարացնում է իր մշակույթը:

Հնդկաստանում լեզուներ շատ կան, բայց ոչ այնքան շատ, որքան հաշվում էին անգլիական պաշտոնյաները: Հրեդակաստանի անգլիացի կառավարողները աշխարհով մեկ համասարեն առաժմում էին, թե իբր Հնդկաստանում գոյություն ունի մի բանի հարյուր լեզու, թե իբր Հնդկաստանը մանր ժողովուրդների մի խառնուրդ է, որը կարծիք է զգում սեովա-

Կալիդասը: Գա իր ժամանակին խիստ ձեռնառու էր անգլիական ժողովարարներին, որպեսզի մեկուսացնենին Հնդկաստանի մտղովուրդներին, արգելակեն նրանց անտեսական ու մշակութային զարգացումը, խանգարեն նրանց միասնությունը, նրանց միջև ազգային ու կրոնական երկպառակություն սերմանենին: Գաղութարարների նպատակն էր պառակտել Հնդկաստանի ժողովուրդներին, հակադրել միմյանց և այդ բոլորը առթիվ ծառայելուն իրենց իրեն միջնորդ գտառվոր հանդես գալուն և դրանով Հնեց արդարացնել իրենց սակայությունը Հնդկաստանում:

Հնդկաստանի բնակչության 95 տոկոսը խոսում է 14 հիմնական լեզուներով՝ հինգուստանի, փենջաբի, ուշաստանի, բենգալի, մարատհի, գուջարատի, սասամի, քաշմիրի, օրիսյի, բիհարայի, կաննարայի, տելուգուի, տամիլի, մալայալի: Այդ հիմնական լեզուները պատկանում են լեզվական երկու տարբեր բնույթների՝ հնդեվրոպական և դրավիդյան: Այդ երկուսից հիմնականը հնդեվրոպականն է, որի մեջ մտնող լեզուներն են՝ հինգուստանի, փենջաբի, ուշաստանի, բենգալի, մարատհի, գուջարատի, սասամի, քաշմիրի, օրիսյի, բիհարայի, որոնցով խոսում է մոտ 250 միլիոն մարդ: Այդ լեզուների հիմքում ընկած է սանսկրիտը, որը եղել է հին հնդկական զրգական լեզուն: Սանսկրիտով են գրվել հնդկական սրբազան գրքերը, կղանները: Սանսկրիտի գոյությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է դեռևս վաղ սոցցյալում եղած Հրեդակաստանի միասնությունը:

Հնդեվրոպական բնույթի բնակչության լեզուները սանսկրիտական ընդհանուր հիմք ունենալով, իրենց կառուցվածքով շատ մոտ են կանգնած միմյանց: Բենգալի, մարատհի, գուջարատի լեզուները այնքան մոտ են հինգուստանի լեզվին, որքան անգլիացի, ուկրաինները կամ բելուսուսները՝ սուսերենին: Սրանք ամենատարածված լեզուներն են: Իսկ ամենից շատ տարածված է հինդուստանին, որով խոսում է 150 միլիոն մարդ (գլխավորապես Հյուսիսային Հնդկաստանում՝ Փենջաբից մինչև Բիհարը): Հինդուստանին ծանոթանում է որպես խոսակցական լեզու Հնդկաստանի քաղաքային բնակչության

զգալի մասի համար Այստեղ անհրաժեշտ է հիշել այն, որ հինգուստանի լեզուն լինելով ժողովրդական խոսակցական լեզու, գործազրկելով գրականության մեջ, ենթարկվել է գրական որոշ մշակման ու հզիման և ստացել ոճական սրոշ երանգավորում:

Հինգուստանի լեզվի հիման վրա ժամանակի ընթացքում զարգացան գրական երկու լեզուներ՝ հինգրիս և ուրղուն: Հինգրիս Հինգուստանի ասեկերիտարանությանը հարուստ ձևն է, եւ ներկայումս Հնդկական Տանրայտությունյան պետական լեզուն է:

Ինչ վերաբերում է ուրղու լեզվին, ապա այն ժամանակի ընթացքում մայր լեզվից (հինգուստանի) ածառովից և ընդունելով պարսկական ու արաբական բառեր, փաստորեն զարձակ առանձին լեզու Ուրղու լեզուն տարածված է Հըրդհաստանի Փեհլար, Սուտար-Պարաշ և Անհրա-Պարաշ կանանգներում: Իսկ Պակիստանում նա համարվում է արդեն պետական լեզու Ուրղու լեզվի ձևավորումը ունի բավական հետաքրքիր պատմություն: Նա ձևավորվել է 12-րդ դարում Հյուսիսայտան Հնդկաստանում, երբ Իրանի և Աֆղանստանի վրայով այդ մասը սկսեցին ներխուժել մոնղոլական ցեղերը: Ուրղու անունը գաղտնի պարսկերեն լեզվից՝ «զարանի ուրղու անունը», որը վրանի կամ ճարտարի լեզու է նշանակում: Նվաճողները իրենց վրաններում գործածելով հինգուստանի լեզուն, ավելացրեցին պարսկերեն բառեր: Ժամանակի ընթացքում նրան ավելացան նաև արաբերեն բառեր և ուրղուն ձևավորվել որպես ստանձին լեզու:

Հինգրի համահնդկական լեզու, ավելի ճիշտ հաղդհգակցման հիմնական միջոց և պետական լեզու դառնալը աշխարհն էլ հեռա լինի նախ որ համալսարաններում և այլ բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում: Հինգրի լեզվով դասավանդելու համար անհրաժեշտ եղավ ստեղծել գիտական բազմաթիվ ածրմիներ, որոնք անհրաժեշտ էին այնպես առարկաներ անցնելու համար, ինչպիսիք են բարձրագույն մասնագիտական, առումային ֆիզիկոսի, փիլիսոփայությունը և այլն: Հինգրի լեզուն շատ բառեր ընդունելով սանսկրիտից,

շարունակում է հարստանալ նաև միջազգային երաճող տեքմիներով:

Հինգրի պետական լեզու դառնալը հյուսիսում մեծ զբվարությունների շեր կարող հանդիպել, որովհետև այնտեղ իշխող լեզուներ, ինչպես ասվեց, ազգակից են իրար: Գրվարությունները հարավում էին, որտեղ տարածված են գրավիզյան լեզուները:

Դրավիզյան ընտանիքի մեջ մտնող լեզուների հիմք ուրիշ է: Այդ լեզուները տարածված են Շուպուր քաղաքի լալուությունը հարավը, ընդգրկելով Մալուրի, Անհրա-Պարաշի, Մաղաբի և Քերալայի նահանգները:

Իր կուլյաներից մեկում Հնդկաստանի պրեմիեր-մինիստրը Ջավահարլալ Ներուն հայտարարել է, որ Մեներ շեր կարող հինգրի հարավային հնդկներին վզին փաթաթել, մեք կարող ենք փորձել նրանց համոզել ամբողջ Հնդկաստանի միասնական լեզվի առավելությունը:

Հինգրի լեզվի զարգացումն ու տարածումը չի կարող և չպետք է խանգարի հնդկական մշակ մեծ լեզուների՝ ընկալի, զուգարառի, մարտահի, օրիսի, իսկ հարավում տամիլի, տելուգուի և մալայալի զարգացմանն ու հարստացմանը, որոնք շատ կենսունակ ու գրական տեսակետից էլ մշակված են: Այդ լեզուները իրենց տարածման շրջաններում մեծապես նպաստում են լուսավորությունն ու մշակույթը ժողովրդական լայն զանգվածներին հասցնելու գոծին: Հնդկական Տանրայտությունյան կոստավորությունը բաշ գիտակցում է ստանձին ժողովուրդների լեզվական մշակույթի զարգացման անհրաժեշտությունը: Այդ է ապացուցում քա լեզվական հասկանիչի կոստավորված Հնդկաստանի վարչական նոր բաժանումը: 28՝ որ Հնդկական Տանրայտությունյան կազմի մեջ մտնող 15 նահանգներից 12-ը կազմվել են լեզվական միասնակության սկզբունքով:

Հնդկական դեմոկրատական կուսակցություններն ու կողմակերպությունները, այդ թվում առաջին հերթին Հըրդհաստանի կոմունիստական կուսակցությունը հավանություն են տվել ինչպես հինգրիս պետական լեզու դարձնելուն (այն

միահյուսվում են նրա ապագա ժիշկի հետ: Ճիշտ է ասված, որ Հնդկաստանը նման է մի ծովի, որքան նրանով երկար եւ գեղում նա այնքան խորն է դառնում:

Մինչև վերջերս Հնդկաստանի մասին մարդիկ թիչ գիտեին կամ թիչ էին խոսում: Հաճախ բավարարվում էին բնօգնանոր գնահատականով, որ «Հնդկաստանը Բրիտանական գաղութ է», եւ «Նմալուքների ու փղերի աշխարհ է» եւ նման բաներ: Հնդկաստանի գաղութի լինելու հանգամանքը նրան երկար ժամանակ դուրս էր թողել հումադարձային թասերարեմէից: Սակայն անկախություն նվաճելուց հետո Հնդկաստանը այժմ իր պատշաճ տեղն է գրավում մարդկության բնօգնանոր բնասանիքում եւ հնդկի ժողովրդի դարձավ ու հարուստ մշակույթը հայտնի է դառնում աշխարհին:

Ճաշկուտի մշակույթի հետ մարդիկ ծանօթանում են գեղես դպրոցական նստարանից: Գեռ ոչ վաղ անցալում, դպրոցականները ծանօթանում էին միայն հին Հունաստանի եւ Հռոմի հետ:

Այդ դասընթացներից դուրս էին մնում մարդկության չաղաքակրթության երկու խոշոր օրրաններ՝ Չինաստանն ու Հնդկաստանը: Այդպիսով, համաշխարհային մշակույթի օբյեկտների ուսումնասիրությունը մի տեսակ թերի էր մնում: Սերունդները անտեղյակ էին մնում Կոնֆուցիոսի ուսմունքին, Բուդդային, սրտելեի Վեհաբժշարատաւ եւ Ռեմադայանա՝ պոեմներին, անմահ Կալիդասայի «Մակուտայային»: Գեռ դպրոցական հասակից մարդկանց հիացրել է իտալացի անվանի ստուղղական եւ ֆիլիսոփայ Փալիլեյի իր ժամանակին արտահայտած խիզախ միտքը՝ «Այնուամենայնիվ նա պարտավորում է»: Բայց չէին սովորեցնում, որ դրանց հազար տարի առաջ, հինգերորդ դարում, հնդկի մեծ աստղաբանչա եւ

մաթեմատիկոս Երարհատան գրել է, որ երկիրը գունդ է եւ պտտվում է իր առանցքի շուրջը:

Մեր թվականությունից մի քանի դար առաջ Հնդկաստանում երևան է գալիս հնչյունային այբուբենը: Այն ժամանակվա գրական լեզուն անսկիբուն էր: Քանի որ անսկիբունը եղել է հին հնդկական եւ միջնագարյան Հնդկաստանի գրական լեզուն, ապա դրանով է գրված դասական, կրոնական եւ գիտական գրականությունը: Առեսկիբուն հետագայում ասարածվեց նաև Հնդկաստանի սահմաններից դուրս եւ լավ ընդունելություն գտավ մասնավորապես Ինդոնեզիայում: Այստեղ նա մտավորապես այն գերը խաղաց, ինչպիսին արեւմտյան քաղաքակրթության մեջ չափերին:

Հնդկական գրականության հնագույն շրջանի լավագույն հուշարձանները համարվում են վեղաները եւ էպոսները:

Նախ մի քանի խոսք վեղաների մասին: Վեգա քառացի նշանակում է գիտելիք: Գրանք ստեղծվել են մեր թվականությունից երկու հազար տարի առաջ, որպես այդ դարաշրջանի գիտելիքների ժողովածուներ: Նրանք ստեղծման գործին մասնակցել են քանաստեղծներ, քմեր եւ փիլիսոփաներ: Վեղաները բազմադան գործեր՝ հիմների, աղթքների, դժարերություն միանակապատկերներ, հմայությունների, բնության մասին զրված ձևերի խոստուրդ են: Նրանք համարվում են մարդկության պատմության մեջ մեզ հասած ամենահին գրքերը:

Վեղաներին հաջորդում է էպիկական ժամանակաշրջանը, որը բացվում է հնդկական մշակույթի եւ գրականության զագաթնակեւը համարվող Վեհաբժշարատաւ եւ Ռեմադայանա՝ պոեմներով:

Նախ՝ Վեհաբժշարատաւի մասին, որը հնդկական երեւելի էպոսներից մեկն է: Պատմը ստեղծվել է ժողովրդական այն պատմվածքների հիման վրա, որտեղ նկարագրվում է բժարատաների (ներկա հնդկների նախորդների) հերոսական պայքարը: Սկզբում էպոսը գրվել է ժողովրդական լեզվով, հետագայում թարգմանվել սանսկրիտերեն: Մահաբհարատայի ստեղծմանը մասնակցել են շատ սերունդներ: Նրա

1 Փալիլե Փալիլեր ինդիկոստրների կողմից ասեղուից հարութորթի ժամանակ, լծայած քայք էր առախ, որ երկրի պատման մասին կարծ իր տեսակից հրամարում է, բայց, բառ ովանորթյան, գրանց հետո ոտքի կանգնելով ասում է, «Նմանանակիվ նա պտտվում է»: Ժամանակի բնագրում այն արտահայտությունը գարծավ թեւալը խոսք եւ իտրցրակելի եղարտության անասան հանգամանի:

սկիզբը համարվում է մեր թվականությունից առաջ 6-րդ դարը: Պոեմը վերջնական ձևավորում է առաջել մեր թվականության 4-րդ դարում:

Մահարճարատան մարդկությանը հայտնի մեծագույն գրքերից է Այս հակայական աշխատանքը ավանդությունների, առասպելների, փաստերի հանրագիտարան է: Պոեմի սուղերի բնգհանուր թիվը հասնում է հարյուր առաջ հազար երկտողանի ոտանավորի: Այնպես որ, է՛քն Մահարճարատան սովորական մեծությունը որքանով հրատարակվում, այպ կդառնա ավելի քան 20 հազար գիրք՝ յուրաքանչյուրը 500 էջից բաղկացած:

Մյուսը՝ Ռամայանան՝ մի շքեղ պոեմ է, որը իր չափով «Մահարճարատա»-ից փոքր է մոտ չորս անգամ:

Ննդական հնագույն էպիկական պոեմներից են նաև մեծածավալ պոլուրաները, որոնցում գեանդված են ու՛թ հարյուր հազար երկտող: «Պուրաններ» թիվը հասնում է տասնութի, որոնց մեջ նշանավորն է Թհավա-պուրան, ուր հավաքված են հնդկական Աիշու աասծուն նվիրված ավանդություններն ու առասպելները:

Ննդական երկու հերոսական պոեմները՝ «Մահարճարատան» և «Ռամայանան» հանախ համեմատում են Հոմերոսի «Ոդիսական» և «Իլիական» հետ: Պոեմները անկասկած աչ ժողովուրդների հոգևոր մշակույթի լավագույն հուշարձաններն են, սակայն իրենց ժափալով գրանք շատ են գերազանցում հունականին: «Մահարճարատան» ու՛թ անգամ գերազանցում է ամբողջ Հունիստին:

Ննդական, ինչպես և համախոսրճային գրականության զանաճերից են «Փանչատանտրան» և «Շակունտալան»: Առաջինը՝ «Փանչատանտրան» (բառացի «հինգ գիրք» է նշանակում) մեր թվականության այն սակոածասրծություններից է, որի հեղինակը անհայտ է: Այս հրանալի առակների գրքում ծագրի են ենթարկվում հիմարությունը, պատությունը, նախանձը և մարդկային այլ արատներ: Առակները երևում են հնդիկ ժողովրդի արդարաստությունը: Այս առակների գիրքը շատ հետարբրի բախտ է ունեցել: Գաերը առաջ թարգմանա

վել է արաբերեն, հետո արաբերենից լատիներեն ու հունարեն և այդպիսով անցել Եվրոպա: Երկար ժամանակ նրանք ուարածվել են մերթ որպես արաբական, մերթ որպես հունական, մերթ էլ որպես լատիական աասինք: Մարդիկ չեն իմացել, որ գոյություն ունի նրա իսկականը, հնդկականը, երևելի «Փանչատանտրան»:

«Շակունտալան» միջնադարյան Ննդկաստանի գրականության փայլուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Կալիդասի խոշորագույն դրամաներից է: Կալիդասային իրավամբ «հրեդկական Շերսայիք» են անվանում: «Շակունտալան» գրված է «Մահարճարատան» նկարագրած դեմքերից մեկի՝ սյունուով և պատկերում է Շակունտալայի սիրո պատմությունը: Կալիդասան վարպետորեն նկարագրում է Շակունտալայի՝ հնդիկ սուղիս զգացմանքները:

Ննդական մշակույթի լավագույն ստեղծագործությունների մեծությունը կապանում է նրանում, որ նրանք վեր են բարձրացել իրենց սզգային սահմաններից ու դարձել բուրբի համար հասկանալի ու սիրելի, անկախ այն բանից, թե որտեղ են նրանք ծնվել կամ ինչ լեզվով են կարդում: Չնայած հազարամյակներ են քածանում մեզ այդ ստեղծագործությունների ժամանակաշրջանից, բայց նրանք այսօրվա բնթերցողի արժեք մտն են և հուզում են նրան:

Գրավել է նաև հնդկական երաժշտությունը, այն թուվել է ինչպես նրանց հայրենիքի վատ արևն ու կանաչը: Նա գործել է հնդկական կինոների գործի ու փառքը: Ննդական երգերը լսելիս մարդ կրկին անգամ համոզվում է, որ հնդիկները իրոք երաժշտաաեր ժողովուրդ են: Երգը ու պարը պատկերում են հնդիկ ժողովրդի կյանքը, երազանքը, սպասելիքը: Երգերի բովանդակությունը գալիս է նուն «Մահարճարատան» և «Ռամայանան» նպաներից ու վեպաներից:

Կռնի մասին. — Կրոններն ու կրոնական դանազան ուղղությունները մեծ գեր են խաղացել և շարունակում են խաղալ հնդիկների կենցաղի, բարքերի, կյանքի ու իրերի նկատմամբ ունեցած հայացքների ձևավորման գործում, շնայած վերջիններս՝ հիմնականում պայմանավորված են այդ

երկրի զարգացման սոցիալ-պատմական պայմաններով: Ի վեպ, հնգիկի կյանքի վրա կրոնի ունեցած ազդեցությունը հաճախ շատ է ուռնացելու: Մարդիկ մտանում են և մի կողմ վազում Հնդկաստանի փիլիսոփայությունը, արվեստը, իրավունքը և ամեն ինչ բացառում են կրոնով: Մտանում են, որ փիլիսոփայությունը, վեդաները, էպոսն ու հին գրականությունը հնդկական մշակույթի համապատասխան հաստատվածներն են: Հնդիկների կրոնափրոջան մեջ ըստ բան կա, որ բխում է նրանց սովորություններից, շատ բան կա կյանքի փիլիսոփայությունից, շատ բան կա նախապաշարունակներից: Ահա թե ինչու շատերի մոտ է, թե հնդիկները հարյուր տեղումով հավասարյալ են:

Հնդկաստանում չկա պետական կրոն, ինչպես Պակիստանում: Պակիստանը, ինչպես հայտնի է, պաշտոնապես կոչվում է Իսլամական հանրապետություն:

Հնդկաստանում լայն տարածում ունեն հետևյալ կրոնական ուղղությունները՝ հինդուիզմ (ներկայումս Հնդկաստանում ամենատարածված կրոնն է), բուդդայականությունը, բրիտանականություն և մահմեդականություն: Տեղական նշանակություն ունեցող և հինդուիզմից անջատված կրոնական ուղղություններից հայտնի են շայնիզմը և սիկիզմը: Կրոնական այդ ուղղությունները իրենց խիստ և յուրահատուկ կենթն են դրել հնդկական կյանքի շատ կողմերի վրա: Հնդկական առասպելների, էպոսների, գրական ստեղծագործությունների հիմքում նույնպես բնկած է կրոնը, մասնաժողովրդական բուդդայականությունը: Այդ կապակցությունը մի քանի խոսք բուդդայականության մասին, որը ծնունդ է առել հին Հնդկաստանում: Բուդդայականությունը ժամանակի ընթացքում տարածում գտավ նաև Հնդկաստանից դուրս՝ հասկապես Հնդկաստանում ու Չինաստանում և խոր արմատներ բողոք այդ երկրների մոդուլուդների մշակույթի մեջ:

Բուդդայականությունը հիմնվել է Գաուտամա Բուդդայի կողմից, որը, ըստ ավանդության, իր առաջին բարոյք կարգացել է Սաոնաթում (Բենարսի մաս) մեր թվականություն-

ներից վեց դար առաջ: Բուդդայի ուսմանը հիմքը բարոյախոսական գաղափարներն են, որով նա հակադրում էր այն ժամանակի իշխող դանազան ծիսակատարություններին: Բուդդայականության վարդապետության հիմքում բնկած է ներվանան, այսինքն՝ երանելի հանգստությունը: Ըստ այդ ուսմանը, մարդը պետք է ձգտի կենցաղային հոգսերից հեռու բարձրագույն երանելիության:

Բուդդայականության տարածումը Բրիտանում, Տանջանդում, Ցինլեում, Չինաստանում, Ճապոնիայում նպաստեց այն բանին, որ Հնդկաստանը այդ երկրների հետ սերտ կապեր հաստատեց:

Իհարկե, բուդդայականությունը հարմարվեց հիշատակված երկրների տեղական կրոնների հետ և իր պաշտամունքը լրացրեց նրանց ծիսակատարություններով:

Իր հայրենիքում՝ Հնդկաստանում, յոթերորդ դարից սկսած բուդդայականությունը գնում է դեպի անկում: Տանջանդը դարի սկզբին նա տրվեց հնդկական պայմաններում գաղարեց ժառանգական կրոն լինելուց: Ներկայումս ամբողջ Հնդկաստանում բնդամներ 100 հազար մարդ է հետևում բուդդայական կրոնին: Բուդդայականությանը եկավ փոխարինելու մի նոր կրոն, որը ավելի հարմարվեց վաղ միջնադարում Հնդկաստանում հանդես եկող ֆեոդալական կարգերին: Նոր կրոնը ստացավ հինդուիզմ կամ հինդուիստական անունը: Ժամանակի ընթացքում այն դարձավ ամենատարածված կրոնը: Ներկայումս Հնդկաստանի բնակչության մոտ 85 տոկոսը, այսինքն՝ 350 միլիոնը հետևում է հինդուիզմին: Հինդուիզմը մի առեակ կենսաձև է և հավատների ամբողջություն: Հյուսիսում արեալների հանդես գալու հետ միասին նա սկզբնաժողովից որպես բնության պաշտամունքի ձև և ստեղծանարար իր մեջ առավ սեղոական պաշտամունքներն ու աստված-աստվածուհիները, զանազան հավատներն ու պաշտամունքի ձևերը:

Հինդուիզմը օգոստոսից նաև հնդիկ մոզովրդի մեծ աչք եղած մշակույթի ժառանգությունը՝ հարուստ գրականու-

թյունը, ստանձնապես «Վերաձեր» և «Ռամայանա» ու «Մահարճարատա» էլ պոստերը:

Հինգրոստակյան կամ հնդկական կրոնը, շեռյաժ ընդունում է մեկ աստված, բայց իրականում այն եռամիասնական աստվածություն է, աստվածը երեք կերպ ունի՝ Բրահմա, Վիշնու, Երիվա պահակերումներով. նրանց արձանները հենց այդպես էլ կերտվում են: Այս երրորդությունը հայտնի է տրինություն անվան տակ:

Աստվածներից Բրահման աշխարհի ստեղծողն է, Վիշնուն՝ պահպանը, Երիվան՝ քանոթը: Ժողովրդական երկրպագություն ստորկա հնդկականում են միայն Վիշնու և Երիվա աստվածները: Ինչպես ասեմում ենք, հինգրոստակյան հետեղները նախապատվություն են տալիս այն աստծուն, որից անմիջապես կախման մեջ են և որով իրը թե պայմանավորված է իրենց գոյությունը: Վիշնուին դիմում են, որ իրենց պահպան լինի: Երիվայից վախենում են, որպես բանաջող, կործանող աստծու և սիրաշահում են, որ նա չզայրանա: Ինչ վերաբերում է Բրահմա աստծուն, ապա, ըստ ուփանդության, նա արդեն ստեղծել է աշխարհը: Վիշնու և Երիվա աստվածներին են նվիրված վանքերի ու տաճարների, արձանների ու այլ բանդակների մեծ մասը, Բրահմա աստծուն նվիրված վանքեր չկան: Բացի նշված աստվածներից կան այլ մանր-մունր աստվածներ, ինչպես նաև աստվածների կանայք, որոնք նույնպես աստվածային պատվի են արժանացել: Աստվածներին մարդկային հատկանիշներ տալու հարցում հնդկները շատ բանով հիշեցնում են հին հույներին: Այսպես, օրինակ, ամեն մի աստծու համար (այժույդ դեպքում ամեն մի արձանի համար) ստանձնացվում է հատուկ ծառայող, որը պարսպալոր է: Նրա մասին հող տանելի լինչպես կենդանի արարածի: Աստվածայն նրան արթնացնում է, լվանում է, պտուղներ և բրինձ բերում: Հավատացյալները նույնպես բրինձ ու մրգեր են բերում: Իսկ օրվա որոշ ժամերին էլ նվազով, երբով ու պարով վզարձացնում են նրանց:

Հինգրոստակյան կրոնական զոգմաներից է նաև անասուն-

ների, գետերի և բույսերի պաշտամունքը: Անասունների պաշտամունքը մարմնավորող կոմն է, գետերինը՝ Գանդեար, իսկ բույսերինը՝ հնդկական լուսու ծաղիկը: Կովը գարձել է հնդկիկի համար պաշտամունքի ստորկա, նրա հովանավորողը և ըստ հինգրոստակյան կրոնի՝ կով մորթելն ու նրա միսը ուտելը ծանր մեղք է: Ընդհանրապես մարդու և կենդանու միջև խաղաղություն պահպանելը հինգրոստակյան հետեղ հնդիկներին կյանքի կանոններից մեկն է:

Հինգրոստակյան սկրիպտորիվ է մի հերձվածք՝ ջայնիզմը: Վերջինիս հանդես գալը կապված է Բուդդայի ժամանակակից ՄահաՎիրայի հետ: Ջայնիզմի հետեղների թիվը Հնդկաստանում հասնում է մոտ երկու միլիոնի: Եթե հինգրոստակյան հետեղները չեն ուսում կովի, եզան, գոմեշի միս, ապա ջայնիստները ընդհանրապես կենդանի էակ չեն մորթում, հետևապես նրանք ոչ մի տեսակ միս չեն զորածում:

Հինգրոստակյան մյուս կարևոր հերձվածքը սիկհիզմն է, որը հիմնադրվել է Գուրու Նանակի կողմից (ծնվել է 1469 թվականին)՝ Փենդարում: Նախապաշարումներից և զոգմաներից մղված, նա քարոզում էր սեկեղծ նվիրվածություն ու սեր մերձավորների և իր նմանների հանդեպ, ազնվություն ստորյա կյանքում: Նրա ուսմունքը ամփոփված է Աղիդրանտիանում՝ սիկհների սուրբ գրքում: Այն պահվում է Ամրիտասար քաղաքում, սիկհների կրոնական կենտրոնում:

Հնդկաստանում կան նաև զրադաշտական կրոնի հետեղները: Գրաթե ֆալսեթն են, որոնք թվով մեծ չեն և հիմնականում բնակվում են Թանդի քաղաքում:

Հնդկաստանի կյանքում մեծ փոփոխություններ մտցրեց իսլամը՝ մահմեդականությունը, որը ութերորդ դարում ներթափանցեց այս երկիրը՝ արաբների միջոցով: Գրանից հետո «հինգուս տևրիթեր» ստորագրվում է այն հնդիկներից վրա, որոնք չեն հետևում իսլամին:

Մահմեդականությունը հնդիկ ժողովրդի միասնականության գործում բացասական դեր խաղաց և հետագայում էլ

հիմք ծառայեց Լրկրի բաժանմանը և Պակիստանի ստեղծմանը:

Քրիստոնեությունը Հնդկաստան է թափանցել եվրոպացիների միջոցով, բայց հնդկիկների շրջանում մեծ տարածում չի ստացել: Քրիստոնեությունը հնանում են գիրավորապես Հնդկաստանում բնակվող եվրոպացիները:

Կաստաների մասին.— Հնդկաստանում մասին որոշ բան իմացողը լսած կլինի անզուգումն անև կաստաների մասին: Ի՞նչ ենք հասկանում կաստա ասելով: Կաստա ասելով մենք նկատի ենք ունենում հասարակության անդամների բաժանումը առանձին դասերի, բոս նրանց գրադոնները: Կաստաների պատմության արմատները մեզ շատ հնուտ են ասելում և հասցնում այն ժամանակները, երբ արիացիները հյուսիսից նվաճում են Հնդկաստանը և հսկայական քանակությամբ ոչ արիական մաղում ունեցողները գերվում ու ստրկության են մասնակում: Այդ ժամանակ ստեղծվում են չորս խոշոր կաստա (հնաագյուտ, սակայն, նրանց թիվը շատանում է):

Հին հնդկական օրենքի համաձայն այդ չորս կաստաներից առաջինը բրահմանների (քրմերի) կաստան էր, երկրորդը՝ կշատրիներինը (գինձորականների և կառավարողների), երրորդը կըշվում էր վաշյա (ստորակականների և արհեստավարների դաս) և վերջապես չորրորդը՝ շուդրա (Ֆիզիկական աշխատանք կատարողների, հիմնականում՝ գյուղացիական դասը): Առաջին երեք կաստաները համարվել են արտոնյալ, իսկ վերջին կաստան՝ շուդրան եղել է ստորին, ճնշված և համարյա իրավազուրկ:

Աշխատանքի բաժանման պրոցեսի ուժեղացման հետ մեկտեղ կաստաների ներքում կատարվել է կրց մասնագիտությունների ստորաբաժանում և ստեղծվել են իորանոց կաստաներ:

Մեզ ամենից շատ հետաքրքրում է վերջին կաստայն՝ շուդրայի վիճակը, որովհետև այս կաստայի մեջ էին մտնում աշխատավոր զանգվածները: Կաստաների կարգում շուդրան ամենացածր խավն էր: Ժամանակի ընթացքում շուդրան

ստորաբաժանվելով իր ներքում ստեղծեց սոցիալական երկ կարգ, որտեղ ամենացածր տասիանի վրա կանգնած էր այսպես կոչված «պարիաների» կաստան: Այդ մերժված, թշվառ մարդկանց դասը ամենատարածարվածն էր: Ահա այդ խավի շահերից, եր, որ այնքան ընդմտին պաշտպանում էր հնդիկ ժողովրդի պատմության բարոյիչ Գանդին:

Հնդկական մի կաստայի պատկանողը չէր կարող շփվել մյուսի հետ. նրանց նույնիսկ արգելված էր ամուսնանալ արիչ կաստայի երկպաշույցիչ հետ: Կաստաների գոյությունը մեծ շարիք էր և վնասում էր հնդիկ ժողովրդի ազգային անկախության համար մղված միասնական պայքարին: Բայց այժմ, ոչ միայն օրենքի ուժով, այլև կանքի թելադրանքով վերանում է կաստայական բաժանումը: Այժմ արգեն ամենուրեք՝ թե՛ երկաթուղային վագոնում, թե՛ արածվալում, թե՛ ազգային շքերթներում կողմ-կողքի նստում ու բալլում են տարբեր կաստաների պատկանող մարդիկ: Հնդկական արհմիությունները չեն ընդունում կաստաների բաժանումը: Աստանը թե՛յի պլանացիաններում, Բոմբեյի և Կալկաթայի գործարաններում կատարվում է Հնդկաստանի համար նույն մերձեցման պրոցեսը, որն ուղղված է ազգային, կրեական և կաստայական խարակետության դեմ:

Կաստաների գոյությունը, անկասկած, ավելի էր վնասաբարցնում հնդիկ աշխատավոր ժողովրդի կյանքի պայմանները՝ նրան բաժանելով հարյուրավոր մեկուսացած խմբերի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր հատուկ օրենքներ, իրավունքներ, սովորություններ և այլն: Բնական է, որ այդ երևույթը չէր կարող համատեղվել Հնդկական հանրապետության գոյության հետ:

Կաստաների գոյությունը հնդիկ ժողովրդի պատմության թերևս ամենատուր ու ամոթային երևույթներից էր: Այս կամ այն կաստային պատկանելի որոշում էր մարդու դիրքն ու լինակը հասարակության մեջ, անկախ նրա անձնական արժանիքներից: Ահա թե ինչու Հնդկական հանրապետության սահմանագրության մեջ տեղ գտած կաստաների վերացման օրենքը դեռվում է որպես կարևոր և առաջադիմական բայց:

Մական անցյալից մնացած այս ամենատեսչ ժառանգութունը զեռես որոշ խմբի մարդկանց գիտակցութունում մտնում է: Հատկապես զուլազկան վայրերում, որտեղ մեծ է անգրագիտության տոկոսը: Հաճախ վերին կասապին պատկանող Նոդիկը գերազանում է աղոթքի գեալ այլ հաժաարի ներկայացուցիչի հետ, րան սորտին կասապին պատկանող դարտիայի հետ: Եստ Նոդիկներ զեռես ստիպված են պահել մի քանի անային ժառանգիներ, որովհետև ավոյր ժառան էի կարող լվացք անել, իսկ լվացք անողը՝ առավել րարժը աշխատանք կատարել, այսինքն՝ զնումներ կատարել կամ խոհանոցում աշխատել:

Արաւիի մային.— Որր խոսքը վերարերում է տվյալ երկրի բնակչությանը, ապա մարդկանց հետաքրքրում է նաև այն, թէ ինչով են սնվում, ինչ ազգային կերակուրներ ունեն այդ երկրի մարդիկ: Բայց արի անս, որ մի ժողովրդի մաւրին խոսելիս, շատ քան են զրում սոցիալական պայմանների վերարերայլ, քան սննդի: Մտանալով, որ հենց սնունդն էլ խոթ սոցիալական երևոյթ է: Վերջապես ամեն մի ժողովրդի խոհանոցը, տվյալ դեպքում կերակրի բերութլւոյնը, սեռակը պատրաստումը շատ քան է պատմում:

Նոդիկների մեծամանսթլւոյնը վեղետարչանսթլւան հետաւորներն են, այսինքն՝ սնվում են րոցառապես րուսական կերակրով և կաթնեղենով: Վեղետարչանսթլւան հարցում մեծ զեր են խաղացել և զեռես խաղում են կրանական նախապաշարումները: Հինգուիգը Նոդիկներին արգելում է կով կամ եղ մորթել, իսկ մահմեդական Նոդիկներն էլ խողի միս չեն զործածում:

Կով մորթելը կամ բնզհակասակը կովի միս շուտակը զարձել է հինգուիգումին և իսլամին հետևող Նոդիկների միջև զգացմունքները վրիպութուն և բնզհարումների տեղիք տալու պատճառներից մեկը: Հինգուիգումները մահմեդական Նոդիկներին «կով լալողներ» են անվանում, իսկ նրանք էլ հինգուիգա Նոդիկներին՝ սկզբապաշարու:

Ննզկասատնում տարածված մեկ ուրիշ կրոնի՝ չանիզմի հետևողները, որտեղ թիվը հասնում է մոտ երկու միլիոնի,

բնզունում են, որ բոլոր կենդանի էակները իրր թէ հոգի ունեն և նրանց վնասելը մեղք է: Այստեղից էլ, քսա շալեխտաների, կենդանի էակին չի կարելի մորթել:

Ննզկասատնից զուրս շուտերի մոտ այն սխալ կարծիքն է տարածված, թէ իրր հնզիկները բնզհանրապես միս չեն զործածում: Ննզիկները քացի կովի և եզան մսից, այլ տեռակի միս զործածում են, շնայած այն աննշան տեղ է զրսվում նրանց սննդի մեջ:

Ննզկասատնը աշխարհում ամենից բիշ միս ու կաթնամթերր սոգազործող երկիրն է: Կաթն ու միսը աննշան տեղ են զրսվում Ննզիկի սննդի մեջ: Աշխատավոր Ննզիկի բրզկ սեռուոցը շատ սահմանափակ է: Ինչպես արդեն տեսի ենք, Ննզիկի սննդի մեջ զերակչոում է րուսական կերակուրը: Կաթնեղենը և մսեղենի աննշան տոկոսը հետևանքով նրա սննդի մեջ զոյութլւոն ունի սպիտակուցների պակասութլւոն: Թերսնման և հատկապես սպիտակուցային նյութերի րացակաչութլւան հետևանքով Ննզիկների մոտ տառչանում է արնաշարձների սխրահոչում սապատիանս, որի զեպքում մարդը իրեն խիստ հոգնած և ուժասպառ է զգում:

Ննզիկների սննդի մեջ մեծ զեր են խաղում բրինձը, չովարը (կորեկի մի տեսակը), կորեկը, ցորենը, ոսպը և զանազան րակվայարույանը: Ճիշտ է, Ննզկասատնում բրինձը ամենատարածված սննդամթերքն է, րայց և այնպես երկրի առանձին մասերի միջև րրծի զործածութլւան լափերի մեջ որոշ տարբերութլւան զոյութլւան ունի: Երկրի ոչ բոլոր մասերում է, որ բրինձը ժառալում է որպես հիմնական կերակուր: Եթէ վորձենք հարավային և հյուսիսային Ննզկասատնի սննդի տարբերութլւոյնը բնզգծել, ապա կատացվի, որ հարսվում սննդի մեջ ամենից շատ զերակչոում է րրինձը, իսկ հյուսիսում րակվայութլւան սննդի մեջ քացի րրնձից, կարևոր զեր խաղում են նաև ցորենը, կորեկը, կաթը, միսը և այլն: Ի զեպ, րրնձով սնվում են համեմատաբար ունեւոր զասի ներկայացուցիչները, իսկ մնացած ժողովրդի ստեխտում զխաւվոր տեղը րունում են սարզն և կորեկը, ապա րակվայարույ-

սերն ու սիսերու, Հարախայիկն Հնդկաստանում և այլ վայրերում բրնձից հիմնականում քաշովի են պատրաստում: Եթե հնդիկը ունեւոր է, ապա քաշովիի վրա ավելացնում է Կարսին կոշիկը բազմական կծու ստորու: Բացի այդ, նրա սեղանից միշտ անպակաս է մանգոնէ, բանանը և այլ մրգեր: Չայպայտահն, հնդկական ազգային հացը, որը նման է բլիթների, մեծ տարածում չունի:

Հնդիկները կերակուրների և ըմպելիքների մեջ գործ են ածում մեծ քանակությամբ բազմապիսի համեմունքներ, որոնք տալիս են կծու համ և այլ բուրմունքներ: Բնդհանրապես Հնդկաստանում և ասիական շատ երկրներում համեմունքներ շատ են գործածում, իբրդ չէ, որ դրանք անվտանգ են Եարնիկի աղս: Ըստ համեմունքների գործածության, ճաշողները բաժանվում են խմբերի՝ ամիրլիվալսա և քրինա միրլիվալսա, այսինքն՝ Թունդ համեմունք գործածողներ և ոչ Թունդ համեմունք գործածողներ:

Հնդկական ազգային կերակուրները համեմված են լինում կառիք կծու ստուաով, որը պատրաստվում է պատինգ՝ վոր պղպկղից: Եատերի մտա այն կարծիքի է տարածված, թե արևադարձներում ստանց համեմունքների զծվար է յուսգնայ: Այդ տեսակետը շատ քիչ հիւք ունի: Իրականում հրդիկը համեմունքներ գործածում է ոչ թե ախորձակի համար (մտեալաձող հնդիկ դշուպացիե, որն այնքան էլ շատ քան շունի ուտելու), այլ կերակուրը ախորձիկ գարձնելու, բերանին համ տալու համար:

Մաշից հետո գործածական է Եպանէ կոշիկը Թմրուր: Հնդիկները պանը համարում են համեղ ուտելիք: Դա փաթաթում են բետեղ կոշիկը բուշի տերեւների մեջ, որը հայանի է իր կծվությունը: Մեքը լցնում են արեկա արմավենու սերմերը: Հնդիկների ասիլով, պան ուտողի բնաւնը հովանում է և իրր թե նպաստում ախտահանմանը: Օտարները զծվարությունք են պան ուտում, մասնավաւց ժամելուց հետո ատամները, լեզուն և շրթուներըը կարում են: Փանի գործածությունը սրգարացնում են նաև հասցողությունը նպաստող հանգամանքով:

Հնդկական շուկաներում գաշթակեցնում են նաև Եարնիկյան բազրբավենները՝ Անցնոյի ուշադրությունը գրավում են Թավայի մեջ տապալվող բլիթները, որոնց պայտիս են անվանում: Այս բոլորին պես է ավելացնել Արեհիքի սիրիլի խմիչները՝ Թլը և սուրնը, մրգերի զսվացուցիչ հյութերը, որոնց մեջ հաճախ ստուաց են գրում՝ դուրողի յրաշուցիչ վճարի գեպրում: Հնդիկների ճնշող մեծամասնությունը ոգելից խմիչներ չեն օգտագործում: Հնդկաստանը, ինչպես ասում են, ոգելից խմիչներ չգործածող երկիր է: Երկրի մի շարք նահանգներում, ինչպես, օրինակ՝ Բոմբայի նահանգում, գոյություն ունի ոգելից խմիչների աշպես կոշված Եղր օրենք, այսինքն՝ ոգելից խմիչների վաճառքը արգելող օրենք: Կան նահանգներ, որտեղ այդ Եղր օրենքըը կիրառվում է շարքավա բնթացրում որոշ օրեք միշու: Այդ օրեքին ռեստորանների և խմիչք վաճառողների դռներին կախված է լինում հետալայ մակագրությունը՝ «Թրգիչ գրաշղեւ, այսինքն՝ «Ախոր շոր օր է»: Հնդկաստանում ճանպարհորդողի ուշադրությունն է գրավում նաև ամանից չուր քանելու յուրահատուկ ձևը, որը բացատրվում է ոչ բովարտաբանակությունը ամանների ու բաժանիների առկաութիամբ: Հնդիկը շուրք խնիխ շրթուներըը չի կպցնում ամանում, այլ չուրը վարպետորեն լցնում է բերանը:

Հնդիկները ճաշատեղանի սպարիցը բնդհանրապես չեն օգտվում: Նրանք ամեն ինչ ուտում են մատերով, բացառություն են կազմում շատ բլերը, այն էլ մեծ մասամբ օտարերկրացիների բնգունելիխ կամ նրանց հետ ճաշելիս: Նախանք ուտելը նրանք իրենց ձեռքերը շատ մաքուր լվանում են: Երբ առիթ է լինում տարրիելու, ապա հնդիկը սպացուցում է, որ իր մաքուր ձեռքերը ավելի են վատահիլի, քան ինչ-որ անհայտ մաքրություն դանակն ու պատասաբողը: Հնդիկ-

1 Այս բազրբավենները ավելի շատ տարածված են Մերձագր ու Միջե Արեհիքում, այստեղից էլ տառացի էլ տարեկան բազրբավեններ անվանում: Ամենից մեծ համբավ ունե գոտակուրյան բազրբավենները: Արեհիկան բազրբավեններից տատակ հայտի են հայտն, փախված, սահաստիամբ, սուշուր, նուզան, յարարով նուշք և այլն:

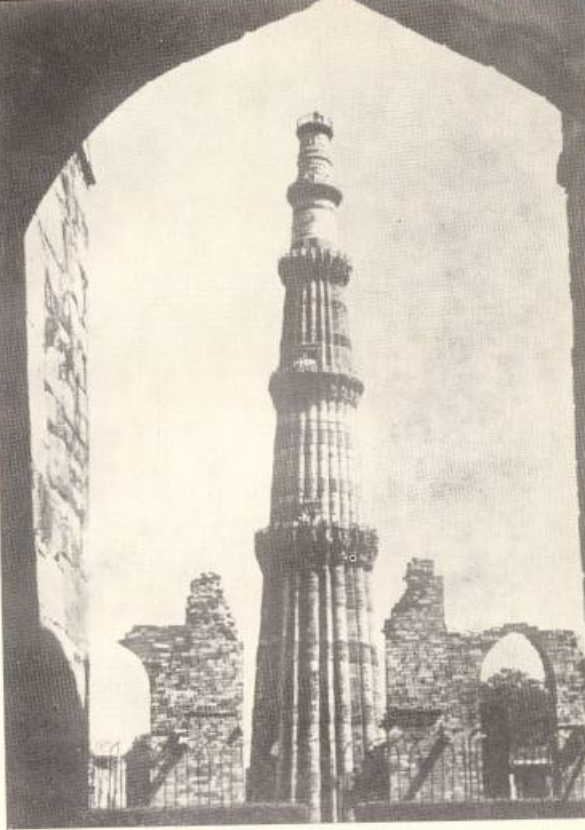
հերի մոտ գործածական շեն նաև աթոռն ու սեղանը. նրանք ետևում են ծալապատիկ մոտ երեսուն սանախմեար բարձրություն ունեցող սեղանի շուրջը: Իհարկե, այդ բոլորը հիմնականում վերաբերում է աշխատավորությանը, դիսավորության գյուղացիությանը:

Հնդկական կենցաղը.— Կենցաղը սովորությունների և բարքերի այն ընդհանրությունն է, որը հատուկ է տվյալ գյուղերին: Մեր մոտրակի վրա բնակվում են բազմաթիվ ժողովուրդներ: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր սովորությունները, բարքերը, ձաշակը, նիստուկացը, իր սպիւնու եղանակը, որը հազորովում է սերնդն սերունդ: Որքան շատ աշխարհներ են ման գալիս, այնքան ավելի հասկանալի են դառնում զանազան սովորությունների պայմանական լինելը: Այսպես, օրինակ, մենք ձևորով ենք բուրեղում, իսկ հնդիկը մեզը սեղմելու սովորություն չունի: Հնդիկները բարևում են կամ հրամենշա են տալիս շատ հետաքրքիր ձևով. նրանք ավերը միացրած՝ դեպի ձևոտն են տանում և արատանում սնամաստիս (ոչը եղեք) բառը:

Հնդիկը ծաղիկ սիրող ժողովուրդ է: Նա իր լավագույն ցանկությունները, բարեմտացիությունները ծաղիկով է արտահայտում: Հյուրերին ընդունում և հունապարհում են արևուցարձային գույնզգույն ու վառ ծաղիկներ մատուցելով: Բայց ծաղիկը մատուցվում է ոչ թե փնջի ձևով, այլ որպես ծաղկաշիվ, որը սմայառ է կոչվում:

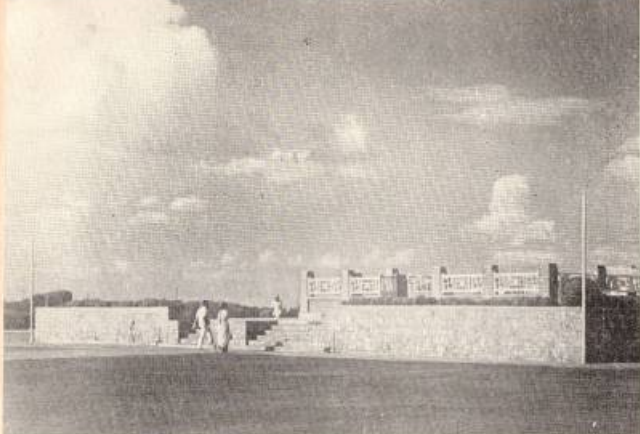
Հնդիկները սովորություն ունեն տաճար մտնելուց առաջ կոչիկները հանելու Ի դեպ՝ շատ Հնդիկներ հյուր գեարկես նուշեպես կոչիկները հանում են, որը դիտվում է որպես տանտիրոջը հարգելու նշան:

Հնդիկը շատ բարեկիրթ, սիրալիր մարդ է: Նա իր բնավորությամբ խաղաղ է, ալմուկ չի սիրում: Հնդկաստանի քաղաքների մարդաշատ փողոցներով անցնելիս բեղ երբեք չեն հրի և չեն փորձի բեղանից առաջ ընկնել: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ ամեն տեղ էլ քաջասովորներ լինում են: Հնդկաստանի մեծ քաղաքները, հատկապես Բոմբեյն ու Կոլկաթան հետո շեն այն արատավոր կողմերից, ինչ ընդհան-

Քուրը-Մինար աշտարակը (13-րդ դար) Հին Պելիում

Մազաթ: Գանգիի դիմաբերկզման տեղը Գիլտու
Հնգիկ նշանավոր սրահանի

Հնդկուհիներ՝ Կոկոսիկի տարածքով, նախից՝ Կոկոսիկ-Ննդիկական,
ախից՝ բննդուկյան զգեստով

Մազրաթ Հայոց կեղեցին

Կալիարայի Հայոց մարզաօթոնան կենտրոնը

բազուկն ծնում են կապիտալիստական երկրների մեծ քաղաքները:

Ահա թե ինչ է ստում այդ կապիտալիստներ, ավարտների պրոպերնտի աշխարհադրուպիկ կուլտիկ կրեմեկը. «Ամենից առաջ անհրաժեշտ է կրկին անգամ ընդգծել, որ հազարավոր և տասնյակ հազարավոր անբարեխիղճ մարդկանց դիմաց կանոնած են ազնիվ, խղճի տեր միլիոնավոր մարդիկ: Դրանց մենք առաջին հերթին կհանենք դուրսագրքների մեջ, բնակչության այն մասն մտո, որին հատկապես մոտ էր կանոնած Գանդիին: Ի՞նչ խոսք, որ քաղաքում ծնված արտաները, բավական հաճախ թափանցում են և գյուղ: Սակայն գյուղական լայն զանգվածը հազիվ թե ընկնում է նրանց ազդեցության տակ»:

Հնդկից շատ է սիրում խորհել, մանավանդ գեղե կամ ընդհանրապես ջրի մաս: Գանդեսի ափին կարելի է մարդկանց տեսնել, որոնք ծաղաղաթիկ նստած ինչ-որ քանի մասին են մասածում: Ժողովուրդը շատ է սիրում և հարգանքով վերաբերում ազքատ փիլիսոփաներին, որոնք ժամերով կարող են արտասանել քաղվածներ հնդկական «Մահաբհարատա» և «Ռամայանա» սրանշնչի էպոսներից:

Հնդկները շատ պարզ ժողովուրդ են. պարզ է նաև նրանց զգեստն ու հարգաբանքի ձևը, ինչպես ստում են տարազը, որի հետ արժե ծանոթանալ թիշ մտփկից:

Հնդկների հագուստի և հարգաբանքի հարցում կարևոր դեր են խաղում կլիմայական պայմանները: Փանի որ հրեղիկի հայրենիքում տաք է, ապա այս հանգամանքը թեթևացնում է նրանց վիճակը հագուստի հարցում և նա իր բյուրեղի համեստ մասն է միայն հատկացնում դրան: Իհարկե, երկրի տարաբան կա մի ընդհանրություն, քայքայ առանձին շրջանների, ինչպես նաև կրոնական առանձին խմբերի մեջ կա որոշ տարբերություն, մանավանդ սիկիսերի ու փնեշարքիների միջև, որոնք կրում են զանազան գույնի շալմաներ: Զգեստավորման մեջ գերիշխում են սառիթ, սղիտա և սիխադիս հագուստները: Գրունցից առաջինը՝ սարին, կանաչի հագուստ է, երկրորդը և երրորդը՝ աղամարդկանց: Ավելի

շատ գործածական են սարիի՝ կանանց մոտ և դիտոր՝ ազգ-
աբաղկանց մոտ:

Նախ ծանոթանանք հեղիկ կնոջ ազգային հագուստի՝
սարիի հետ:

Հեղիկ կանանց կյանքի պայմանները շատ տարբեր են.
կան լիովնյան ու չրհզուժյան մեջ ապրողներ, կան աղքատ-
տուժյան ու կարիքի մեջ տառապողներ, կան եվրոպական
կրթության տեր կանայք, կան անբարգիտներ: Չնայած
հեղիկ կանանց կյանքի հաստի պայմաններին, նրանց սո-
ցիալական տարբեր աստիճանների վրա զանվելուն, տա-
րազում կա մի ընդհանրություն: Դա սարիի է:

Սարին շատ հետաքրքիր հագուստ է: Նրա մասին հար-
կավոր է պատմել մանրամասն: Հնդիկ կնոջ իր ազգային
հագուստը՝ սարին կրկու հարցում զարմանալի հետևողա-
կան է: Եվրոպական հագուստների նկատմամբ նրա անտար-
բերությունը պետք է բացատրել սարիի առավելությունները:
Սարին զարմանալի սաղում է հնդկուսուն և նրան տալիս է
վայելուչ ու զեղեցիկ գծագրություն: Պատահական չէ, որ
այդ էլ որ հանդես է դալիս հնդկուսին, սենսողներին հիաց-
նում է իր ազգային հագուստով՝ սարիով: Պատահական
չէ նաև, որ այդ հագուստի ձևը փոխ են առել Փարիզի,
Լոնդոնի ու անգամ Նյու-Յորքի նորաստեղծ սարին զար-
մանալի պարը հագուստ է: Այն ընդամենը հինգից վեց մետր
երկարության և մոտ մեկ մետր լայնության մի ամբողջու-
կան գործվածք է, որի պատրաստման համար դերձակի մոտ
գնալու անհրաժեշտություն չի զգացվում, եթե չհաշվենք
այն բանը, երբ այդ գործվածքի ծալքերը կարվում են: Հա-
ճախ գործվածքը ղեկի խառնուժներին կից կարելի է տեսնել
այսպես կոլված դերձակների, որոնք գնողներին ձևեր բերած
սարիացու գործվածքի ծալքերը մեկենայով կարում են՝
զբանով հնդկուսուն ընտրիչ ազատելով դերձակի մոտ զը-
նալու հոգիքը:

Սարին համահնդկական հագուստ լինելու հետ միաժա-
մանակ հնդկական տարազում նոր երևալի է: Նա զգնատա-

՛ղբումն այն ձևն է, որ բնզունված է եղել հագարմյակներ
ուսաց: Ըստ հնդկական «Մահարհարատա» էպոսի նկարա-
գրության, սարին երեք հազար տարի առաջ Հնդկաստանում
նույնքան հարգի է եղել, որքան այսօր: Ներկայումս սարի
կրում են ամենուրեք՝ Դելիից մինչև Մարաս և Բամ-
բեյից մինչև Կալկաթա, այլ խոսքով՝ Հնդկաստանի բոլոր
մասերում: Չնայած սարի կրում են հիմնականում հինդու-
իզմին հետևողները, բայց նա հավասարապես զբաղում է թե
քրիստոնյային, թե մահմեդականին և թե այլ կրոնի հետևող-
ներին:

Սարի կրելու եղանակը Հնդկաստանի տարբեր մասերում
տարբեր է: Հնդկուսուն հմուտ աչքը անմիջապես կարող է
սարբերել, թե ավել կիրել Հնդկաստանի ո՞ր մասից է, ո՞ր
նահանգից կամ քաղաքից:

Չնայած բոլոր հնդկուսինները, անկախ կաստաների ու
գասի, սարի են կրում, բայց նրանց որակի տարբերությունը
շատ մեծ է: Սարի կա հասարակ շքից, սարի կա զարբարից
ու մետաքսից. ինչպես ասում են՝ նայած գնորդի քսակին:

Չնայած գնեիր տարբերությանը, ամեն մի սարի չու-
ցում է մարդու աչքը իր գույներով: Հնդկուսուն ի ձեն պար-
դեզաված կրունդները հնարավոր է զարձնում սարին այնպես
ճաշակով իրել, որ հաճանա է հին հունական կանցալ՝ նույր
վերնագրեսարը պեղլուն է հիշեցնում:

Հնդկուսին իր ազգային սարիի հետ, որի տակից հագ-
նում է բարակ կոփոս, հարմար է համարում կրել ստեղալ-
ներ կամ էլ շատ փափուկ կոշիկներ, որոնք զրոյից սովորա-
բար գարդարված են լինում գույնզգույն թեկերով կամ զար-
բարով: Հնդկուսին առաջներում կոշիկ քիչ էր զբրձանում.
մեծ մասամբ ստաբորիկ էր ման գալիս կամ էլ հագնում էր
սլավալիք (հնդկական սանդաղներ):

Ստարականին զարմանք է պատճառում հնդկուսինների
կրած զարդեղենների անասությունը: Նրանք կրում են սքան-
լելի ականջօղբ, ապարանջաններ և օղբի Թ դեպ, օղբ կրում
են նաև ոտքերին: Բացի այդ, հնդկուսինները զործածում են
նաև մանյակներ ու գլխի զարդեր, իսկ ականջներին ու քթին

կրում են գինեղեր։ Այդ զարդերը այնքան ճաշակով են ձևավորված, որ հաճախ գրավում է ազնիվ շուտ սովյալ զարդի կատարման նորոթյունը, քան այն նյութը, որից պատարասված է։ Չէ՞ որ աշխարհով մեկ հայանի են հեղինակները օրպես զեղեցիկ իրերի հետո վարպետներ։

Այս բյուրեղ քայքայ, հեղուհուտ ճակատին միշտ կարելի է տեսնել կտր մի նշան. զա իհարկե, քնական խալ լէ՛, այլ հատուկ ներկ է, որով հեղուհուտ իր ճակատի վրա նշան է տեսում։ Այդ արհեստական խալը, որը տեղի կամ տեղի է կաշվում, տեղյալում բրահմական կատարման պատկանելու տարբերել նշան էր, բայց ժամանակի ընթացքում կենցաղի մեջ մտնելով գարձել է համահեղգական սովորություն։

Նեղիաստանում երգիկն չի կարող չզարմացնել այն, թե ինչպես հեղուհուտի մտորեն, նորոթյունն ու նազելի բայլվածքով գլխի վրա տեսնում է ժանրությունը։ Քանի որ ստորին հնարավորություն է առջիկ ազատ լինելու, նա մի ձևորով, կարիքի զեպրում, պահում է իր գլխին զոված ժանրություն հավասարակշռությունը։ Նեղիուհին ժանրությունը տեսնում է արպես հմտորեն, որ կարծես մոտանում է նրա մասին։ Նա բայլում է ձեռքերը ազատ, երբեմն էլ քնտել ժամելով։ Նա այդ ձևով վաճառքի համար բազար է բերում գյուղատնտեսական միջոցներ, այդ ձևով գաշտ է տանում նախանձն ու ձաշը։ Գնդեցիկ, հպարտ ու նազելի է հեղուհուտ բայլվածքը։ Նա բայլում է ուրիշ, զյուրք բարձր պահած, շորերալով։ Կարծես թե հեղգական լուսոս ծաղիկն է, բնած աճարթ քրի վրա։

Այժմ ժանրականը հեղիկ կնոջ ու նրա կյանքի պայմաններին ընդհանրապես։

Նեղական տարեգրություններն ու կյանքեր վկայում են այն մասին, որ կինը աճյալում ընդհանուր հարգանք էր վայելում։ Կինը դիտվել է որպես աշխարհի զեղեցիկություններից մեկը։ Այդ են վկայում Արանտայի աշխարհաճշակ սրմանակարները, որոնք պատկերում են հեղիկ կնոջ զեղեցիկությունն ու նազելիությունը։ Նեղիաստանով ճանապարհորդելիս, հաճախ կարելի է հանդիպել կանացի այն-

պիսի տիպերի, որոնք զարմանալի նմանություն ունեն Արանտայի սրմանակարների զեղեցիկ հիներին։ Հետագա զարբանում, սակայն, մասնավոր շինդուրիզի ու այս մասնագիտությունից ստանալով հետևանքով, կինը զրկվեց իր երբեմնի իրավունքներից ու հարգանքից։ Այդ կրոնները կնոջը պիտու է նորպես ոչ իրարժեք արարածի. ցավոք սրտի այդ կարծիքը տիրապետող որսավով երկար ժամանակ։ Այսպիսով, Նեղիաստանն էլ պատկանում է Արևելքի գասական այն երկրների շարքին, որտեղ ազամարդը եղել է իշխող, իսկ կինը՝ հնազանդվող։ Նեղիկ կինն էլ է բաժանել Արևելքի մյուս երկրներում բնակվող իր բույրերի արժամարկներն, ընկճված ու ստրկատիրական վիճակը։ Սակայն այդ հարցը իբր ժամանակին Նեղիաստանում կրել է յուրահատուկ քնույթ։ Դա հետևանք է եղել հեղգական կատաների ու կրոնական նախապաշարումների գոյությունից։ Կատաների գոյությունը արգելակում էր հեղիկ աղչկան ամուսնանալու այլ կատանի պատկանող աղջկի հետ ու ընդհակառակը։ Ոչ շատ վաղ աճյալում, Նեղիաստանում կար մի այլ տխուր ու ահալոր սովորություն, ամուսնու մահվան զեպրում նրա հետ այլում էին նաև կնոջը։ Եստերին է ժանր ժյուլ Վենի 180 օր երկրի շուրջը գրքում նկատարված այն զեպրը, էրք Ֆիլիսա Ֆոգին հանդուրվում է փրկել մի երեսուսար զեղեցիուհու, որը իր մահացած ամուսնու հետ այլում էր դատապարտված ժամանակի ընթացքում այդ սովորությունը վերացավ։ Կինը փրկվեց անուղիկ այլվելուց, բայց այդ կինը երկրորդ անգամ ամուսնանալու իրավունքից զրկվեց։

Նեղիաստան անկախություն ձեռք բերելուց ու հանրապետություն գտնվելուց հետո հեղգական կյանքում ու կենցաղում շատ բան է փոխվել։ Իրականացվել է նաև կանայք ազատագրումը։ Նեղական հանրապետության սահմանադրությունը ապահովում է հեղիկ կնոջ իրավունքների հավասարության հարցը։

Հետաքրքրական է նաև հեղիկ կնոջ աշխատանքի հարցը։ Նեղիկ կինը, որպես կանոն, չի ծառայում։ Բուր հյուրանոցները, հաշարանները, արամվանքերը, ալտորուսները սպա-

սարկում են միայն ազամարդիկ նստութենքի ծառայողները միայն ազամարդիկ են, բացառությամբ մի քանի խոշոր եվրոպական տիպի սեփականացներին: Լվացքատան աշխատողները մեծ մասամբ ազամարդիկ են: Բարձր խավի պատկանող և եվրոպական կրթություն ստացած որոշ կանաչ աշխատում են զանազան բնկերություններում, համալսարաններում, դպրոցներում, տուրիստական հիմնարկներում: Միանգամայն այլ է կանաչ աշխատանքի պայմանները գյուղերում, որտեղ բնակվում է Հնդկաստանի կանաչ ավելի քան 50 տոկոսը: Գյուղացի կանաչը լուսարացից մինչև ուշ երեկո աշխատում են դաշտում՝ օգնելով իրենց ամուսնակներին: Բացի այդ, որոշ թվով ցեղականները ներգրավում են նաև նաև ապարհաշինական աշխատանքներում:

Տգամարդիանց ազգային հարուստը կոչվում է դիտոմի Գլուտին սարիի նման մի ամբողջական գործվածքից է պատրաստված: Հնդիկ ազամարդը նույն հմտությամբ է իր շուրջը փաթաթում, ինչպես հնդկուհին իր սարին: Բայց դիտոմի հերթիցը փաթաթում է իր ազրի շուրջը և իրենցում մեկերից ցածր վերևից նա հաղնում է (կամ կապում) սպիտակ շապիկ, որը կոչվում է սլանգոտիսի: Հնդիկ գյուղացու ու քաղաքի աշխատավոր մարդու հարուստը հողաբ այդ երկուսով համարվում է ավարտված: Քաղաքացիները երբևէն հաղնում են լրացուցիչ շապիկներ, որոնք ներդաշնակում են Հնդկական տարազին:

Հնդկաստանում պիլաիկ գործածությունը բիշ է տարածված, որովհետև դա հնդիկի համար այնքան է ԻՏարվեն, սիրջակը գործածում են էվրոպական կենցաղին մոտ կանգնած մարդիկ, այն էլ սովորաբար Հյուսիսային Հնդկաստանում և միայն ղեկոնմերից մինչև փետրվարը բնկած ամիսներին: Հաճախ կարելի է հանդիպել այլ ձևով հաղնված մարդկանց, գոտիկից ներքև հնդկական է, իսկ նրանից վերև եվրոպական: Երբեմն էլ հաղնում են հնդկական հաղուստ, բայց կոչիկեն-

բը էվրոպական են: Հարավային Հնդկաստանում շատ հաճախ կարելի է հանդիպել նույնիսկ ստարորիկ մարդկանց:

Հնդկական տիպիկ գլխարկները, որոնք մարդկանց ծանոթ են հնդիկին պատկերող արագիցիտի նկարներից, պայթան է: Սակայն մեծ տարածում է ստացել նաև «Գանդիի գլխարկը», որը ոչ այլ ինչ է, եթև ոչ օդաչուի սովորական գլխարկ: Այդ գլխարկը պարատառում են բամբակյա հաստակ գործվածքից: Այդ գլխարկը առաջին անգամ գործածել է Գանդին՝ բանտում գտնված ժամանակ և նրա անունով էլ կոչվում է «Գանդիի գլխարկ»: Սկզբում այդ գլխարկը կրում էին գլխավորապես հնդկական Ազգային կոնգրես կուսակցության անդամները, իսկ հիմա տարածված է:

«Գանդիի գլխարկի» գործածությունը սաղական է մասնավորապես կիսադի հարուստի հետ, որը նույնպես համարվում է ազամարդկանց ազգային հարուստը: Կիսադիի գործածությունը նույնպես խրատառվել է Գանդիի և Հնդկական Ազգային կոնգրես կուսակցության կողմից 1905 թվականից սկսած և կապված է Հնդկաստանում ծավալված ազգային ազատագրական այն շարժման հետ, որը հայտնի է «ավաղեշա» անունով: Այդ շարժման գաղափարը պատկանում էր Գանդիին և բառացի նշանակում էր՝ «սեփական արտադրություն»: «Ավաղեշա» շարժման կողմնակիցները ձգտում էին սաղակցել ազգային արդյունաբերության զարգացմանը, որի կապակցությամբ կոչ էին անում գործածել բացառապես հրեղական գործվածքներ: Գրանով փաստորեն բոլիտի էին ենթարկում անգլիական արարներին: Ի նշան ազգային համերաշխության, այդ շարժման կողմնակիցները հաղնում էին հնդիկ շուգհանների գործած կիսադար կտորը, որի անունով էլ հարուստը կիսադի անվանեցին:

Այս տարազը ամիճանաբար կենցաղի մեջ մտավ և այսօր էլ շարունակում են հաղնել ոչ միայն ժողովուրդը, այլև պետական ղեկավարները: Սակայն երիտասարդ սերունդը՝ ուսանողները, գյուրցականները, ինչպես նաև ղրիզերը, տուրիստական բնկերությունների և հյուրանոցների աշխատողները արդեն էվրոպական շորեր են հաղնում:

Մի քանի խոսք էլ այն մասին, թե ինչ են տվել Տեղիկները մարդկությունը:

Ամեն մի ժողովուրդ, մեծ թիվ ունի, մեծ է յուրովի և՛ իր անցյալով, և՛ ներկայով, քանի որ ամեն մեկն իր շարժով նպաստել է մարդկային բազմաբարձրության առաջընթացին: Բնության բարբերներն էլ ամեն մի ժողովուրդը պատահորեն էլ, վերափոխել և տվել է՝ նորը Անեք, լինացին մետաքս ու թիչ է տվել, Տեղիկը բարբալ ու ջուր, ամերիկյան բնիկները կարտոֆիլ ու կաուչուկ և այլն: Մարդկության նվաճումները նյութական և հոգևոր մշակույթի ասպարեզում, նրա պայքարը բնության դեմ եղել է բնականորեն:

Մարդկության մշակույթի պատմությունը լավ հասկանալու համար անհրաժեշտ է շատ քան իմանալ մյուս երկրքների ժողովուրդների մասին:

Այս աեսակետից ոչազգայն է Տեղիկ ժողովուրդը, որի գերը շատ մեծ է՝ մարդկության առաջընթացի գործում:

Անհիշելի մամանակներից ի վեր ինչոս և Քանզես գետերի հովտում և Քեկանի բարեբեր սարահարթում բնակվող այս հինավուրց ժողովուրդը մեծ ավանդ է մտցրել Տամաչխարհային նյութական և հոգևոր մշակույթի գանձարան, և միամամանակ մասնակցելով նրա ձևավորման ու առաջընթացի գործին: Դրանով էլ նա մեծ ազդեցություն է ունեցել Տամաչխարհային բազմաբարձրության վրա:

Ամեն մի ժողովուրդի մշակույթը դարգանում է փոխադրեցություն պայմաններում: Նա վերցնում է ուրիշներից և ապիս իրենը: Հարյուրամյակներ շարունակ այդպես էր գարգանում նաև Հնդկաստանի մշակույթը: Արտաքին ազդեցությունից մեկուսանալը այնպիսի մեծ երկրների համար ինչպիսիք են Հնդկաստանն ու Չինաստանը բնորոշ դարձավ մեզին նոր մամանակներում, օտարերկրյա նվաճումների շրջանում:

Ի զեպ, մենք նպատակ չենք դիվ սպասելու այն բոլորս, ինչ ներգրել են Տեղիկները մարդկային մշակույթի գանձարան:

Նում: Նախ ասենք, որ մաթեմատիկական գիտության մի քանի բաժինների հիմքերը ստաջի անգամ մշակված են Տեղիկների կողմից և հետո են միայն դարձել Տամաչխարհային գիտության սեփականություն: Եստ Վաղ անցյալում Տեղիկները հնարեցին հաշվարկն աստուրագական սխեմով, զորածնության մեջ գրեցին զրո (0) և միուս (-) նշանները, այլուրեքի ստուերը գործածեցին հանրահաշվի մեջ, անհայտ մեծությունները նշանակելու համար:

Ութերորդ դարում, երբ Բաղդադը դառնում է գիտության խոշոր կենտրոն և Խուլիֆ ուլ-Մանսուրը հովանավորում է հունական, հրեական գիտնականներին, այստեղ են գալիս նաև Տեղիկական գիտնականները՝ իրենց հետ բերելով մաթեմատիկական մի շարք աշխատություններ, որոնք թարգմանվում են արաբերեն և արաբական աշխարհի միջոցով էլ անցնում Եվրոպա: Հետևաբար էլ, որ հին Տեղիկներն են մաթեմատիկայի և մեխանիկայի հիմքը գրել: Հնդիկներից է արաբերենի անցել ոչ միայն հանրահաշվական ուսույթի և առաջին պատկերացումը, այլև թվային սիմվոլները և հաշվելու աստուերական սխեմներ, որոնք ներկայումս բացառությամբ Արաբական երկրների, Իրանի, Աֆղանստանի, կիրառվում են ամբողջ աշխարհում: Հնդիկների տասը թվանշանները (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) մասն Եվրոպա, փոխարինեցին հին հռոմեական թվանշաններին:

Քանի որ այդ թվանշանների հետ կիրառույցները ծանոթացան արաբների միջոցով, զրո համար էլ նրանի կողմից արաբական: Այդ ուշադրով սխալը այդպես էլ պահպանվեց: Ի զեպ, արաբները իրենք այդ թվանշաններին տեղադրում էին «հինգի թվանշան», իսկ «թիվ» բառն էլ արաբերեն լեզվում արտասանվում է հանգասա. այսինքն՝ Հնդկաստանից: Արաբական թվանշանները Եվրոպա անցան Իտալիայում եղած (Վորդոլայի և այլ) մալթրիտանական համալսարանների միջոցով, այն էլ միջին դարերում: Ավելի

¹ Հունական թվանշաններն էին I, V, X, L, C, D, M. (=1, 5, 10, 50, 100, 500, 1000): Դրանից կազմվում են մեծացած շուրջ թվերը:

վաղ գործածությունը, որ մեզ հայտնի է, իրագործվել է Մի-
ջինիս կղզում, իսկ Անդրկասում առաջին անգամ գործածու-
թյան մեջ մտավ 1490 թվականին:

Արարական թվանշանները բնօրինակ գործածության մեջ
մտան միայն 15-րդ դարից, Այդ թվանշանները տարածվեցին
նաև հայերի մոտ և փոխարինվեցին դարբարի այբուբենի
առաքինն, որոնք մինչ այդ ծառայում էին իբրև թվանշան:

Արարական թվանշանների առաձուլումն ու գործածությու-
նը մեծ զարկ ստիչ մարդկանքի մշակույթի առաջընթացին օ-
րարձարացրին թվանշանների արժեքը եմբողպւում: Արարական
թվանշանների առարածումը օգնեց նաև այն բանին, որ մինչև
այդ եմբողպւում գործածության մեջ գտնվող շատ պրիմիտիվ
հաշվելու գործիքը՝ արակը դուրս մղվեց համարիչ կողմից:

Հին հնդկները մեծ նվաճումների են հասել նաև մետա-
լուրդիայի և մետաղամշակման ասպարեզում, դրա լավագույն
վկան է այն հսկայական պողպատյա սյուներ, որը կանդենց-
փած է Դելիի մոտ Քուրթի Մինար աշտարակից ոչ հեռու: Այս
սյունը շփանդուղով ձուլածու երկաթ է, որի տեխնոլոգիան
մինչև այսօր էլ գիտնականներին համար հանելույթ է մնում:
Գամակոսյան նշանավոր պողպատյա իրերը պատրաստել են
հնդկական մետաղից: Ի դեպ, հնդկները մեխանիկական
հարմարանքների գյուտերը չեն արել, որը թերևս պետք է բա-
ցատրել նրանով, որ մեխանիկայի ասպարեզում կատարվող
գյուտերը վերջ է վերջո վերարժեհում են ավելի ուշ ժամանակ-
ներին՝ կապիտալիզմի արշավույթին, որը և համընկավ Հրեդ-
կաստանի անկախության կորուստի հետ: Հնդկներին մտաց-
ցիդեցիկ իրեր պատրաստելու հմտությունը, այդ տեսակետից
նրանք անզերազանցելի վարպետներ են:

Հնդկներն են հինոց դրել նաև քերականությունը: Հին
այբարբում, մեր թվականությունից զեռես շրթ դար առոց,
հայտնի դարձավ հնդիկ երևելի քերականագետ Պանինը, որը
դրեց սանսկրիտի քերականությունը: Նրա օրոք էր, որ սանս-
կրիտը լայն գործածություն ունեցավ մատենագրության մեջ
ու այնքան լավ մշակվեց, որ ստացավ օճակալան կրթնգավո-
րամներ: Ռուս անվանի հնդկագետ Ֆ. Ելիսբասակին Պանինի

քերականության գիրքը համարել է՝ «Մարդկության բանակա-
նության մեծագույն ասեղագործություններից մեկը»:

Եինաարաբական տեխնիկայի ասպարեզում հնդիկների
նվաճումների լավագույն վկաներն են այն հրաշալիքներն ու
վեհասարանը կրթողները, որոնք ցրված են երբով մեկ: Հնդիկ
ճարտարագետների ու մեծ վարպետների ձեռքով են ստեղծ-
վել Աքանատ, Էլլորա, Մագուրա, Քայ-Մահայ և հնդկական
այլ հրաշալիքներ:

Հնդիկները մարդկությանը ավել են նաև շախմատի հիս-
նույի խաղը, որի գյուտը վերագրվում է Միսուս հնդիկ գիտ-
նական-փիլիսոփային, Ալեհաստարից մեզ հասցրել է այդ
ժաման հեռուլայը: Հնդկաստանի թագավորներից մեկը իրեն
չըրթապատել էր շողօրոթ պալատականներով: Նրանց կեղծ
հավասանքից թագավորի գլուխը պտույտ էր եկել և դարձել
էր շատ ինքնավաստ: Իերեհոստան թագավորը չէր լուստ
ոչ միայն ժողովրդի ձայնը, այլև հայի չէր նստուտ փիլիսո-
փաների ու գիտնականների հետ: Միսուսն, որը նույնպես վըշ-
տացած էր թագավորի անձնական քմահաճույթներից ու ինք-
նահավանությունից, որոշում էր սպացուցել թագավորին, որ
նա ինքնընտրեցյան ոչինչ է, որ նա չի կարող շահել որևէ պաշ-
րտք առանց իր հպատակների, ստանց նրանց պաշտպանու-
թյան: Միսուս փիլիսոփան երկար մտածում է ու վերջապես
հնարում է շախմատը: Այդ խաղը շատ դուր է գալիս թագ-
վորին: Նա անմիջապես պալատ է կանչում փիլիսոփային և
հարցնում, թե ինչ նպիք է ուղում այդ հիանալի խաղի հա-
մար: Իմաստուն հնդիկը ստում է՝ «Ետխմատի տախտակի
առաջին վանդակում դրեք մի հատիկ ցորեն, երկրորդում՝ զոտ
կրկնաստիկը և այլպես մինչև վաթսուչորսրոր վա-
նդակը: Թագավորն առանց երկար մտածելու կանչում է մա-
սանապատին և կարգադրում՝ փիլիսոփայի հասանելիք ցորե-
նը տալ: Պահեստադեան ու իր օգնականները սկսում են
հաշվել, պարզվում է, որ դա աներևակալիչ շափերի հասնող
ցորենի մի քանակ է, և թագավորն է պեճակի չէ վճարելու:

Հետագայում այս խաղը Հնդկաստանից անցավ Իրան և
արաբների միջոցով էլ եմբողպու: Խաղի անունն էլ արաբական

է: Եսիս կամ շեյխ բարբ արարբերեն է և նշանակում է Թագավոր կամ մեծի, իշխան: Մասն րանն էլ դարձաւ արարբերեն է և նշանակում է «գերի վերցնել»: (Այդ բառը գործածվում է նաև մեռելու իմաստով):

Ժամանակի ընթացքում շախմատ արար վաճառականներին միջոցով եվրոպա անցավ: Արարական վաճառական Իրաշիմ Իրն Յաղութը 965 թվականին լեխական Թագավոր Բոլշոյավին սովորեցրեց շախմատ խաղալ:

Ինչպես հայտնի է Հնդկաստանի կապը եվրոպայի հետ ավելի շատ կատարվել է հունկերի, արարների կամ Առաջավոր Ասիայի այլ ժողովուրդների միջոցով: Այնքանց որ Մակեդոնացու օրոք էր, որ եվրոպացիները անմիջական շփման մեջ մտան հնդկների հետ: Հունկերը այս երկրում առաջին անգամ տեսան բամբակ, ջուր, շաքար և ճաշակեցին հայի միս: Ժիշտ է այն դիպուկ արտահայտությունը, որ Հոմերոսի ականջը արագադի կանչ չի լսել: Այդ թույնը եվրոպա բերվեց այժմ ուշ:

Ի զիպ, չուրթի և շաքարի անվանումն էլ հնդկների լեզվից է մեզ անցել: Իսկ բամբակը այժմ մեզ համար այնքան հարազատ ու անփոխարինելի է դարձել, որ թվում է թե դա մեր պայերին էլ է հայտնի եղել:

Հնդկաստանի ազդեցությունը մեծ եղավ Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրների վրա: Սանսկրիտական կրթությունը, բուդդիզմը, հնդկական ավանդությունները անդրելի հեռեր են թողել Քիրմայի, Ցինյոնի և Ինդոնեզիայի (հատկապես Բալի կղզու) բազմաբարձրության վրա: Ահա թե ինչու Հնդկաստանը պետք է իր արժանավոր տեղը զբաղեն մեծ ազգերի ու մեծ պետությունների շարքում և ունենար իր վայել տեղը համաշխարհային պատմության մեջ:

Բայց երկար ժամանակ նրան զրկել էին այդ բոլորից: Չնայած Աշխարհագրական Մեծ հայտնագործումների ժամանակաշրջանում գտնվեց զեպի Հնդկաստան տանող ծովային

ճանապարհը և դրանով էլ անմիջականորեն կապ հաստատվեց եվրոպայի և Հնդկաստանի միջև, բայց զա կատարվեց արդեն պատմական այլ ժամանակաշրջանում, այլ պայմաններում: Գրանով արդեն սկիզբ դրվեց Հնդկաստանի գաղութացմանը: Անդրլեացիները փակեցին բոլոր դռները և Հրեկաստանը անշտանցին արտաքին աշխարհից: Այդ դռները բացվեցին այն օրվանից, երբ սապուլվից գաղութարարությունը Հնդկաստանում և իրականացավ հնդկների՝ անդրլեացիների ուղղությամբ՝ սկզբնաբար Հնդկաստանից՝ մարտական կողմ:

Անկախությունը նվաճելուց հետո, հնդկ ժողովրդի առաջ զբվեցին շատ կարևոր խնդիրներ, որոնցից թերևս ամենից հիմնականը՝ բնակչության կենսական մակարդակի բարձրացման հարցն է: Այս խնդիրը լուծելու համար երկիրը դիմում է նաև զիստականների օգնությանը: Այստեղից էլ անհրաժեշտ է դառնում երկրում գիտելիքների զարգացման և կուլտուրական բարեբերի առատության հարցը:

Ավարտելով հնդկներին եվրոպա դուրս, հիշենք այն ճշմարտությունը, որ ժողովուրդը աղքատի է նման. մարդ չի կարող մեկ զրում բմբունել նրա ամբողջ հարստությունը: Ինքնին հասկանալի է, որ մենք էլ շապտեցինք այդ անսպաս աղբյուրը այս դիմում վերաջանենք Մ. Գորկու հետևյալ իմաստուն խոսքերով՝ «Ժողովուրդը միայն նյութական արժեքներ ստեղծող ուժ չէ, նա միակ է անսպաս աղբյուրն է հոգևոր արժեքների...»:

ՀԱՅԵՐԸ ՆՆԳԱՍԱՆՈՒՄ

Աշխարհում չկան փոքր ժողովուրդներ։
Ժողովուրդների մեծությունը ամենին էլ
չի չափվում նրա բանակով, նման այն
բանի, ինչպես որ մարդու մեծությունը
չի չափվում նրա հասակով։

Վիկտոր Զյուգո։

Պատմական այս կամ այն իրադրությունների հետևանքով հայերը տարբեր ժամանակներ ապաստան են փնտրել հեռավոր երկրներում, ուր նրանք գտել են խաղաղ կյանք և աշխատանքի պայմաններ։

Այդ հյուրընկալ երկրներից մեկն էլ հեռավոր Հնդկաստանն է կղզի, ուր ժամանակին ստեղծվել է Հայկական առաջադեմ և հարուստ գաղութը իսկ հնդկական երևիլի քաղաքների Մադրասն ու Կալկաթան էլ դարձել են հնդկահայության ազգային և մտավորական կյանքի ուսանիներ, զարի առիվ մեր ազգային մշակութի, հատկապես հրատարակչական առաջընթացի դարձին։

Քանի որ հնդկահայության մասին խոսելիս համաի դրժածակու ենք գաղութի բառը, այդ կապակցությամբ նախ խոսենք «գաղութ» հասկացողության մասին, որը դործածվում է երբև նշանակությամբ։ Մենք այն իմաստով, որ ստեղծել են նվիրողական պետությունները այլ երկրներում՝ հակառակ տեղական ժողովուրդների ցանկությանը։ Մյուսը դործածելու

ենք հնդկահայության հետ կապված, որն արդեն բարբարոսն այլ բան է։ Այս դեպքում գաղութ ասելով հասկանում ենք այն բնակավայրը, որ հաստատվել են մարդիկ, որոնք կղևելով այս կամ այն զրգապատճանոսներից, զուրա են եկել իրենց հայրենիքի սահմաններից։ Այդ արդեն արտագաղթ է զեպի օտար երկիր, որը հետևանք է պատերազմի, կոտորածի, հալածանքի և այլ ծանր պայմանների։ Այդպիսի գաղութը, ինչպես տեսնում ենք, ստեղծվում է այն պատճառով, որ մարդիկ զնում են օտար երկրում բախտ որոնելու և ապաստանելու։ Ահա այդպիսին է հնդկահայ գաղութը։

Համաշխարհային պատմությունը ամեն մի ժողովրդի մի հայրենիք է վիճակել։ Նա մեզ վառ հայրենիք լպարզեց, բայց իրերի բերմամբ մեր երկիրը զուրա կկազ աշխարհակալ պետությունների բախման, ինչպես ասում են, մեծ ճակատարհների հանդուրյցի մեջ։ Մենք մյուսին հաջորդելով, Հոսմի, Բյուզանդիայի, Պարսկաստանի, ալաբների, Քուրդերի և ցարական Ռուսաստանի շահերի էին բախվում Հայաստանում։ Ակաղնմիխու Մանանդյանի պատկերավոր արտահայտությամբ Հայաստանի սարսուղիական զիրքը նրան դարեր շտրունակ պահել է ամուսնի և զեղանիս ժիջել։ Բացի այդ աշխարհակալ պետություններից, Հայաստան էին ներխուժում թաթարական, մոնղոլական հորդանքերը։ Ահա թե ինչու այդ չար ուժերից տարադիր եղած հայեր երբեմն փախչում էին Կիլիկիա, երբեմն Ղրիմ, երբեմն էլ թշվում էին Պարսկաստան։ Նրանք թողնում էին իրենց հայրենիքը, ապաստան գտնում օտար երկրներում ու ժամանակի ընթացքում հիմնում իրենց գաղութները։

Ահա այդպիսիներից մեկն էլ, ինչպես ասացինք, ստեղծվեց հեռավոր Հնդկաստանում։ Եթե մենք հնդկահայ գաղութի պատմության պիտեքները փնտրենք, ապա կտեսնենք, որ նրա առաջացումը նույնպես հետևանք է օտար նվաճողների ու պատերազմների և, ընդհանրապես, հայ ժողովրդի տարագրությանը։ Նախապես ասենք, որ մինչ հնդկահայ գաղութի ստեղծումը, հայերը Արևելքի, ինչպես նաև Հնդկաստանի թե ստեղծող և թե արհեստի ասպարեզում հայտնի են կղևել Հան-

րանչառ է այն փաստը, որ երբ կոլումբոսը արեմտյան ուղ-
րաօթյամբ ճանապարհ էր փութում զիսկի Հնդկաստան, նա իր
հետ վերցրել էր անյայտի ֆարմանիչ, որը գիտեմոր Արեւել-
քում առավել տարածված լիկոսները, այդ ֆլորան և հայերե-
նը: Եվ երբ կոլումբոսի նավերը մտնեցան ներկա Վեստ-
Ինդիան կղզիներին, որոնց նա Հնդկաստանի տեղն էր ըն-
դունում, ապա նրա ֆարմանիչը տեղացիներին գիմեց Արե-
վելքում հայտնի բոլոր լիկոսներով: Ահա թե ինչ է գրում այդ
մասին կոլումբոսագիտներին մեկը: «Քաղաքական ֆարգ-
մանիչ Տորեսը գործադրել է իր բոլոր գիտելիքները: Նա
հաջեցի է տալիս լատիներեն, կուպերեն, Նունարեն, հայե-
րեն լիկոսներով, բոլորը անօգուտ»¹:

Այսպիսով, հայերի կապը Հնդկաստանի հետ եղել է շատ
ավելի վաղ, քան հնդկահայ գաղութի ստեղծումը: Պատմու-
թյունից հայտնի է, որ հայերը Հնդկաստանի հետ կապ են
պահպանել Իրանի և Աֆղանստանի վրայով: Հայերը լավ ըն-
դունելություն էին գտնում հատկապես Մեծ Մոզդոնների երեւ-
յթ ֆազավոր Աբրար Մեծի մամանակ: Աբրարը ոչ միայն
Հնդկաստանի շինարար ղեկավարներից էր, այլև հովանավո-
րում էր արվեստն ու մշակույթը: Նա գնահատում է հայ ար-
հեստավորների ու վաճառականների ձեռներեցությունն ու
հմտությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, հայերը Հնդկաստան են փոխան-
ցել և մասնակցել հնդկական նյանքի շատ կողմերին այնչե-
վաղ, քան իսկական հայկական գաղութի ստեղծումը: Հետա-
քալում արդեն ստեղծվեց հայկական գաղութը և Մադրաս
քաղաքը գործավճ հնդկահայության կենտրոն: Այն ստեղծվեց
Իրանի (Պարսկաստանի) նոր Զուլա քաղաքից գաղթած հա-
յերով:

Ինչպես հայտնի է հայերը Հնդկաստան են տեղիչ հիմ-
նականում Իրանից, այն էլ գլխավորապես նոր Զուլա քա-
ղաքից: Հայերը Իրանի նոր Զուլա քաղաքում բնակություն
էին հաստատել Շահ Արաֆ օրը: Այդ մեծ տեղահանություն-

ըր հայ ժողովրդի պատմության մեջ հայտնի է Զուլայի գաղթ
անվան տակ, որը շատ ծանր նստեց հայ ժողովրդի վրա:

Հին Զուլան գտնվում էր Արաքսի ափին, Մեղրի տանող
ճանապարհին: Այդտեղ է, որ Ալինճաշայ գետը միանում է
Արաքսին: Նա իր մամանակին եղել է վաճառաշահ քաղաք,
որ ժողոված էր արհեստը: Քաղաքը ունեցել է 40 հազար բնա-
կիչ:

Հին Զուլայի բնակիչները 1604 թվականին տեղահան
արվեցին և Պարսկաստանի իսթերանը բռնեցին: Շահ Արաֆ
հայերին բռնի կերպով Պարսկաստան տեղափոխեց, իր եր-
բում արհեստն ու վաճառականությունը ավելի զարգացնելու
նպատակով: Նա ուղում էր Պարսկաստանի ներքին զավա-
նեքը բնակեցնել ձեռներեց հայ արհեստավորներով, վաճա-
ռականներով ու հմուտ երկրագործներով: Տեղահանված հա-
յերին բնակեցրին Իսպահան քաղաքի մոտերքը, որը նոր էր
մայրաքաղաք դարձել: Իսպահանի մոտ հայերը մի նոր քա-
ղաք հիմնեցին և ի հշշատակ իրենց հայրենի Զուլայի, ան-
վանեցին նոր Զուլա¹:

Հնդկահայ գաղութի պատմության ակունքները մեզ տա-
նում են նոր Զուլայ Պատմությունից էլ հայտնի է, որ նոր
քաղաքացիները հայ տղազրական և կրթական արվեստի գոր-
ծում մեծ դեր խաղացին և նրանցից շատերը մեր տղազրա-
կան գործի ուսուցիչները դարձան նրանց հետնորդները²:
Հնդկահայերը գարձաբանայի կերպով շարունակեցին իրենց
հայրերի աշխիվ գործը և Հնդկաստան տարան նրանց տրա-
դիցիաները:

Այս տեսակետից արժե քիչ մոտիկից ծանոթանալ չա-
զայիցիների կրթական ու տղազրական գործի հետ:

Զուլայահայ տղազրական արվեստի պատմության մեջ

¹ Շահ Արաֆի որդի տեղահան արված Աբրարայան գաղտնիք և մին
Զուլայից, տարագրի ժողովրդի բնակիչներ են այն մի բուն հայերը, որոնք
այսօր բնակվում են Իրանի Իսպահան քաղաքի հայաբնակ նոր Զուլա քա-
ղաքում: 17-րդ դարում նոր Զուլայում եղել է 25 հազար հայ, իսկ
ներկայումս այստեղ բնակվող մեացել է 2500 հայ: Իր ժողովան շրջանում
նոր Զուլայում կար 24 հայկական կնիքեցի, իսկ այժմ մնացել է 12-ը:

¹ F. Ревзин Колумб, Москва, 1947, стр. 162.

իր պատվաբար տեղը դրավող, ինչպես նաև զարգացած ու առաջադեմ և լուսավոր գաղափարներով էր առգործված եւրոպացի վարդապետ Կեռարացին։ Նա խորապես գիտակցում էր, որ ժողովրդի մտավոր և բարոյական առաջադիմության հպատակ չ'իմենական ազգակիներից մեկը տպարանն է, այն վանքն, սոսկուն և աշխատանք մերենան, որը պայքարում է խովարի, հետամնացության, անշարժության, բռնության դեմ և ամեն տեղ սիրում է լույս ու գիտություն։

Անկախորդով այս պայծառ գաղափարով, նա նոր Զուգայի «Ամենափրկիչ» վանքում չ'իմենում է իրանահայ անդրանիկ տպարանը, սր տառչին անզամ տպարարված գիրքը կրում էր «Կարբ Լարանց» («Կարբ Նաշրեթ») անունը, որը լույս է տեսնում 1641 թվականին։

Նոր Զուգայիցիների գեղը հայ տպագրության պատմության մեջ մեծ է եղել նաև Իրանի և Լեզհաստանի սահմաններից գուրս։

Քաջի նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի, Մազրանի և Կալիաթայի տպարաններից, նոր Զուգայիցի Գրիգոր Խաչարյանը Բուսասասունում՝ Պեհերրուրգում, 1786 թվականին, չ'իմենում է հայկական առաջին տպարանը։ Եվրոպայում հայ չ'ին տպագրիչներից շատերը նույնպես նոր Զուգայիցի են, որոնց ծախսերը նպում էր այս գաղտնիք։

1666 թվականին Ամասեղյանում հրատարակվում է առաջին հայ պատկերազարդ Աստվածաշունչը, որի տպագրիչը նոր Զուգայի դպրոցն ավարտած Ոսկան Երևանցին էր։ Գրքոցական կրթական շարժման պատմությունը մեզ հասցնում է 1630 թվականը, նրա ստեղծվում է նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի համալսարանը, որի շուրջն են համախմբվում հայ մտավորականների և մանկավարժները։ Այստեղի կրթական գործի ղեղավակներն է դառնում հայտնուր Կեսարացին, որին ցամ է պատճառում ինչպես ժողովրդի խավար վիճակը, նույնպես և նոր սերնդի հետամնացությունը։

Ճամանակի ընթացքում Ամենափրկիչ սաները մեծ դեր են խաղում հայ մշակույթի առաջադիմության գործում։ Ինչ-

պես, օրինակ՝ Լեւոն կոթողիկոս Զուգայիցին, որը եղավ հայ տպագրության առաջին մշակներից մեկը, ապա Ոսկան Երևանցին, ինչպես նաև Լովնանես Տիգլերալույցը, որը գրում է թերակահուստի զուսադիրք և այն անվանում «Երթուխյան մանկանց»։

Նոր Զուգայի կրթական գործի հետ է կապվում Կոստանդին Գուրի անունը, որի «Աշխարհաճողութ» վերնագիր կրող զուսադիրքը իր ժամանակի լավագույն դպրոցական ձեռնարկներից էր։

Նոր Զուգայի կրթական գործում մեծ դեր է խաղում Սիմոնյան ճեմարանը։ Այստեղ է գասալանդիկ նաև երեւելի մանկավարժ Մեսրոպ Քալիաթյանը։

Նոր Զուգայի դպրոցական պատմության մեջ ուրույն տեղ է գրավում Լախորջանյանց թաղի վարժարանը, Սիմոնյան տան և Ս. Ստեփաննոսի դպրոցը։

Կարևոր իրադրություն էր նաև նոր Զուգայում քաջված Ս. Կասեթիկան օրիորդաց դպրոցը, Աղբյուրի Կեռարանական տալոց դպրոցը։

Սրանից հետո, թե տպագրական արվեստի և թե կրթական պատմության շնորհիվ կուղեկցեն հետագոր Լեզհաստանը եվ առաջն է, սր 1772 թվականին Մազրանում չ'իմենում է առաջին հայ տպարանը, եվ հեղհահայ մտավոր վերածնության ամենանշանավոր երևույթը զարմավ տպագրական գործը, մասուրը Այդ գործում էլ լուսապսակ դարձան ժամանակի առաջադեմ և բարձր ձգտումներով համակցված Լախոր Եւսամիթյանը և Լարուսյուն Եմալոնյանը։

Լեզհաստան են տեղափոխվում նաև նոր Զուգայի կրթական տրադիցիաները։ Մազրան ու Կալիաթան զսանում են հեղհահայ տպագրության և կրթության լուսավոր շախմատներ, որոնց մասին թիչ հետո։

Նախ կանգ առնենք հեղհահայ գաղտնի առաջացման և ձեւավորման վրա։

Շահ Արստիջ Տեառ Պարսկաստանում տիրող խռովու-
թյունները, հատկապես Մեկեֆյան գեղը խառնության գեղ
ժազած մի շարք ապստամբություններն ու ներքին խռովու-
թյունները, ինչպես նաև ազդանների ստակալի թալանները,
զոգո տուներն ու հարածանքները էլ ալիքի վառացրին նոր
Ջուզայի հայերի միջև։ Նոր շաղկապիցիների ազնուն ու գր-
քախոսությունը ալիքի է սաստկանում Սուլթան Լուսեյինի
օրոք, որը գահ է բարձրանում 1694 թվականին։ Սա լինելով
մի կամավորիկ ու թուլամորթ մտապահ խաղալիք է դառնում
մոլոտանոզ իտալական հոգեորակաևության ձևերին։ Նրա
օրոք հայաժգում են ու միայն հայերը, այլև գրողաշատական
կրոնի հետնորդները գերբերը։ Ջուզայցիների պատմու-
թյունը հանգամանորեն գրել է Միրզա Հարսիվուն Հովհան-
յանը։ Այն ընդգրկում է 248 տարվա ժամանակաշրջան։ Աշ-
խատությունը բաղկացած է երկու հատորից և զբաղված է
գրաբար։ Ափոստանըով պետք է հիշել, որ այն չի լույս թե-
ծալվել աշխարհաբար։ Ինքնին հասիանալի է, որ գրքում
պատկերված է Հայերի համար սանդղված ժանր կացությունը։
Այդ զգվարին պայմանների հետևանքով նոր Ջուզայի հայե-
րից շատերը ստիպված են լինում թողնել իրենց տուն ու
տեղը և պանդխտության դիմել։ Նրանց մի մասը անցնում է
Հնդկաստան։

Հնդկաստանում բնակություն հաստատած հայերը շատ
շատ աչքի ընկան։ Նրանք առաջին հերթին սկսեցին դարոց-
ներ կառուցել, կեղեղեցիներ հիմնել, թերթեր հրատարակել,
զբոհեր տպել։ Ժամանակի ընթացքում հայերը լայն մաս-
նակցություն ունեցան Հնդկաստանի տնտեսական կյանքի
բոլոր կողմերին։ Մի կար ժամանակ հայերը հնդիկներին օղել
են անգլիական գաղութարարների դեմ պայքարելիս։ Մի շարք
հայ գորավարներ նույնիսկ պիսակորել են անգլիական պաշ-
արքը ընդդեմ Անգլիայի, ինչպես Քորգին խանը (Քրեյգը
Հարսիվունյանը)։

Հայկական առաջին գաղութը ստեղծվեց Աքրաբի մայ-
րաքաղաք Ագրայում։ Գրունից Տեառ հայկական համայնքներ
հանգես եկան Հնդկաստանի տարրեր կենտրոններում՝ Սու-

րաթում, Լահորում, Գլխում, Հաղարարացում, Բամբեյում,
Մադրասում, Կալկաթայում, Մաիցաբացում, Չինաստանում,
Գաբրայում և այլ քաղաքներում։

Հնդկաստանում հաստատված հայերը լավ արհեստ-
վորներ էին, հատկապես սակերիչներ և գունարեղենի հմուտ
մշակողներ։ Հնդկական համեմունքների, կերպարի, քաշմիրի
շալի արտահանումը մեծ մասամբ կատարվում էր հայերի
միջոցով։ Հայերը զբաղի զեբ խաղաղցին նաև շկուպի, ինդի-
գոյի և ըտփի մշակման ու արտահանման գործում։

Հնդկաստանի հայ գաղութը 18-րդ դարում գարձավ
տնտեսապես ամենից ուժեղը և հայ գաղութների մեջ առաջ-
նակարգ տեղ էր զբաղում։ Հետագայում հայ տարրը այս-
տեղից անցավ նաև հարավ-արևելյան Ասիայի երկրներ՝
Սինգապուր, Սուրաբայա (Ճավա) և այլն։

Հնդկահայ գաղութները աշխարհագրական տեսակետից
կարելի է բաժանել շրտ խմբի՝ Գրան եմ՝ Նյուսիսային,
արևմտյան, արևելյան և հարավային։ Արգան և Արևմտյան
հյուսիսում են, Սուրաբը և Բամբեյը արևմուտքում, Մաիցա-
բացը, Չիրան և Կալկաթան արևելքում, իսկ Մադրասը հա-
րավում։

Բայց ամենից շատ երկու քաղաքում՝ Մադրասում և
Կալկաթայում հայերը կարողացան ուժեղ դերը ձեռք բերել
Էսկ ամենից նշանավոր իր անցյալով եղավ Մադրասը։ Նրա
պատմությունը հայ ժողովրդի տարեգրության կարևոր էջե-
րից մեկը գարձավ։

Մեղրոպ Անթիանը գաել է հայկական մի ձեռագիր՝
զբված 1790 թվականին, որի մեջ տեղեկություններ են պահ-
ված այն մասին, որ հայերը աչոտեղ հաստատվել են 1666
թվականից, երբ քաղաքը իր ներքև անունն էլ չէր կրում, այլ
կոչվում էր Չինի Փաթու Քաղաքը պորտուգալացիները հետ
տեղանեցին Սուր թովմասի քաղաք։ Փաղաքում կան հայ-
կական արձանագրություններ, թե 1712 թվականին և թե 1729
թվականին վերաբերող։ Ավելի պերճախոս է վերջինս, որը
գանվում է Մադրասի արվարձաններից մեկում՝ Մաշխարա
կոչված գյուղում։ Այդ արձանագրությունը ապալիսին է։

«Նիշտասկ և հայոց ազգին. թիվ փրկիչ 1729»: Մազրասի հայոց եկեղեցին հիմնադրվեց 1712 թվականին, յակալի սնդիքախնները քանդեցին: Ենթակ եկեղեցին հիմնադրվել է 1772 թվականին:

Հարավային Նեղիկաստանի Մազրաս քաղաքում Եսր Զուլալի հայերը, մեր ազգի ազնիվ ու ուշիմ զավակները, կուրդացան բարձր պահել իրենց ազգային արժանապատվությունը: Այդ դարութը իր պատշաճ անդն է գրավում 18-րդ դարի հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության, ինչպես նաև հայկական մշակութի առաջընթացի մեջ: Հայ ժողովրդի այդ փորրկի հասածի ինքնուրույնության պահպանումը թեևս համարիի Արևելքի ժողովուրդների պատմության մեջ եզակի էջերից մեկը: Նրանք պահպանեցին հայ ժողովրդի մշակութի, լեզուն, գիրը, գրականությունը և եկեղեցին: Մազրասի հայ դարութի հայրենաստերությունը անկասելիաց է իր պատմության մեջ: Երկու միլիոնատերեր դիմեցին Ռուսաստանի Նիկաներին 2-րդ թագուհուն, որպեսզի նա Հայաստանը պարտկական լծից ազատագրի: Այս նվիրական գործի համար նրանք խոստացան իրենց առասպելական հարստությունը զենի թագուհուն արժատության տակ:

Մազրասի հայերը գրազվել են նաև գրական, կրթական և ազգային մշակութի այլ հարցերով: Այստեղ Երանք ստեղծել էին տպարան, հրատարակել գրքեր և լույս ընծայել առաջին հայ պարբերականը՝ «Ազգաբարձ»:

Նեղիկաստանում առաջին հայկական տղաբանը հիմնել է Հակոբ Եանամիրյանը՝ 1772 թվականին: Եանամիրյանի կողմից հիմնադրած տպարանը առաջագիժական երևույթ էր ոչ միայն Նեղիկաստանի, այլև ընդհանրապես հայ կյանքի համար:

Ի դեպ, պետք է հիշատակել, որ Հակոբ Եանամիրյանի և Հարուի Մամականի տպագրական և հրատարակչական գործունեությունը համընկնում է Նեղիկաստանի ազգութի թե

1 Պատմարան Արև պահել է Հակոբ Մուլիանում Եանամիրյան, իսկ Մեհրապ Անթանյանը՝ Հակոբ Մուլիանում:

Մազրաս և թե անասական վերելքի ժամանակաշրջանի հետ: Այդ ժամանակ է, որ Նեղիկաստանում հանդես են գալիս հայ ժողովրդի լուսավորության, գրականության զարգացման և Հայաստանի ազատագրության լիակատար արժանի տղաբանը մի շարք առաջադեմ մտավորականներ և պայքարում են ժամանակի հետամնացության, խավարի և անշարժությունից:

Հակոբ Եանամիրյանի հայրը՝ Եանամիրը կամ Եամիրը Եսր Զուլալից էր: Նա իր հայրենիքում զերևակությանը էր գրազվում, իսկ նրա Մազրաս տեղափոխվեց սկսեց գրազվել հայկական քարթի՝ ակնկզկին մշակման գործով:

Մազրասի գաղութի պատմության մեջ անմահացավ նրա որդի Հակոբ Եանամիրյանը, որը և եղավ Եանամիրյան տպարանի հիմնադիրն ու ստերիկը: Մազրասի հայերը բնորում են եղզու և գրազվոր միջոց Գուսեներեղի գյուղը՝, տպագրական գործը՝ ազգը լուսավորելու, ազգային ինքնագիտակցությունը լիակատար պահելու համար հրատարակել հայ լեզվով գրված գրականությունը:

Եանամիրյան տպարանից է առաջին անգամ 1772 թվականին լույս տեսնում Մովսես Բագրամյանի «Նոր տետրակ», որ կոչի Հորդորակի գիրքը:

Այդ աշխատությունը կոչ էր անում լինելու հոգեպես արի, սթափվել ծուլությունից, ստիճիկ ազգի պատմությունը, որն ինքնագիտակցության հիմնական միջոցն է:

Գրքի հանդես գալը մի կարևոր իրադրություն եղավ և իրավամբ համարվում է հայ առաջին հրատարակատական երկը:

Նրանք իրենց աճույսի և լույսի փարոսը համարել են զիրն ու գրականությունը: Տպագրական գործին զարկ տալը և աճույց մանկանց դեր ուսուցանելը: Հայ լեզվով գրականություն ստեղծելը էլ է Նեղիկաստանի կշանարանը: Այդ է ապացուցում և՛ նրա անցյալի պատմությունը, և՛ այ-

1 Գերմանիայի Մայն քաղաքում 1440 թվականին Իսահան Գուսեներեղը կուսարեց կրթական եղանակով տպագրության գյուղը, Իսկ 1450 թվականին էլ հիմնեց առաջին տպարանը:

սօրվա Մարգարեական հեմարանի և Բազմյան վարժարանի զոյնվելու: Այս պահանջը իշխատությունների արժանի փաստ էր նաև սեփական Ազգայնագիտական հաստատությունների:

Ահա թե ինչու հեղինակը գաղութի պատմության մեջ առանձնակի տեղ էր զբաղում և դարակազմիկ երևույթ համարվում էր նաև Մարգարեականի տպարանի հիմնադրումը և Հարություն Եմալունյանի կողմից ստաշին հայ պարբերականի՝ «Ազգայնագիտական» ստեղծումը:

Արժի վերջինիս մասին ծանոթանալ թիշ մտախից: «Ազգայնագիտական» հիմնադրումը Հարություն Եմալունյանը Երրանգեղի էր: Նա երիտասարդ հասակում ապրում էր ծանր սղորհրդություն: Մեկ շարքում կորցնում է իր երկու դեռահաս որդիներին Այս սղորհրդությունը խախտում է նրա հոգեկան առողջությունը և վշտացած սրտով նա բաշխում է Երրանգի մոտակա Բարբառու հողված սարը, որտեղ իր ժամանակին պարտիկ անվանի բուսաստեղծներ Մաազին և Հաֆթըն էին ապրել: Եմալունյանը այստեղ յոթը տարի ճշմարտական կյանք է վարում: Նրան ընկերակցող պարտից զերվիլներին լավ պարսկերեն և արաբերեն է սովորում: Ուսումնասիրում է Արևելքի իմաստասիրությունը: Վերջ է վերջը նա սրբում է թողնել հայրենի Երրանգը: Նա տխուր-տրտում բանում է պանդխտության ճանապարհը և 1784 թվականին հասնում է Հեղինակառանի Մարգարե քաղաքը: Հարություն Եմալունյանին սիրով է ընդունում Մաղղասի հայ դպրոցը և նրան նշանակում է վիճակագիր (Քաղաքի) քահանա՝ նույն քաղաքի հայոց եկեղեցու համար: Դա, իհարկե, Հարություն Եմալունյանի համար նախադրյալ է հանդիսանում Մաղղասի հայ դպրոցում իր իշխանությունների գործը ծավալելու համար:

Ինչպես հայտնի է, դեռ 1772 թվականից Մաղղասում աղքեն գոյություն ունեւ Հակոբ Երանաբերյանի տպարանը, որը մի ընդարձակ ասպարեղ էր բացում Հարություն Եմալունյանի առաջ:

Նա 1786 թվականից սկսած ձեռնարկում է մի շարք հայերեն գրքերի հրատարակումը: Նրա մոտ ծնվում է հա-

յերեն պարբերական ամսագիր հրատարակելու գաղափարը: Նա այդ ամսագիրը «Ազգայնագիտական» է անվանում:

Նախքան «Ազգայնագիտական» ամսագրի համարի լույս ընծայելը Հարություն Եմալունյանը շատ երբազանց մի շրջանակում էր գիտնում և ջարակազմող պարտից և մարգարեական սղորհրդագրի հետ: Նա բացատրում է իր նպատակը և գրանով ուղում է նախօրոք իմանալ բաժանորդներին: «Նա, թե՛ Մարգարեի հայ դպրոցի ընդառնում է Հարություն Եմալունյանի նախանկերությունները, Այս հանգամանքը մեծ վստահություն է ներշնչում Եմալունյանին եւս սեղնում է գործի: «Ազգայնագիտական» ամսագրի համարը լույս է ընծայում 1794 թվականի հոկտեմբերի 16-ին:

«Ազգայնագիտական» պարբերականը էր հասարակական, դրական, պատմական, քաղաքական բնույթի հոգվածները: Նա ապագրում էր նաև անտեսարան անգլիկոսություններ և հայաստանյայտություններ: Իսկ վերին էջի վրա առաջին ամսվա օրացույցը: Այն ժամանակվա պահանջներին էր ներկայացնում զուրա կարեւոր էր. այնպես էին վարվում նաև անգլիկոսական թերթերը և ամսագրերը:

«Ազգայնագիտական» խմբագիր Հարություն Եմալունյանը Մաղղասի հայոց եկեղեցու դեպիպատան պատին մի նամակատու էր ամբարձրում, որպեսզի «Ազգայնագիտական» վերաբերյալ թղթակցությունները և նամակներն այնտեղ պցեն: Այդ տուփը հայտնի էր սեղանի տեղանի տակ: Եմալունյանը համարյա ամեն օր բաց էր անում անտուփը, ուսումնասիրում հոգվածներն ու նամակները և որտեղ արժանի էին տպագրության՝ ընդունում էր, իսկ ընդունված հոգվածների հեղինակներին տալիս պատշաճ պատասխան:

Հարություն Եմալունյանը «Ազգայնագիտական» տպագրություն և հրատարակչության ամեն մի հոդու իր ուսերին է վերցնում: Նա պետք է կատարեր նաև փորագրելի, նաև ձուլողի, նաև դրաշմի, նաև թուղթի հայաթայկելու գործը: Այս տեսակետից Հարություն Եմալունյանի կատարած գործը, հայ պարբերական ամսագրի պատմության մեջ կզգա էր նրա ջանքերով, հնդկահայ դպրոցի հրատարակչական համեստ պայման-

ներում մեզանից հարցրե՞լ յոթանասուն տարի առաջ ձեռնեց
տալ «Աղգարար»-ը և արժանացավ «Հայ Անդրանիկ պար-
բերական» անվանը:

«Աղգարար»-ը գրարար էր Այսպիս էր «ժամանակի
գրականության նիւն ոչ պահանջը, զոտն սովորութիւնը»: Եր-
ժամանակնի «Աղգարար»-ը շատ շատ է գուրա գալիս Մաղ-
բատի սահմաններեց և տարածվում ավելի հեռավոր հայաշատ
վայրեր. հասնում Կ. Պոլիս, Ե. Նախիջևան, Էջմիածին: Նա
սակեր նաև Քղթանիցինը գրայց, ինչպէս, օրինակ, Ռուսաս-
տանից՝ Հովսեփ Արզումանը, Երևանից՝ Ստեփան Փոլյա-
միրյանը:

«Աղգարար»-ը հրատարակվել է մինչև 1796 թվականի
մտքտ ամիսը, բավական լավ թղթով և բազկացած էր 48 էջից:
Եր գլուխքան քննացրում լուր է տեսնում սասնութ հատար
կամ ինչպէս ասում են տանուտ թեալը:

Ներկայումս պահպանվել է «Աղգարար»-ի լրիվ չորս
կոմպլեկտը, որից մեկը՝ Հայաստանում, Երկրորդը՝ Երուսա-
ղեմում, երրորդը՝ Կապիթալի Հայոց նազարեթաց Եկեղեց-
ցու գրադարանում, իսկ չորրորդը գտնվում է Վիեննայի Միխ-
այրյան գրադարանում (վերջինս լրիվ չէ):

Հայ լրագրության հայր Հարություն Եմավոնյանը վախ-
ճանվել է 1824 թվականի փետրվարի 9-ին, 74 տարեկան
հասակում: Քաղված է Մաղբատի հայոց Եկեղեցու բակում:
Փերզմանարարի վրա փորագրված տառերը գրեթե մաշված
են և կարճ ժամանակից հետո համանական է անըրթնակելի
գաճաւ: Տուպանադիրն սպադիսին է, սկսա հանգի Տեղ-Հա-
րություն Եմավոնյան, բարեկերտ, ավագրեց Մաղբատիս հա-
յոց, ձեռալ ի Երուզ, վախճանեցիվ լամի տեառն 1824 փե-
տրվարի 9-ի հասակի 74 ամալ...»:

Մաղբատի հայ գաղութի պատմության մեջ անմահ է
մնում նաև Սամվել Մուրադի (Մուրադյանի) անունը: Նա մի
պատկանիցի գումար է տրամադրել կրթական նպատակներին
համար Այդ գումարը նա կտակել է Վենետիկի Միխայրյան
Միարանությանը՝ նվիրույալում հայկական զգացը հիմնելու
և հայ պատանիներին կրթություն տալու նպատակով: Հետա-

գալում Միխայրյան միարանությունը այդ գումարով 1834
թվականին մի վարժարան հիմնեց Փասաշայում (Պաղատ), որը
հետագայում Փարիզ տեղագիտիցից: Սամվել Մուրադի աչ-
գանից էլուարդ Ռաֆայելյանը բացեց Նույնպէս մի վարժա-
րան՝ Վենետիկում, որը կոչվում է Մուրադ-Ռաֆայելյան վար-
ժարան:

Մաղբատի հայերը մեծ զիւր են խաղացել նաև հայ ժո-
ղովրդի թուրք բռնակալության դեմ մղած պայքարում, լինա-
ցելով իրենց ունեցվածքը և հողերը, Եր ժամանակին Մաղբա-
տի հայ ոսկերիչները հաշկազմոր Բուդղա-Փայա տաճարի
մողելը նվիրեցին ուսանալու արտերիբին: Մաղբատի հայ գա-
ղութի ավանդը մեծ է թե՛ հեզգահայ կյանքում և թե՛ նրանից
զուրս: Մաղբատի հայերը զգրոցացական գործում օգնել են նաև
Նոր Զուղայեցիներին:

Տասնիններորդ դարի առաջին կեսից հայերի թիվը Մաղ-
բատում սկսում է պակասել: Գնալով Մաղբատի գաղութը
տկտրանում է: Ետհամիրյանների ընտանիքն էլ արդեն Մա-
լանկա էր տեղագիտիվել: Մաղբատի հայերի մի մասը անց-
նում է Հեղկաշին և Ինզոնեզիս: Հայերը Բիրմայում բնակու-
թյուն են հաստատում Ռանգուն, իսկ Ինզոնեզիսում էլ Քա-
տալիս (այժմ Զակալան) և Սուրաբայա քաղաքներում:

Քորզում Գուշակյանի ավալանեղով Մաղբատի գաղութ
1916 թվականին կազմված էր 5 քնտանիքից, որը բազկացած
էր 36 անձից: Իսկ ներկայումս մեր ունեցած տեղեկություն-
ներով 1961 թվականին Մաղբատում մնացել է ինց հայ:

Մաղբատի Եկեղեցու գույրն ու հողային ունեցվածքի գոր-
ծերը, որպէս անժողատոջ նոր գործիք, Երկար ժամանակ վա-
րում էր թիկն և Փատրիշ ընկերությունը, որը խնամուպի
դեր էր կատարում: Այդ վիճակում մնաց մինչև 1963 թվա-
կանի սկզբները, երբ նորից այն հանձնվեց հեզգահայ գա-
ղութի անօրինությունը:

Հայկական կառուցմաներից առաջին նշանավորներն են
Մաղբատում շուգայեցի խոշա Պետրոսի կամ Պետրոս Ոսկանի
կամուրջը, նրա Երկարությունը մոտ 400 մետր է, իսկ կա-
մարների թիվը 29-ը: Ինչպէս նաև Մայրաբուրի Ս. Քովմատի

մայր եկեղեցին՝ Մադրասից ոչ հեռու և Ս. Քոլմաս լեռան վրա եղած հուշարձանները: Մադրասի արևելյան ամենագեղեցիկ հատվածում է գտնվում Հայոց փողոցը, որն այսօրև հայտնի է Արմենիան սփրիթ անվան տակ: Այս փողոցի վրա է գտնվում նաև Հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցին և նրան պատկանող 112 համար տունը: Ինչպես տեսնում ենք Մադրասում հայերը թողել են շատ լուսա վիաներ. Մարզիկ լըսած են այնու հոն, բայց քարերը կը խոսին տավալիս: 1

(Պուշկյան):
Հնդկահայության ազգային ու մտավորականության ուսան Մադրասը կամայ-կամաց սկսում է իր տեղը զիջել Կալիաթային: Ժամանակի ընթացքում մեծ տեղ է սկսում զբրավել նրա ճեմարանը: Նոր Զուղայեցիների հոսքը այս անգամ ուղղվում է դեպի Կալիաթա:

Այսպիսով աշխարհի վիթխարի քաղաքներից մեկում՝ Կալիաթայում պահպանվեց Հնդկահայության ազգային և մտավոր կյանքը: Կալիաթան գործավ Հնդկահայության ուսանը:

Բենգալիայում, որի մայրաքաղաքը ներկայումս Կալկաթան է, հայեր եղել են զեռ այց քաղաքի հիմնադրումից սուտը: Եղած անդեկուսությունների համաձայն, հայերը Բենգալիայում հաստատվել են 1646 թվականին: Սկզբնական զառույթը եղել է Սախարազում, որը Մուսլիմաբադի մտերքն է: Իսկ վերջինս էլ գտնվում է Կալիաթայից հյուսիս՝ մոտ 200 կիլոմետր հեռավորության վրա: Ժամանակի ընթացքում, կըր հիմնվում է Կալիաթան, հայերը սկսում են բնակություն հաստատել այստեղ: Կամաց-կամաց Սախարաբադի հայ զառույթը սկսում է բայթայվել:

Կահաթայի հայ զառույթի խոհական պատմությունը սկսվում է արդեն 1707 թվականից, այսինքն՝ քաղաքի հիմնադրումից 17 տարի հետո: Ժամանակի ընթացքում ոչ միայն Սախարաբադից, այլև Զիլայի գաղութից (Կալիաթայից 50 կիլոմետր հեռու) հայերը աստիճանաբար անցնում են Կալիաթա: Այդ ժամանակ է, որ կառուցվում է հայկական Ս. Նազարեթ եկեղեցին: Այս քարաշեն եկեղեցին կանգուն է

ճինել այսօր 1957 թվականին մեծ շարավ տունից Նազարեթ եկեղեցու հիմնադրանք 250 ամյանը: Երանական տարությանը ներկա գտնվեց նաև Բենգալիայի կառավարիչ օրիորդ Փաստապա Նայզուն:

Հնդկահայ կյանքում մեծ իրադրություն էր Կալիաթայի ճեմարանի հիմնադրումը: Դա տեղի ունեցավ 1821 թվականի ապրիլի 2-ին և այժմ էլ գործում է: Իհարկե, մինչ այդ Կալիաթայում կար հայկական վարժարան, որը բացվել էր Հարություն Քալոսաթը 1798 թվականին նրա աշակերտներից է Հովհաննես Ավզալանը, որը իր ժամանակի հայտնի մտավորականներից մեկն էր: Հայկական վարժարանը 1825 թվականին միացավ ճեմարանին: Ճեմարանի պաշտենական անվանումն է ՍՀայոց Մադրասիական ճեմարան: Նա Կալիաթայում հայտնի է ուղղակի Հայկական Քոլեջ անունով: Ճեմարանը մի քանի հին շենքերից բաղկացած հաստատություն է, որը 143 տարի է, ինչ գոյություն ունի: Ինչպես հայտնի է, այդ ճեմարանի նպատակն է հնդկահայերի մեջ հայոց լեզվի, գրականության և բնշահարպպես ազգային մշակույթի պահպանումը: Նա սկզբից ի վեր այդ նպատակին է ծառայել: Այս ճեմարանում դասավանդել են հայ նշանավոր մտավորականներ՝ Հ. Ազատուրյանը, Է. Ավզալանը, Մ. Քաղիաթյանը և ուրիշներ:

Հուսագրում, 1846 թվականին, Մեծուրդ Քաղիաթյանը բացում է Սանդիսայան վարժարանը: Այստեղ արդեն հայ ազգիկներն ու տղաները ստանում են ազգային կրթություն, սովորում են նաև անգլերեն: Բայց այդ զարոցը իր գոյությունը կրկար պահել չկարողացավ:

1797 թվականին Կալիաթայում հիմնվում է այսպեսու Ընդհանրապես տասնիներորդ դարը, հասկապես 1822—1874 թթ. միջև րեկած ժամանակաշրջանը հնդկահայոց և մասնավորապես Կալիաթայի հայության մտավոր գործունեության ամենարգիմավոր շրջանն է:

1845 թվականին ստեղծվում է ՍԵրաբուտյան ընկերությունը, որի նպատակն էր քարկ սույ զբքի ու պարբերական մամուլի գործին: Այս կազմակերպության անօրինոջ

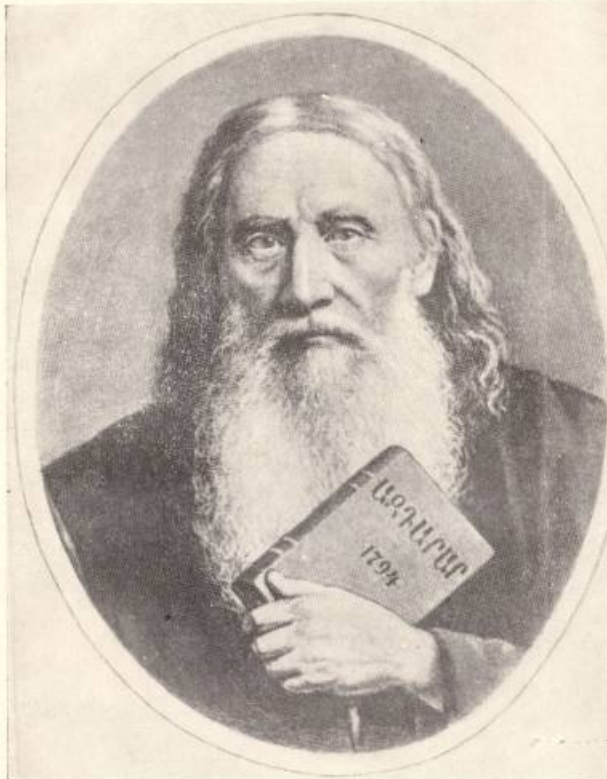
նաշված է Մաք Ջոն անունով՝ «Նոր Ազգաբարձ»-ի առաջաբանում գրված է, որ այդ անունը ամսագրին ապրիլ, ցանկացել են վերապրեցնել Մազրատում հրատարակվող անդրանիկ հայ պարբերականի՝ «Ազգաբարձ»-ի հիշատակը:

Բայց նրանց սկսած գործը հենշ չէր: Ինչպե՞ս լույս բնծայել մի պարբերական այն զեպրում, երբ ոչ մի ապարանում հայերեն լրիվ տառեր չէին մնացել: Հնից մնացածներն էլ գտնվում էին նազարեթա եկեղեցու մոտ՝ նկուղներից մեկում, իսկ զրոհց բերել ապել էլ այնքան հեշտ չէր: Մտիզվում եղան հայերեն նոր տառեր ձուլել: Այդ գործը ձեռնարկեց Ջեքերդա Հանանյանը: Նա ութ ամիս աշխատեց անվերջ հզվելով, համբերությամբ բացահայտելով մեր բուզմազան տառերի նրբութունները: Եվ վերջապես 1950 թվականի օգոստոսին, առաերի առաջին շաբաթ ու ապա՝ օրինակը ներկայացրեց հանձնախմբի անհամներին և նույն տարում էլ լույս տեսավ «Նոր Ազգաբարձ»:

«Նոր Ազգաբարձ» նյութերի հիմնական մասը հեղկահայ կշանքն է:

Ուշագրավ է ամսագրի այն մասը, որ կրում է «Աշակերտական և մանկական բաժին» անունը: Այդտեղ լույս տեսած նյութերը պատմում են մեր նշանավոր մանկավարժ-գրողների կյանքի մասին: Չտեղզվում են նմուշներ ինչպես Սերովյանի, Դավարոս Աղայանի, Հովհաննես Քումանյանի պատմվածքներից և ոտանավորներից, իսկ երբեմն էլ զբոսբացականների շարագրություններն ու բանաստեղծությունները: Տպագրվում են նևաբրբիր հանկուկներ, զվարճախոս խաղեր, իսալատներ:

Այս բաժինը սփյուռքահայ մամուլի եզակի երևույթներից է: Չնայած մեր հեռավոր հայրենակիցները շատ թերթեր և ամսագրեր են հրատարակում, բայց օփտոտնքով պետք է հիշել, որ զրանցում փոքրերի համար քիչ բան են տպագրվում: Իսկ դա անհրաժեշտ է այն տեսակետից, որ Սփյուռքում մայրենի լեզվով փոքրերի համար մանկական թերթեր և ամսագրեր համարյա չկան, իսկ մանկա-պատանեկան զբաղանքություն էլ շատ քիչ է լույս տեսնում:

Հաւարյուն Շմափոնյան. «Ազգաբարձ»՝ առաջին հայ պարբերականի հիմնադիրն ու խմբագիրը

Հնդկանայեի ծախճով հիմնադրած Կենտրին Մուսղ-Ռաֆայելյան վարժարանը

Կալկաթայի հետ կապված են ոչ միայն Սափղարազի, այլև Չիրաչի հայ գաղութի պատմությունը: Այժմ էլ այդ քաղաքում կան Հնդկաստանի հայ գաղութի հուշարձաններ: Չիրան, որ իր ժամանակին կոչվել է նաև Չինսուրա, հետո՛, սուլտանական տեսակետից, բավական կարևոր վայր է եղել: Բայց ժամանակի ընթացքում կորցրել է իր դիրքը, տեղի տալով Կալկաթային: Այժմ նա զովտական քաղաք է, ուր հայկական գաղութ չկա, բայց կա եկեղեցի և այլ հետաքրքրանքներ: Հրնսուրայի հայոց սուրբ Հովհաննես եկեղեցին, որը հիմնադրվել է 1695 թվականին և ավարտվել 1967 թվականին, Բենդալթայի երկրորդ ամենահին բրիտանական տաճարն է:

Հնդկահայ գաղութներից ամենից զիմացելու՜ր Կալկաթան զուրս եկավ, որտեղ իրենց գոյությունը պահպանում են հնդկահայության կենտրոնակ տարրերը: Կալկաթա քաղաքի շատ փողոցներ կապված են եղել հայերի անվան հետ: Այսօր էլ Կալկաթայի հայտնի փողոցներից մեկը կոչվում է Արմենիան սթրիթ (Հայոց փողոց): Այդ փողոցներում դեռ կանգուն են հայերի կողմից կառուցված շենքերը: Կալկաթայում ներկայումս ապրում է մոտ հազար հայ:

Այժմ ծանոթանանք հնդկահայ գաղութի զբոսայգական կյանքի պատմության հետ, որը կապվում է Կալկաթայի անվան հետ: Կալկաթան է դառնում ուսման զիսավոր կենտրոնը: Այդտեղ տասնիններորդ դարի վերջին հրապարակ են գալիս նոր սերնդի ուսման, կրթության և առաջադիմության վե՛հ՝ զազափարձներով համակված լավագույն մանկավարժների մի խումբ: Գրանցից էր Հովհաննես (Յարություն) Գալուստյանը, որն ուներ դասական կրթություն և իր կյանքի նպատակը համարում է մանկավարժական գործը՝ նա Կալկաթայում հիմնում է իր սեփական զբոսոցը:

Բայց տասնիններորդ դարի սկզբին հնդկահայ ուսումնական գործի պատմության մեջ տեղի է ունենում մի կարևոր իրադրություն: 1821 թվականին հնդկահայ հարուստ վաճառականներ Աստվածատուր Սուրադյանյանի, Մնացա-

կան Վարդանյանի կտակները ու Կալկաթայի հայ հասարակության նյութական միջոցներով և զանազան անհատներին խոշոր նվերներով բացվում է Կալկաթայի «Հայոց Մարդասիրական ճեմարանը»:

Ճեմարանում դասավանդել են հայ մշակույթի նշանավոր ներկայացուցիչներ և մանկավարժներ: Գրանցից է շիրազցի Հովհաննես Ավդալանը կամ Ավդալը: Նա եղել է Գալուստյան վարժարանի սաներից մեկը: Միաժամանակ եղել է լավ հայագետ, տիրապետել է անգլերենին: Նա Մարգասիրական ճեմարանում վարել է նաև տեսչի պաշտոնը: Իր կյանքի և գործունեության քառասուն տարում փայլում էր հմուտ ու բարեխիղճ մանկավարժական արդյունավետ գործունեությունը:

Նա հայերենից անգլերեն է թարգմանում Միքայել Չամչյանի «Հայոց պատմություն»-ը, իսկ անգլիական գրականությունից զրար է թարգմանում «Անգիտաց անպետք», «Ատալա»-ն և այլն:

Ճեմարանի սաներից է Մկրտիչ էմինը, որը հետագայում Մոսկվայի կազարյան ճեմարանում այնքան հայաճի դարձավ:

Քաղես Ավետուճը՝ բացի թարգմանությունից գրել է «Արամայիտ» անունով պատմական վեպ, որը տպագրվել է Կալկաթայում 1846 թվականին: Հարություն Հովանը գրել է «Պատմություն նոր Հուդայի» երեք հատրանոց աշխատությունը, որը տպվել է նոր Ջուղայում 1880 թվականին:

1853—1904 թվականներին Մարդասիրական ճեմարանում հայերենի ուսուցումը հանձնվում է հայտնի գրականագետ Քաղես Ստեփանին: Քաղես վարժապետին փոխարինում է նրա արժանավոր աշակերտ Վաղարշակ Գալուստյանը, որը դասավանդել է մինչև 1919 թվականը: Նա այժմ բընակվում է Ամերիկայում: Ճեմարանը ունեցել է նաև որիշ շատ հայագետներ, բայց բոլորի անունը հիշել հնարավոր չէ:

¹ Հեղինակուհի Հեղինակները շատ հաճախ իրենց ազգանունները անգլերեն գրելիս այնու վերջավորությունը կրճատել են:

Ճեմարանը ունի հին գրադարան, որը կոչվում է «Արատյան գրադարան»: Ժամանակին գրադարանում եղել են շատ ձեռագրեր, որոնք հիմա չեն պահպանվել: Ճեմարանը ունեցել է իր սեփական տպարանը:

Սանդղատյան վարժարանի փակվելուց հետո, Կալկաթայում հայ իրական սեռը զրկվում է մարդկանց լեզվով կրթություն ստանալու հնարավորությունից, որովհետև Մարգասիրական ճեմարանը միայն տղաների համար էր: Սանդղատյան վարժարանի փակվելուց 70 տարի հետո, այն է 1922 թվականին, Գավթի Գավթյանի ծախսով Կալկաթայում բացվում է «Գավթյան օրիորդաց վարժարանը»: Հետագայում Գավթյանը իր ամբողջ ունեցվածքը կտակում է վարժարանին: Ժամանակի ընթացքում Գավթյան օրիորդաց վարժարանի և Մարգասիրական ճեմարանի ծրագրերը նույնացվում են և փաստորեն մեկ է դառնում ուսուցչական կազմը: Որոշում են թողնել վարժարանը որպես ինքնուրույն միավոր, բայց դասեր անցվածքին Մարգասիրական ճեմարանում: Թև՝ Մարգասիրական ճեմարանը և թե՛ Գավթյան վարժարանը ունեն նաև գիշերօթիկ ուսանողներ: Կան քիչ թվով ցերեկօթիկներ, որոնց ծնողները քնակում են Կալկաթայում:

Մարգասիրական ճեմարանի և Գավթյան վարժարանի սովորողների ընդհանուր թիվը կազմում է հարյուր երեսուն հոգի: Գրանք և՛ տեղացի են, և՛ Իրանից ու Իտալից, ինչպես նաև հնդկահայ գաղութի հետ կապված այլ վայրերից:

Հայոց Մարգասիրական ճեմարանը գտնվել է Կալկաթայի Չայնարազար փողոցում՝ հայկական Ս. Նազարեթյան եկեղեցուց ոչ հեռու: Հետագայում (1883 թ.) ճեմարանը տեղափոխվել է Ֆրի Մըջո սթրիթ կոչվող փողոցը, ուր և գրտնրվում է ներկայումս:

Ճեմարանը իր գոյության հարյուր քառասուններկու տարիների ընթացքում կրթություն է տվել ու դաստիարակել աշխարհի բոլոր մասերից եկած հազարավոր ուսանողներին: Այդպիսին է Կալկաթահայ գաղութի ազգային կրթության այդ ստանալը՝ Հայոց մարգասիրական ճեմարանը:

Կալկաթայի հայկական ճեմարանում ավանդվող առար-

կաները բաժանվում են երեք խմբի. առաջին՝ լեզուների, երկրորդ՝ հայագիտական առարկաներ, վերջապես երրորդ՝ հանրակրթական կամ, ինչպես իրենք են ասում, գիտական առարկաներ: Աշակերտները անցնում են չորս լիցեո՝ հայերենը որպես մայրենի լեզու, բնագավրենն ու անգլերենը որպես պետական լեզուներ և գրաբարը, որպես դասական լեզու: Հայագիտական առարկաներից են. գրաբարից բացի, հայոց պատմություն, հայոց լեզու, հայ գրականություն (արևելահայ և արևմտահայ): Ճեմարանում ավանդով հանրակրթական կամ, ինչպես ասացինք, գիտական առարկաներից են՝ բիմիա, ֆիզիկա, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, աշխարհագրություն, կենսաբանություն, ժողովուրդների ընդհանուր պատմություն: Ճեմարանում սովորողների առաջագիմությունը զնահատվում է հայտուր միալեզուների (բալեի) սխտեմով: Այնպես, որ հայտուր միալեզուը համազոր է մեր գերազանց թվանշանին: Լիտունը զու մեր միջակում է հավասար ճեմարանի ավարտական դասարանի աշակերտները անցկացնում են երկու տեսակ քննություն: Առաջին տիպի քննությունը ունի ավելի տեղական կամ ճեմարանական բնույթ: Գաջուց է տալիս աշակերտի ընդհանուր առաջադիմությունը: Ըստ այդ քննության արդյունքների, ուսուցչական ժողովը հանձնարարում կամ մերժում է ուսանողի մասնակցությունը պետական քննությանը: Երկրորդ տիպը և կարևորը պետական քննությունն է: Աշակերտները մասնակցում են քրաթարգմանչ երկրորդական քննությանը: Պետական քննության հանձնաժողովի անդամները լինում են գրսիք: Այս քննությունը հանձնելը դիտվում է որպես կարևոր իրադրություն:

Ճեմարանը պահվում է թողած կտակների, Ս. Նազարևի կեղեցուր եկամտի, ինչպես նաև այլ եկամտանների հաշվին: Դրանցով են հոգում ճեմարանի համետա ծախսը, որը, ինչպես ասվեց, պետությունը չի հոգում: Այս բոլորը վկայում են ճեմարանի լուսավորչական դերի մասին: Այդ առթիվ Ք. Գուշակյանը գրում է. «Ճեմարանը, որ ոչ թե միայն հնդկահայոց այլ բովանդակ Հայություն այս վերջին դարերու ամենեն հին և բազմարդյուն կրթական հարկերն

մին է, արդարև արժանի է ամեն հարգանքի և հոգածության: Անկիա հնդկահայոց սպառաչյին համար կենսական նշանակություն ունեցող ամենեն կարևոր հաստատությունն է»:

Հիշատակություն արժանի է նաև Ս. Նազարևի կեղեցուր սպարանը, որը եղել է Կալկաթայում հիմնված հայերեն առաջին սպարանը: Այստեղ էլ 1796 թվականին լույս է տեսնում Զեղրկասանում հրատարակված առաջին հայերեն գիրքը: Գա Սերբուհում Կաթողիկոս Կրնասացի՝ խորաբարով երկի էր Ընդհանրապես Ս. Նազարևի սպարանն էլ իր գործունեությանը հնազույններից է:

Բացի Ս. Նազարևի սպարանից Կալկաթայի հայ սպարանների շարքում պատվավոր տեղ է գրավում նաև Մարգարիտյան ճեմարանի սպարանը: Այս սպարանում լույս են տեսել վնպիր, պատմվածքներ, օրացույցներ, բառարաններ, ստակներ, թերթեր, մանկավարժական գրքույկներ, որոնց հնդկահայ գրականության պատմության մասին մեզ լավ զազախար են տալիս:

Ներկայումս միայն Կալկաթայում է որ գոյություն ունի հայկական համայնք: Ենորհիվ Հայոց Մարգարիտյան ճեմարանի գոյությունը, Կալկաթահայ գաղութը կարողացել է իր կենսունակությունը պահել: Ինչպես արդեն տեսանք, հաստատությունն ունի 142 տարիա պատմություն: Այս մտա մեկ և կես դարվա ժամանակաշրջանում Պարսկաստանից բազմաթիվ ուսանողներ են եկել ճեմարան և շեն վերադարձել իրենց ծննդավայրը, մասնավորը որ ներկա անցադրային դժվարությունները գոյություն չեն ունեցել այդ ժամանակ: Ներկայումս նույն դուրբությունները չկան, բնդհակառակը, պարսկական կառավարությունը խոչընդոտներ է ճարուցում այն ուսանողների համար, որոնք ուղում են արտասահմանյան երկրներում ուսում ստանալ:

Հայոց ակումբը գտնվում է Պոլ Մենշընդում և ունի բնկերային բնույթ: Այստեղ են հավաքվում առհասարակ հին սերունդի ներկայացուցիչները: Ակումբը, երբ կազմակերպում է հրապարակային երեկույթներ կամ բնկերային հավաքույթներ, կալկաթահայության մեծ ծասը գալիս է այստեղ:

Մյուս կազմակերպություններից է Հայոց մարզական ակումբը, որի շուրջն են հավաքված հայ երիտասարդներ: Ակումբն ունի ֆուտբոլի, բասկեթբոլի, ռազգրիի և հրեյի խմբեր: Կազմաթայի ռազգրի հայկական խումբը մի քանի անգամ նվաճել է Կալիֆոռնիա մրցման գավաթը: 1961 թվականի խաղաշրջանում Կալիֆոռնիայի ռազգրիի հայկական խումբը բացառիկ հաջողության է հասել:

Հիշատակության արժանի է նաև Հայկազյան մշակութային միությունը: Սա միակ հայկական մշակութային կազմակերպությունն է ոչ միայն Հնդկաստանում, այլ ամբողջ Հեռավոր արևելքում: Հիմնվել է մոտ 40 տարի առաջ: Իր գոյության ընթացքում նա կալիֆոռնիայի համար ներկայացրել է բազմաթիվ օպերաներ և ներկայացումներ, այդ թվում «Անուշ», «Զար ոսփ», «Օթելլո», «Պատիկ համար» և «Էջմիածին» ներկայացումները: Հայկազյան մշակույթի միությունը վերջին շրջա տարիներին վերակազմակերպվել է և պարբերաբար կազմակերպում է դասախոսություններ, ցուցահանդեսներ, երաժշտական, լրատու և ընկերային հավաքույթներ: Հիշյալ միությունը սերտ կապ է պահում «Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և կուլտուրական կապի հայկական ընկերության հետ», որը մեծապես նպաստում է միության գործունեության՝ իր ուղարկված գրքերով, լուսանկարներով ու այլ նյութերով: Հայկազյան միությունը ընդունում է Հայաստանից կիզը հայ արվեստագետներին ու մտավորականներին և հրապարակային հավաքույթներով ծանոթացնում նրանց տեղի հայ համայնքին:

Մյուս կազմակերպություններից է Կանանց բարեգործական միությունը: Այն կազմակերպվել է Վահան Կոստանյան օպերայահայտի ջանքերով: Այս միությունը կազմակերպում է պարահանդեսներ, տոնավաճառներ և հասոթաբեր այլ ձևանարկներ, հավաքում է գումար, որը ծախսում է կրթական ու բարեգործական նպատակներ համար: Հաջորդ հասարակական կազմակերպությունը Մարդասիրական ճեմարանի շրջանավարտների միությունն է, որը կազմվել է մոտ 50 տարի առաջ, շրջանավարտների ջանքերով: Գոյություն ունի

նաև Հայկական ընկերություն: Չնայած նա գոյություն է ունեցել և անցյալում, բայց դանազան պատճառներով դադարել է գործելուց: Վերջին երկու տարվա ընթացքում մի խումբ հայեր վերակազմել են այդ ընկերությունը, որի նպատակն է պաշտպանել հնդկահայերի ազգային եկեղեցական իրավունքները:

Ներկայումս հայերը Կալիֆոռնիայում ունեն երկու գործող եկեղեցի, մեկը Ս. Նազարեթյան եկեղեցին, երկրորդը Ս. Գրիգոր լուսավորչը եկեղեցին, որը առաջինից ավելի փոքր է և արարողությունները կատարում են միայն շաբաթ օրերը: Ս. Գրիգոր լուսավորչը եկեղեցին կառուցվել է 1910 թվականին: Այս եկեղեցու մոտ է գտնվում հայկական ծերանոցը, որը կառուցվել է Պողոս Մատուրյանի կտակներից մեկի մասի հասույթներով և կրում է նրա անունը: Եռահարկ մի շենք է սա, որտեղ պարում են տնտեսական աննպատ վիճակ ունեցող հայեր:

Ս. Նազարեթյան եկեղեցին, որը գտնվում է քաղաքի կենտրոնական փողոցներից մեկում, գոյություն ունի երկու և կես դարից ավելի: Նրա դռան վրա գրված է «Հայկական եկեղեցի. 1707 թիվ», որը նրա կառուցման տարեթիվն է: Եկեղեցին թև դրսից և թև ներսից լավ օպավորություն է թողնում: Կառուցել է Ադա Նազարեթյան, այստեղից էլ եկեղեցու ներկա անվանումը: Ժամանակի ընթացքում հնդկահայերը այս եկեղեցու անունով մեծ կտակներ են թողել: Նրա ներկա եկամուտը այլ խոտով կտակների տոկոսը ամսեկան կազմում է քսանհինգից երեսուն հազար հնդկական ուսլի, որը հավասար է մոտ երկու հազար անգլիական ֆունտ ստերլինգի: Բավական մեծ գումար է կտակել 18-րդ դարի վերջում Կալիֆոռնիայում բնակվող համալսող Մասեհ Բարբաքանը, որը մեծ գումար է թողել ոչ միայն Նազարեթյան եկեղեցուն, այլև նոր Նախիջևանի հայկական հաստատություններին: Սակայն իր ժամանակին կտակի եկամտի գումարները նոր Նախիջևան տեղափոխելը ղեկավարությունների հետ է կապված եղել և Միսրայել Նաբանդյանը, որն այնչեղ է Հնդկաստան, մեծ ջանքեր է գործադրել և նրան հաջողվել է նոր Նախիջևան փո-

խաղրել միայն ուրիշներն հազար ուսուցի: Այժմ այդ կտակը հնդկական բանկում հասել է ութ հարյուր հազար ուսուցի: Ի դեպ, Կալվաթայի Ս. Նազարեթյան եկեղեցին դա սովորական եկեղեցի չէ, նա որոշ շարժով հիշեցնում է Հին Լուսնաստանի եփեսոս քաղաքի Արտանիդայի տաճարը, ուր մարդիկ պահում էին իրենց հարստությունները: Ս. Նազարեթյան եկեղեցում էլ նույնպես հնդկահայերից շատերը պահել են իրենց ունեցվածքը, բայց կտակի ձևով և բանկի միջոցով: Դա միակ էրևել էր, որպեսզի օտար աշխարհում իրենց միջոցները օգտագործեին ազգասիրական նպատակների համար: Կալվաթայի Հարություն Արզաբյանը 1843 թվականին Նոր Զուղայում հիմնել է հայկական վարժարան:

Հայերը Կալվաթայում աչքի են ընկել նաև հասարակական կյանքի այլ ասպարեզներում, հատկապես իրավաբանական գործում: 1855 թվականից մինչև 1893 թվականը հայտնի են եղել թվով քառասուն հայ իրավաբաններ: Նրանցից մեկը Քրիզոր Պողոսյանը իր նախնական կրթությունը ստացել է Կալվաթայում և այլա Քենդրիջի համալսարանի իրավաբանական բաժնում: Մեծ անուն է շահել նաև Մելքոն Գասպարյանը, որը մահացել է քառասունեակ տարեկան հասակում: Կալվաթայում է ապրել նաև էմի Աբգարը, Հովսեփ էմինի ազգականուհիներից մեկը, որն իր հարստությունը առատորեն նվիրել է ազգային հաստատություններին: Այս հայրենասեր հայուհին իր ծախսերով 1918 թվականին հրատարակել է Հովսեփ էմինի ինքնակենսագրությունը: էմի Աբգարը եղել է լավ երաժշտագետ: Նա հրատարակել է նաև «Հայ եկեղեցու արարողությունները» խորագրեր կրող գիրք: Նրա ձայնագրած պատարագը մինչև այսօր էլ ամիսը մեկ անգամ կատարում են Կալվաթայի Ս. Նազարեթյան եկեղեցում: Նա հիմնել է «Աբգար» դրամական ֆոնդ, որի եկամուտը հատկացվում է Ս. Նազարեթյան եկեղեցուն:

Կալվաթայի Հայոց Մարզաֆիզիկական ճեմարանի կապակցությամբ խոսենք հնդկահայ ակնավոր մտավորականների մասին: Գրանցից է Մեսրոպ Սեթյանցը, որը եղել է Երջանավոր պատմաբան և հեղինակ բազմաթիվ պատմա-րա-

նասիրական աշխատությունների: Մեսրոպ Սեթյանցը ծնվել է Նոր Զուղայում 1871 թվականի մարտի 15-ին: Եղել է Հայոց Մարզաֆիզիկական ճեմարանի սան: Նա իր ամբողջ կյանքը նվիրել է հնդկահայ գաղութի հոգևոր ու նյութական մշակույթի բեկորների հավաքման շատ կարևոր ու շնորհակալ գործին: Մեսրոպ Սեթյանցը անձամբ շրջել է Հնդկաստանի բոլոր այն շրջանները, ուր ասցյալում բնակվել են հայեր: Նա բացի եկեղեցիներում պահված արխիվներից, որոնք ուսումնասիրել է, գրել է առև գոյություն ունեցող բոլոր գամբանագրերը: Մեծանուն պատմաբանը ուսումնասիրել է նաև շատ օտար աղբյուրներ: Այս բոլորից հետո նա գրել է «Տասպանագրեր» և «Հնդկահայոց» և «Հնդկահայոց պատմությունը» ծավալուն աշխատությունները, որոնց վրա նա աշխատել է շուրջ քառասուն տարի: Մեսրոպ Սեթյանցը կարևոր աշխատանք է կատարել նաև հայ մշակույթը հնդկական և անդլիական շրջաններին ծանոթացնելու, ինչպես նաև Հայ և հնդկի ժողովուրդներին զարավոր բարեկամության կապը ուսումնասիրելու ասպարեզում: Այդ նպատակով էլ նրա նշանավոր աշխատությունը «Հնդկահայոց պատմությունը», որն ամենարեղծակ և ամենաարժեքավոր գործն է հնդկահայ գաղութի ուսումնասիրության ասպարեզում, լույս է տեսել անգլիերեն, որի մեջ ամփոփվում են. «Հայերը և Արևելյան Հնդկաց ընկերությունը», «Գորգին խանը», «Հայերը Արզաթում», «Հայք ի Շանդագրո», «Մարաս ծննդավայր Հայ լրագրության»: Քաջ ծանոթ լինելով հայ ժողովրդի պատմությանը բնիհանրապես և մասնավորապես քառական թվականների նրա վիճակին, նա խանդավառությամբ է քնդունել Հայաստանի հարստացումը և մասնավորապես լույսը 1924 թվականին, երբ արտասահմանյան աշխարհը թերահավատ էր հանդեպ խորհրդային կարգին, նա հանդես է գալիս որպես խորհրդային Հայաստանի ջերմ բարեկամ: 1924 թվականին Հայոց Մարզաֆիզիկական դպրոցում հայ և օտար ունկնդիրների համար կարգացել է Հայաստանի մասին դասախոսություն: Նույն տարին իր դասախոսությունը առանձին գրքուկով լույս է տեսել անգլերեն (The Replc of Armenia):

Մերոպ Սեթյանը հնդկահայոց պատմության մեջ միակն էր, որ հետազոտական աշխատանքի շնորհիվ մոտոցություն խափարից լույս աշխարհ հանեց իր նախնիների կատարած գործերը և մեզ հասցրեց նրանց անմոռաց անունները։ Սակայն փոստասերով պետք է տեսլ, որ նրա աշխատությունները դեռ մեր ժողովրդի սեփականությունը չեն դարձել։

Այնպիսի պատմարանը իր կյանքի վերջին տարիներին, սեփական միջոցներով, վեներտիկից բերել տվեց հայերեն տառեր՝ տպագրական նպատակով։ Բայց նրա թե առողջությունը, թե տարիքը և թե «Հնդկահայ պատմությունը» աշխատությունը թույլ չտվին նրան տպագրական գործը իրականացնելու։

Սակայն Հայոց մարզախորական ճեմարանի աշակերտական միությունը օգտվելով Սեթյանի բերած տառերից, 1933 թվականին սկսեց հրատարակել «Զանգ» ամսաթերթը, որը մի քանի համար տպվելուց հետո զարգարեց։ Մերոպ Սեթյանցը վախճանվել է 1939 թվականի հոկտեմբերի 21-ին Կալիֆոռնիայում։ Նրա արժեքավոր արխիվը համարյա թե ցրտացան է եղել։

Սակայն տարիների ընթացքում Հնդկաստանի հայկական գաղութները աստիճանաբար քանակապես նվազում են՝ հիմնականում կենտրոնանալով Կալիֆոռնիայում։ Ամենից շուտ շարքից դուրս են եկել Սուրբաբի և Աբրահիմ գաղութները, այս Ասիդարգը։

Աբրար Մեծի օրվանից մինչև նոր ժամանակները քսան հազար հայ են եկել Հնդկաստանի հիմնվուրց երկրի հյուրընկալ արհրը։ Բնական օրերի համաձայն նրանք մի քանի անգամ պետք է աճեին։ Բայց այժմ այս երկրում ընդամենը 1000 հայ կա, ներառյալ Դարան, որը այժմ գտնվում է Պակիստանում։

Հնդկահայության հետ են կապված նաև Ինդոնեզիայի

գաղութը, այն էլ Սուրբարյայ, Զահարտա և Մակասար քաղաքները։ Բիրմայի հայերը հիմնականում կենտրոնացած են Խանգունում, հույր կան նաև Մինգապուրում, Չինաստանում, զլխավորապես՝ Խարբին բազարում թվով 50 հայեր, որոնք երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո փոխադրվել են այլ վայրեր։

Ինդոնեզիայի, կամ ինչպես անցյալում ասում էին, Նիզերլանդական Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմությունը սկզբում է տասնութերորդ դարի առաջին կեսից։

Հայերը այստեղ են գաղթել Հնդկաստանի Մադրաս բազարից, եկել են նաև Նոր Զուլայից։

Առաջին հայկական գաղութը հիմնադրվել է Բատավիա (ներկա Զահարտա) քաղաքում։ Ինդոնեզիայի գաղութի պատմությունը զրի է առնված առանձին ընտանիքների պատմության միջոցով։ Նրանք են եղել գաղութի կորիզը և նրանցից շատերը մեծ նվիրատվություններ են հատկացրել զբարոցի և եկեղեցու հիմնադրման, ինչպես նաև հայ մշակութի պահպանման համար։ Մեր օրհնված ու քարի պայպերը ազգի պահպանման և ազգի հետ կապի շահանիչը համարել են հայ ժողովրդի մշակութի պահպանման գործը։

Ժամանակի ընթացքում Ինդոնեզիայի հայ գաղութը զնալով պակասում է և այժմ ամբողջ Ինդոնեզիայում բնակվում է ընդամենը 60 հայ։ Այլ խոսքով տասը անգամ պակաս քան երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ։ Ինդոնեզիայի հայերի համար երկրորդ համաշխարհային պատերազմը շատ տխուր հետևանքներ ունեցավ։ Ճապոնացիները գրավելով Ինդոնեզիան և, հայերին էլ դատելով եվրոպացիների շարքը, մեծ վնասներ պատճառեցին։ Շատերը անցան Ավստրալիա, Հոլանդիա, Իրան և այլն։ Ներկայումս Սուրբարյայում կա 35 հայ, Մակարտայում 15 հայ, Բանգունում 6 հայ, Մակասարում 4 հայ։

Պատերազմի հետևանքով ցրտացան եղավ Զահարտայի Ս. Հովհաննես եկեղեցու հարուստ գրադարանն ու արխիվը։ Ինդոնեզիայի հայ գաղութի պատմությունը զրել է Հորդանան Հորդանանյանը, որը լույս է տեսել Երուսաղեմում

1937 թվականին, իսկ էլիսա էլիսայանը նրկար տարիննր նույնպես գրի է առել Բնգոնեղիաի հայ գաղութի պատմությունը, բայց արեստաննրով պետք է հիշատակել, որ 1963 թվականին նա մահացել է, իսկ նրա ձեռագրերի բախտը մեզ հայտնի չէ:

Հնդկահայության հետ շատ բանով է կապված նաև Ավստրալիայի հայ գաղութի պատմությունը, որը համեմատաբար նոր է: Չնայած սուաչին անգամ հայերը Ավստրալիայում բնակություն են հաստատել ղեռես տասնիններորդ դարի հիսունական թվականներին, բայց այս հեռավոր ամերում, օտարության մեջ, հաջողության չեն հասել և վերագործել են Հնդկաստան:

Գալով Ավստրալիա, հայերը բնակություն են հաստատում հիմնականում Մելբուռն, Սիդնեյ, Մաունթ-Քեմփեր և Ագիլաիդա բաղաբներում: Առկան հիմնական կենտրոնները դանում են Մելբուռնը և Սիդնեյը:

Հայերը մասնագիտացան անտեսության տարրեր ճյուղերում: Բնչպես, օրինակ, Արևելյան գորգավաճառության մեջ (Կայծքարյան բնանիրը), ժխախտի մշակման մեջ (Քյուրչյան բնանիրը), մուշտակի գործում (Շալճյան բնանիրը), իսկ Ակինյան բնանիրը արի բնկավ լինական ընտիր մետաքսի և ասեղնագործի ներմուծման մեջ:

Հայերը մասնակցում են նաև երկրի գիտական կյանքին: Այսպես, օրինակ, նշանավոր է Մելբուռնի համալսարանի ֆրանսիական գրականության պրոֆեսոր Նազարեթ Կարսկեզյանը:

Այստեղ հայերը ուշիմ և աշխատասեր մարդկանց համբավ ունեն Ավստրալիայի հայ գաղութի բնակչության թիվը հասնում է 1000 մարդու, որից Սիդնեյում բնակվում է 700 հոգի, Մելբուռնում 200, մնացածը այլ բաղաբներում:

Ավստրալիայի հայ գաղութը սերտորեն կապված է էլ-միածնի հետ և մտնում է Հեռավոր Արևելքի թեմի մեջ: Հայերը Սիդնեյում վերջերս սեփական կեղծիցի հիմնեցին:

Թե Արամայիս Միրզոյանը և թե բարերար Հարություն Ակինյանը կատարում են ազգօրուտ աշխատանք՝ սերտ կապ

պահպանելով հայրենիքի հետ, համախմբում են Ավստրալիայի հայերին և նպաստում ազգպահպանման գործին:

Ավստրալիայի հայ գաղութը հրատարակում է սեւյոս անունով պարբերական, որի խմբագիրն է Արամայիս Միրզոյանը: Փարբերականը հիմնադրել է Աստղիկ Սրբազանց 1955 թվականին:

Հնդկաստանի և նրա հետ կապված երկրների հայության շտեռակը գիտենալու համար բերում ենք Կալկաթայում հրատարակված «Նոր Աղաբարս»-ի 1951 թվականի երկրորդ համարում տրված աղյուսակը:

Քաղաք	տուն	արական	կցական	ընդհ.	կեղք.	բահ.	զոյրոց
Կալկաթա	200	506	409	915	3	2	2
Ասանուլ	39	54	48	102	—	—	—
Բոսիդեյ	25	31	22	53	1	1	—
Մազբաս	8	15	17	32	1	1	—
Խաջա	43	53	22	75	1	1	—
Ինանդուն	54	72	66	138	2	—	—
Սիդգապուր	6	12	10	22	1	—	—
Սուբաբայա	145	383	247	630	2	1	1
Ընդամենը	520	1126	841	1967	11	6	3

Այսպիսին է հնդկահայ գաղութը՝ պատմական և աշխարհագրական առումով: Փաստը մնում է փաստ, որ մեր հայրենակիցները կարողացան մինչև այսօր դիմանալ և կենտրոնացան հիմնականում Կալկաթայում: Նա է ոտատակ, ինչպես ասում են, Ինդոսից այն կողմ եղած հայ գաղութներին:

Հնդկահայ գաղութի պատմությունը ուսանելի է այն տեակետից, որ նա ապացուցում է, թե թվով չի որոշվում սվյալ ժողովուրդը, այլ դուրսիցում ունեն ուրիշ նորմաներ: Դրանց մեջ կարևոր են եղել նաև իմացական ու բարոյական կարողությունները: Հեռավոր Հնդկաստանում հայերը աշխատել են պահպանել իրենց գիրն ու գրականությունը, որոնք շողովրդին ապրիցեսող վճռական գործոններ են: Անչպես,

ինչպես ամեն մի մարդ ծնող ունի, նույնպես և ամեն մարդ ունի իր հայրենիքը: Ի՞նչա է. հեղհահայերը շատ հեռու են եղել իրենց հայրենիքից, բայց նրանք սերունդից սերունդ հաղորդել են իրենց պաճակներին այն փաստը, որ նրանց պապերը պատմական Հայաստանի Աշխարատ աշխարհից են, որ նրանք միշտ պետք է վառ պահեն իրենց հայրենիքի սիրը և նրա հետ կապեն իրենց երազներներն ու ցանկությունները: Դա անհրաժեշտ է բոլոր ժողովուրդներին, և առանձնապես հայրենիքից հեռու մարդկանց:

Հայրենիքի նկատմամբ այդ չեքոմ սերը այսօր էլ պահում է աշխարհում մեկ սփռված մեկ և կես միլիոն արտասահմանյան հայությունը:

Աղզերի ու ցեղերի այդ զիջխարի օվկիանոսում՝ սփյուռքահայությունն նալը իր փարոսն է համարում հայրենիքը՝ Հայաստանը, նրա հետ կապելով իր հույանն ու իղձերը:

ՄՆԱՍ ԲԱՐՈՎ, ՀՆԴԿԱՍԱՆ

Ահա և Հեղկաստանի մասին դիրքն ավարտված է: Ջեր աչքի առնելով անցյալ այդ երկիրը իր կյանքի շատ կողմերով ու առանձնահատկություններով՝ իր մեծ ու աղմկալից քաղաքներով, նրանց «հազար ու մեկ գիշերներին» հեքիաթային թաղերով, իր հին քաղաքակրթության պատմական հուշարձաններով և, ինչպես ասում են, «հեղկական հրաշալիքներով»:

Փակելով այս գրքի վերջին էջը, սիրելի ընթերցող, համոզվեցիր, որ հեղինակը իր նկարագրած երկիրը գիտել է նախ և առաջ աշխարհագրագետի աչքերով: Նրան հարազատ են եղել այդ երկրի կյանքի այն բոլոր կողմերը, որոնց հետ առնչվում է աշխարհագրությունը, այդ թվում ոչ միայն երկիրն ու՝ մարդիկ, նրանց պատմական անցյալն ու ներկան, այլև նյութական մշակույթի հուշարձանները. չէ՞ որ դրանք նույնպես Հեղկաստան են:

Հեղկական կյանքի շատ կողմերի հետ ծանոթանալու, նրա «հրաշալիքները» տեսնելու համար ամեն տարի աշխարհի բոլոր կողմերից մեծ թվով մարդիկ են այցելում այդ երկիրը: Եվ միշտ նրանք լավ հուշերով են քաժանվում ոչ միայն մեծ անցյալ ունեցող, այլև մեծ ապագա խոստացող այդ երկրից:

Հեռանալով Հեղկաստանից, նրանք գնում են աշխարհում մեկ տարածելու այդ երկրի հմայքը, երկիր, որն իր մեծ հա-

բեանի՝ Չինաստանի նման այնքան պարզենք է մատուցել մարդկութեան բազմաբարձրության գանձարանին:

Ճիշտ է սոված, որ մարդը կզրի չի՝ նրան միշտ էլ հետաքրքրում է այլ երկրների ու ժողովուրդների կյանքը: Չէ՞ որ մարդկանց հայրենիքներն իրարից տարբերվում են թե իրենց բնութամբ, թե բնակիչների զբաղմունքով ու հոգևորով:

Մարդկանց կյանքի ու ապրուստի բազմազանությունը քիչ շարժով չի պայմանավորված նաև նրանց հայրենիքի բնական պայմանների առանձնատեսակությամբ: Այսպես, օրինակ՝ գրենլանդացի էսկիմոսն իր ամբողջ կյանքն անց է կացնում ձյան ու սառույցների վրա, միշտ փաթափված մուշտակի մեջ, մինչդեռ Կոնգոյի կենդրի համար անբրեւակայի կն հյուսիսի ցրտաշունչ ձմեռներն ու սառնամանիքները:

Սկանդինավյան թերակղզու ծայր հյուսիսում գտնվող Համմերֆենտ բազրիք մարդիկ զբաղվում են միայն ձկան որսով, այն ժամանակ, երբ Սառցալից տաթակեղ օտարների բնակիչների ապրուստի դիտավոր միջոցը փյունիկյան արմավենու մշակումն է: Ինչպես արդևս ասել ենք, Հնդկական թերակղզու վրա գանձող Դեկանի սարսափի բնակիչների ամենամեծ շարքը երաշտն է, մինչդեռ հյուսիսային դիտավոր հողեր իր երկրից ջուրը դուրս մղելն է: Կամ վերցնենք այսպիսի մի օրինակ. եթե Հյուսիսային Ամերիկայի «Մեյոլաջ հովտում» անձրև դալն արտաօվոր երևույթ է, այսա Չերասունչաշուն (Հիմնալայների հարավային լանջում), գրիթն ամեն օր շորդառատ անձրև է գալիս:

Այս բոլորի և շատ այլ առանձնատեսակությունների մասին մենք իմանում ենք ճանապարհորդների պատմածներից ու աշխարհագրությունից՝ այդ հրապուրիչ ու հետաքրքրական դիտությունների:

Սակայն, աշխարհագրությունը ոչ միայն բավարարում է մեր հետաքրքրասիրտությունը, որն անկասկած նորը ճանաչելու ուրախ զգացում է, այլև ունի կենսական արժեք: Աշխարհագրության սոված տեղեկություններով են ժողովուրդները իրար ճանաչում, իրար հետ տեսնակական ու մշակու-

թային կապ պահպանում: Առանց աշխարհագրական դիտության՝ երկրների, ժողովուրդների ու բազմաբնակիչ անունները, որոնց մասին մենք կարգում ենք զրականության մեջ, կմնային որպես սոսի հնչյուններ:

Մեր օրերում տեսնում ենք, թե ինչպես տեխնիկայի ու դիտության առաջընթացը հսկայական փոփոխություններ է մտցնում աշխարհում: Բայց դրանք հետ միասին պետք է տեսնել նաև այն տեղաշարժերը, որ տեղի են ունենում ժողովուրդների, հասկապես ասիական ժողովուրդների սոցիալական կյանքում: Մեր աչքերի առաջ ասիական երկրներում բնակվող միլիոնավոր մարդկանց կյանքում կատարվել են հիանալի փոփոխություններ: Չնայած տեղի ունեցած այդ առաջընթացին, համենայն դեպս, այդ երկրները պահում են իրենց բնորոշ, տիպական: Չինաստանը մնում է Չինաստան, Հնդկաստանը մնում է Հնդկաստան, Ժապոնիան մնում է Ժապոնիա իրենց ինքնատիպ մշակույթով, ուրույն պատկերներով: Այս տեսակետից էլ ամեն մի երկիր և ամեն մի ժողովուրդ հետաքրքիր ու մեծ է չլուրջի:

Այսպիսով, աշխարհագրությունը մարդուն օգնում է աշխարհը տեսնելուն, ճանաչելուն, որով մարդու մոտ առաջացնում է հիացմունքի զգացում, հիացմունք նկարագրած երկրների նկատմամբ և դրանք սեփական աչքերով տեսնելու մեծ ցանկություն: Այսպիսով, աշխարհագրությունը սեր է ստաշացնում դպի ճանապարհորդությունը, իսկ վերջինս էլ հնարավոր է դարձնում տեսնելու շատ հետաքրքիր երկրներ, նպաստում ավելի ու ավելի լայնացնելու մեր առաջ աշխարհը, օգնում է տեսնել նրան այնպես, ինչպես նա կա և սիրել այն:

Ուստ անվանի գրող Բ. Ա. Գոնչարովը իր «Փրեդաս Պայլաթա» ճանապարհորդական նշանավոր գրքում ասում է. «Ինչ գեղեցիկ է կյանքը, ի միջի այլոց նաև նրա համար, որ մարդ կարող է ճամփորդել»:

Ինչպես տեսնում ենք, աշխարհագրությունը իր մեջ

պարունակում է ոսմանտիկայի շատ տարրեր, իսկ ոսմանտիկան ազնվացնող մեծ ուժ ունի:

Ճիշտ է, ճանապարհորդությունը հաճելի բան է, բայց ոչ բոլորին է այն վիճակվում: Քացի այդ, աշխարհն այնքան մեծ է, որ մարդ ամենուրեք չի կարող լինել: Այս բացը մարդիկ լրացնում են կարողալով: Հեղինակն իր նպատակին հասած կլինի, եթե այս գիրքը, որի վերջին էջը պատրաստվում էք մտակել, որոշ չափով կարողանա օգնել այդ գործերին:

Քարի ճանապարհ եմ ցանկանում քեզ՝ սիրելի ընթերցող, քո հաջորդ ուղևորությունը:

Մնաս բարով «Արևելքի մարզարիտ», մնաս բարով, արձնացող Հնդկաստան:

պարունակը
 տիկան ազ
 ճիշտ
 ոչ բուրբին
 մեծ է, որ
 դիկ լրացն
 սած կլինի
 եք փակել,
 Քարի
 քո հաշտը
 Մնա
 արժնացո

ԹԻՎԱՆԿԱԿՈՒՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից	3
Ներածություն	5
Հեղկաստանի արևմտյան դարբասը	17
Հեղկական հրաշայիթների աշխարհում	30
Հեղկաստանի արևելյան դարբասը	45
Հիմալայների պարզեք	62
Սրբազան բազարում	70
Ազրան և նրա Քաչ-Մահալը	80
Հեղկական Պամդելում	99
Ռաչպուսանների երկրում	93
Հեղկական հավերժ բազարում	103
Փենջարում	120
Հիմալայներում	135
Քաշմիրի հովտում	140
Աշխարհի ամենամեծընտ փայտում	144
Հարավային Հեղկաստանում	151
Եվրոպացիները Հարավային Հեղկաստանում	160
Մայսուրում	175
Արևոտ հարավի դարբասը	183
Արավելների Հեղկաստանում	193
Հեղկաստանի բնակչությունը, նրա կենցաղն ու մշակույթը	200
Հայերը Հեղկաստանում	238
Մնաս բարով, Հեղկաստան	271

Կամար Մեկնոնի Ավետիսյան
ԱՐԵՎԵԼԵԻ ՄԱՐԳԱՐԻՏԷ

Խմբագիր՝ էդ. Ս. Ավագյան
Գեղ. Խմբագիր՝ Մ. Սասոյան
Տեխ. Խմբագիր՝ Կ. Սարգսյան
Վերատուգող սրբագրիչ՝ Լ. Գլխոյան

ՎՅ 01038

Պատվեր 66

Տիրաժ 10000

Հանձնված է արտադրության 9/11—1964 թ.,
Ստորագրված է տպագրության 25/IV—1964 թ.,
Քուղթ՝ 84 × 1081/32՝ Տպ. 17,25 մամ. — 14,14 պայմ. մամ.,
Հրատ. 11,8 մամ. + 11 ներդիր,
Գինը՝ 61 կոպ.

ՀՍՍՌ Մեծատրեհերի սովետի մամուլի պետական կոմիտեի պոլիգրաֆ
արդյունաբերության գլխավոր վարչության № 1 տպարան, Սբեան,
Ալավերդյան փող. № 65.

32(54)

32(54)

U-79

h2

